

VOJNICI IZMEĐU NACIONALNIH FRONTI

Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog
domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.

Catherine Horel je voditeljica istraživanja u Nacionalnom centru za znanstvena istraživanja (*Centre national de la recherche scientifique – CNRS*) i profesorica na Sveučilištu Paris I Panthéon-Sorbonne. Stručnjak je za suvremenu povijest Srednje Europe.

Izbor iz novije bibliografije

Autorske knjige:

- *Cette Europe qu'on dit centrale. Des Habsbourg à l'intégration européenne* (1815–2004), Paris: Beauchesne, 2009.
- *L'amiral Horthy. Régent de Hongrie*, Paris: Perrin, 2014.

Uredničke knjige:

- *1908, la crise de Bosnie dans le contexte européen cent ans après*, Bruxelles: Peter Lang, 2011.
- *Les guerres balkaniques 1912–1913. Conflits, enjeux, mémoires*, Bruxelles: Peter Lang, 2014.

„Autoričin pristup povijesti domobranstva svojom se originalnošću razlikuje od dosadašnjih istraživanja ove inače nedovoljno osvijetljene teme u hrvatskoj historiografiji. Temeljitim uvidom u brojne hrvatske, mađarske i austrijske primarne izvore i detaljno istraženu literaturu autorica je ponudila višestruke perspektive sagledavanja uloge domobranstva u vremenu zamršenih, često i konfliktnih političkih odnosa između Beča, Budimpešte i Zagreba stvorenih 1867./68. godine. Da bi ih se što bolje razumjelo, autorica u knjizi podastire društvenu pozadinu borbe za premoć nad oružanim snagama, jednim od ključnih komponenti na kojima je počivala dugotrajna opstojnost Habsburške Monarhije. (...) Stavljajući domobranstvo uvijek unutar šireg povijesnog konteksta, Catherine Horel dala je ovoj važnoj povijesnoj temi zaokruženo političko, socijalno i društveno značenje. Ovo vrijedno djelo precizna je analiza koja ujedno sadrži i mnoge nepoznate relevantne činjenice iz nacionalne i europske povijesti 19. stoljeća.“

prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan (iz recenzije)

„Rukopis knjige *Vojnici između nacionalnih fronti* s podnaslovom 'Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.' u hrvatskom prijevodu odlikuje se neponovljivom sugestivnošću, stvaralačkom izvornošću i transparentnom uvjerljivošću. Tekst je gusto pisan i koncepcijski tako osmišljen da se na stranicama knjige, koju treba pažljivo čitati i nijansirano vrednovati, nalazi pravo obilje najrazličitijih obavijesti i objašnjenja. Autorica je do te mjere proniknula u srž problematike kojom je zaokupljena na stranicama svoje knjige, u mnoge zamršene odnose i stanja, pojave i procese, kontinuitete i promjene, konstante i varijable, da svakako zaslužuje priznanje za popriličan napor koji je uložila kako bi učinila to što je učinila. Napisala je ozbiljnu i vrijednu studiju koja će budućim istraživačima poslužiti kao solidan metodološki i spoznajni putokaz, a ostalim čitateljima bitno olakšati razumijevanje vojne povijesti u 'dugom 19. stoljeću.'“

prof. dr. sc. Željko Holjevac (iz recenzije)

Vojnici između nacionalnih fronti

„Neuobičajena je prednost ovog rada to što se u njemu ne obrađuju izvori i historio-grafska stajališta jedne strane, već više njih, na širokom polju nacionalnih sporova u Habsburškoj Monarhiji.“

prof. dr. sc. Helmut Rumpler
(iz Predgovora austrijskom izdanju)

„Knjiga o Kraljevskom ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji čini mi se najuspješnija kao socijalnohistorijska interpretacija modernizacijskih aspekata vojnih reformi u Bansknoj Hrvatskoj, tj. svih onih promjena koje će već Prvi svjetski rat učiniti „totalnim ratom“.“

prof. dr. sc. Drago Roksanđić
(iz Pogovora hrvatskom izdanju)

VOJNICI IZMEĐU NACIONALNIH FRONTI

UKIDANJE VOJNE KRAJINE I RAZVOJ KRALJEVSKOGA UGARSKOG
DOMOBRANSTVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1868. – 1914.

Catherine Horel

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 12

Nakladnik
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Vlatko Previšić

Urednik
prof. dr. sc. Drago Roksandić

Stručna redakтура prijevoda
prof. dr. sc. Drago Roksandić

Recenzenti
prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan
prof. dr. sc. Željko Holjevac

Tiskanje ove knjige omogućili su
Znanstveni projekt „*Triplex Confinium: hrvatska višegračnja u euromediterranskom kontekstu*”
Ugovor o namjenskom višegodišnjem institucijskom financiranju znanstvene djelatnosti
u godinama 2013., 2014. i 2015. sklopljen 18. srpnja 2013. između
Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta i Sveučilišta u Zagrebu

**INSTITUT
FRANÇAIS**
ZAGREB

austrijski kulturni forum^{zag}

Institut français Zagreb / Francuski institut Zagreb
Österreichisches Kulturforum Zagreb / Austrijski kulturni forum

Fotografija na naslovnici
Ratni prizor iz domobranske vojarne na Črnomercu (*Ilustrovani list*, br. 7 od 12. veljače 1916., str. 146)

Copyright © 2015., Filozofski fakultet, FF press, Zagreb

ISBN 978-953-175-545-0

Catherine Horel

**VOJNICI IZMEĐU
NACIONALNIH FRONTI**

**UKIDANJE VOJNE KRAJINE I RAZVOJ
KRALJEVSKOGA UGARSKOG DOMOBRANSTVA U
HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1868. – 1914.**

Prevela

Ivana Cvijović Javorina

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2015.

Sadržaj

Predgovor austrijskog izdavača (Helmut Rumpler)	7
Predgovor austrijskom izdanju (Catherine Horel)	8
Predgovor hrvatskom izdanju (Catherine Horel)	14

I. POGLAVLJE

Obrana državne cjelovitosti i nacionalno pitanje	19
Vojne tradicije i povijesno pamćenje u Ugarskoj i Hrvatskoj	19
Vjerne sluge svoga gospodara: krajišnici.	20
Vojne reforme u Ugarskoj 1815. – 1848.	23
Mađarsko-hrvatski sukob 1848.	25

II. POGLAVLJE

Vojne posljedice Austro-ugarske nagodbe i Hrvatsko-ugarske nagodbe	37
Nastanak Kraljevskoga ugarskog domobranstva	37
Hrvatsko-ugarska nagodba i pitanje Kraljevskoga ugarskog domobranstva	43
Organizacija i razmještaj Kraljevskoga ugarskog domobranstva 1868. – 1886.	47

III. POGLAVLJE

Kraj Vojne krajine i preustroj vojnih struktura u Hrvatskoj i Slavoniji	57
Kraj Vojne krajine	57
Reorganizacija oružništva.	73
Pučki ustanak.	77

IV. POGLAVLJE

Novačenje i izobrazba	81
Utvrdjivanje vojne sposobnosti i izobrazba novaka	81
Izobrazba časnika na <i>Ludoviceumu</i>	85
Vojno školstvo	89
Disciplina i zdravlje.	95
Vojno dušobrižništvo	98

V. POGLAVLJE

Časnički kadar	103
Nacionalnosti i društveno raslojavanje	103
Socijalni profil i karijere.	108

Zapovjednici Hrvatsko-slavonskoga domobranskog okružja	120
Zapovjednici 10. varaždinske husarske domobranske pukovnije i hrvatsko-slavonskog oružništva.	124
Karijere u civilnoj upravi nakon vojne službe	127
<i>Slikovni prilozi 1.</i>	I-XVI
VI. POGLAVLJE	
Domobranstvo i oružništvo u hrvatskom društvu.	131
Vojne reforme i rivalstvo između Kraljevskoga ugarskog domobranstva i zajedničke vojske	131
Pitanje prestiža domobranske artiljerije	138
Izgradnja vojarni	140
Društveni položaj vojnika i oružnika	143
VII. POGLAVLJE	
<i>Honvéd</i> i hrvatska nacionalna svijest.	149
Jezični problem kao mađarsko-hrvatska kulturna borba	149
Domobranstvo i mađarsko-hrvatski sukob	151
VIII. POGLAVLJE	
Caru vjeran do smrti	167
<i>Slikovni prilozi 2.</i>	XVII-XXXII
Pogovor hrvatskom izdanju (Drago Roksanđić)	173
Popis korištenih izvora i literature.	178
<i>Arhivalije</i>	180
<i>Zbirke izvora</i>	180
<i>Službeni listovi, novine, shematizmi, priručnici, godišnjaci, udžbenici, rječnici, statistike</i>	181
<i>Suvremeni zapisi, memoari</i>	182
<i>Sekundarna literatura</i>	184
Popis slikovnih priloga	191
Imensko kazalo	198
Mjesno kazalo	205

PREDGOVOR AUSTRIJSKOG IZDAVAČA

Helmut Rumpler

Studija o „malohrvatskom domobranstvu“ istraživački je doprinos aktualnom projektu *Društvene strukture (Soziale Strukturen)*, koji Komisija za povijest Habsburške Monarhije Austrijske akademije znanosti upravo privodi kraju u okviru izdavačke serije *Habsburška Monarhija 1848. – 1918. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918)*.

U radu utemeljenu na hrvatskim, mađarskim i austrijskim izvorima na poseban se način obrađuju i politički aspekti i društvena pozadina borbe Hrvata za stvaranje samostalne vojske. Hrvati su se pritom suočavali s višestrukim konfliktima lojalnosti: prema tradiciji Vojne krajine časnici i ljudstvo smatrali su se obveznima prvenstveno zajedničkoj carskoj i kraljevskoj vojsci. Međutim, hrvatske domobranske pukovnije – s mnoštvom karijernih poveznica s carskom vojskom – bile su i dio Kraljevskoga ugarskog domobranstva, koje se pak borilo za proširenje neovisnosti o zajedničkoj vojsci. Ono što je Ugarska žestoko i uspješno zahtijevala od Beča, Budimpešta je samo djelomično dopuštala Zagrebu, znatnije tek u pogledu pukovnijskog jezika. Tako je povijest hrvatskih pukovnija Kraljevskoga ugarskog domobranstva nakon 1848. bila jedno od poprišta borbi Hrvata za političku autonomiju u okviru *magyar birodalom*.

Neuobičajena je prednost ovog rada to što se u njemu ne obrađuju izvori i historiografska stajališta jedne strane, već više njih, na širokom polju nacionalnih sporova u Habsburškoj Monarhiji. Time se on uklapa u ciljeve istraživačkog projekta Komisije za povijest Habsburške Monarhije, kao što je definirano u *Studijama o povijesti Habsburške Monarhije (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie)* i u spomenutoj seriji knjiga *Habsburška Monarhija 1848. – 1918*. Autorica Catherine Horel (CNRS – *Centre national de la recherche scientifique*¹ i Sveučilište *Paris I Panthéon-Sorbonne*) obavila je svoj posao u uskoj suradnji s hrvatskim, mađarskim i austrijskim istraživačkim ustanovama i istraživačima. Sukladno tome, njezina je ocjena onih pitanja koja su i danas politički sporna, a tiču se opsega i granica nacionalne samostojnosti, obilježena distancom i odmjerenošću.

Beč/Klagenfurt, travanj 2009.

U ime Komisije za povijest
Habsburške Monarhije
Helmut Rumpler, predstojnik

¹ Nacionalni centar za znanstvena istraživanja.

PREDGOVOR AUSTRIJSKOM IZDANJU

Catherine Horel

Kraljevsko ugarsko domobranstvo (*Magyar Királyi Honvédség*, najčešće samo *honvéd*)² nastalo je Austro-ugarskom nagodbom 1867. godine, odnosno potom ugovorenom reformom vojske. Međutim, njegovi korijeni i njegova važnost sežu do revolucije i Rata za nezavisnost 1848./1849. U mađarskoj je nacionalnoj svijesti ta veza uvijek imala važnu ulogu. Između ugarske bune pod vodstvom Ferenc II. Rákócziya (1703. – 1711.) i ustanka 1848. duh se vremena bio jako promijenio. Godine 1848. prvi je put čitava nacija pozvana u vojsku u sklopu opće mobilizacije. Narodi Carstva bili su probuđeni i spremni boriti se za svoja prava. Mađari su išli vrlo daleko, sve do rušenja dinastije Habsburg, koja je vladala već stoljećima. Te ideje odražavale su se i u pregovorima o nagodbi jer su mnogi ugarski državnici iz 1867. i pojedini časnici novog domobranstva aktivno sudjelovali u revoluciji 1848. Stoga je važan dio ovog rada posvećen upravo načinu na koji su od vladara i od carskih vojnih krugova uspjeli iznuditi osnivanje ugarskog domobranstva i kako je ono postalo mađarska nacionalna vojska. Uistinu je *honvéd* bio najveća težnja ugarske vlade, što nije bio slučaj s njegovim austrijskim pandanom (*k.k. Landwehr*). I za Hrvate je 1848. godina bila prekretnica. Hrvatska je vojna tradicija sezala mnogo dalje u prošlost i neraskidivo je bila povezana s institucijom Vojne krajine. Konfrontacija između Ugarske i Hrvatske, utjelovljena u liku bana Josipa Jelačića, ostavila je trajne tragove. Oni su se zaključivanjem nagodbe³ između Ugarske i Hrvatske i Slavonije 1868. mogli tek djelomično ukloniti. Nagodba je imala i vojnu komponentu. U kompleksan sustav oružanih snaga sa zajedničkom vojskom, austrijskim i ugarskim domobranstvom sada je kao poseban čimbenik ušlo i Kraljevsko hrvatsko domobranstvo s oružništvom, s hrvatskim kao zapovjednim (*Kommandosprache*) i službenim jezikom (*Dienstsprache*) u svim vojnim poslovima.

Središnje pitanje ovog istraživanja glasi: Kako je nastalo „hrvatsko domobranstvo“ i kakve je namjere pritom imala Ugarska? Jesu li jedinice bile nadnacionalne poput zajedničke vojske ili pak nacionalno hrvatske? Pokušaji osnivanja samostalne ugarske vojske nisu izazvali zabrinutost samo u Beču već i u Hrvatskoj. Sablast građanskog rata iz 1848. bila je stalno prisutna. Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. trebala je pak osigurati povijesna prava Hrvatske i Slavonije. Rasprava o osnutku Kraljevskoga ugarskog domobranstva vodila se, dakle, na dvije fronte. Ipak, Hrvati nisu mogli utjecati na proces odlučivanja iako su koristili svaku priliku za iznošenje vlastitog stajališta. Puni nade nakon Listopadske diplome

² *Honvéd* na mađarskom jeziku odgovara pojmu „vojnika“. Stoga bi se za domobranstvo morala rabiti imenica *honvédség*. Međutim, u ovom će se radu, prema tradiciji u njemačkom jeziku, koristiti pojam *honvéd* kada god je riječ o instituciji Kraljevskoga ugarskog domobranstva (*nap. aut.*).

³ Autorica u izvorniku koristi riječ *Nagodba* za Hrvatsko-ugarsku nagodbu, a za Austro-ugarsku nagodbu njemačku riječ *Ausgleich* (*nap. prev.*).

1860., doživjeli su razočaranje Veljačkim patentom 1861. Najveća hrvatska težnja bila je teritorijalne naravi – ujedinjenje ugarske Hrvatske i Slavonije s austrijskom Dalmacijom i Vojnom krajinom. Postupno ukidanje Vojne krajine od 1851. do 1881. te njezino pripajanje Kraljevini Ugarskoj predstavljali su pritom poseban problem. Naime, nije se radilo samo o teritorijalnom pitanju Ugarske ili pak države u cjelini, već i o hrvatskom zahtjevu za ponovnim ujedinjenjem povijesne Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Dok je Sedmogradska vojna krajina razvojačena već 1850-ih godina, u Banatu i u Hrvatskoj ona je, kao i prije, tvorila poseban obrambeni zid Monarhije protiv Osmanlija. Međutim, već su tijekom revolucionarnih godina 1848./1849. Hrvati zahtijevali ujedinjenje svih hrvatskih zemalja. Krajišnici su pak težili smanjenju svojih dužnosti i dozvoli za ukidanje kućne zadruge (*Hauskommunion*), posebnog oblika obiteljske i društvene strukture. Srpski su se krajišnici složili s hrvatskim zahtjevima i izjasnili su se za ujedinjenje autonomne Vojvodine s Trojednom Kraljevinom. Ali problem ni dalje nije bio riješen. Austro-ugarska nagodba iz 1867. godine ticala se i budućnosti Vojne krajine. Ugarska i Sedmogradska, gdje je stara vojna krajina već bila ukinuta, ponovno su bile sjedinjene. Novo ugarsko Ministarstvo zemaljske obrane bilo je kao središnje tijelo mjerodavno i za Hrvatsku i Slavoniju. Naposljetku je predviđeno ukidanje Hrvatsko-slavonske vojne krajine imalo teritorijalne, vojne i društvene posljedice, uključujući uvođenje oružništva i pučkog ustanka u Hrvatskoj. Osnutak oružništva pružio je povod za žestoke rasprave i omogućio Hrvatima da ponovno obznane svoje nacionalne zahtjeve. Držali su da je oružništvo unutrašnje hrvatsko pitanje, zbog čega su tražili njegovo priključenje autonomnoj zemaljskoj upravi. Ugarska to nije dopustila pa je oružništvo u Hrvatskoj ostalo podređeno Ministarstvu zemaljske obrane. Dakle, domobranstvo i oružništvo u Hrvatskoj i Slavoniji bili su hrvatski samo u pogledu jezika i teritorija, no njima je upravljala i zapovijedala Budimpešta.

Časnički kadar hrvatskih jedinica Kraljevskoga ugarskog domobranstva popunjavao se iz tri izvora: iz redovne c. i k. vojske, iz krajiških pukovnija, a nakon uvođenja opće vojne obveze i iz redova hrvatskih novaka. Osnutak Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika (*Magyar királyi honvéd Ludovika akadémia*) odnosno *Ludoviceuma* u Budimpešti i otvaranje novih vojnih škola u Ugarskoj pridonosili su stvaranju ugarskoga časničkog kadra, koji je postajao sve neovisniji o zajedničkoj vojsci. Taj je razvitak posebno ugrožavao nacionalnu samosvojnost hrvatskih časnika. Odabir mjesta obrazovanja mogao se odraziti na karijeru tako da su se „ugarsko“ i „hrvatsko“ domobranstvo sve više međusobno otuđivali. Sve snažnija mađarizacija vojne izobrazbe u Ugarskoj ubrzavala je taj proces. Ipak, sami su časnici bili fleksibilniji od nacionalne doktrine. Časnici zajedničke vojske nastavljali bi svoju karijeru u Kraljevskome ugarskom domobranstvu, a potom bi se ponovno vraćali u zajedničku vojsku. No, mogućnosti da hrvatski časnici krenu istim putem kao i mađarski bile su ograničenije. Nerado su učili mađarski jezik, ali nije sigurno može li se to dovoditi u vezu s njihovim nacionalnim uvjerenjem. Jednako je teško zaključiti jesu li hrvatske postrojbe bile odanije caru ili kralju. Općenito gledano, u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je manje problema nego, primjerice, u Sedmogradskoj. Domobranstvo i oružništvo u Hrvatskoj i Slavoniji bili su doduše pod ugarskim vrhovnim zapovjedništvom, ali su ih uglavnom vodili Hrvati i u njima se govorilo hrvatskim jezikom, što je zasigurno prido-

nosilo održavanju vojne discipline i očuvanju tradicionalnih vojnih vrijednosti. Čini se da većinu hrvatskih časnika nije zanimala karijera u Kraljevskome ugarskom domobranstvu izvan Hrvatske. Razlog tome nije uvijek bila odbojnost prema Ugarskoj, već prvenstveno usmjerenost prema Beču ili jednostavno ograničene osobne ambicije. Zadovoljavala ih je mogućnost ostvarivanja karijere u užoj domovini. U okviru domobranstva, to jest u hrvatsko-slavonskim pukovnijama Kraljevskoga ugarskog domobranstva, moglo se služiti „kod kuće“, a to je mnogima nesumnjivo bio snažan argument.

Jedinice Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji bile su u kontaktu s lokalnim stanovništvom više nego u ostalim dijelovima Ugarske. Isto vrijedi i za oružništvo, koje mu je bilo još i bliže. Međutim, u većini gradova sa stacioniranim garnizonima nije se nalazilo samo domobranstvo i oružništvo, već i jedinice zajedničke vojske. Konkurencija između zajedničke vojske i Kraljevskoga ugarskog domobranstva postajala je s godinama sve uočljivija. Jesu li Hrvati bili pasivni svjedoci tog rivalstva ili su pokušavali izvući korist na obje strane? U kolikoj su se mjeri Hrvatska i Slavonija pritom militarizirale i mađarizirale? Pojačana prisutnost postrojbi zasigurno je vodila progresivnom povećanju moći Kraljevskoga ugarskog domobranstva, no ona se ipak nije mogla jače osjetiti jer je kontrola ugarskih vlasti nad Hrvatskom i Slavonijom bila slaba. Kao i drugdje, prisutnost vojske bila je istodobno korisna i opterećujuća. Unatoč tome što je poticala gospodarstvo, za sobom je povlačila i mnoge probleme. Zahvaljujući industrijalizaciji, urbanizaciji i procvatu obrazovanja, hrvatsko je društvo u posljednjim desetljećima 19. stoljeća doživjelo ubrzanu modernizaciju, a razvoj vojske bio je dio tog procesa. U hrvatsko-slavonskim jedinicama Kraljevskoga ugarskog domobranstva i u oružništvu hrvatski nije bio samo pukovnijski nego i zapovjedni jezik te ujedno i jezik unutrašnje službe. Za razliku od zajedničke vojske, u domobranstvu su vojnici i časnici živjeli u gotovo jednojezičnom svijetu. Između hrvatskih domobranskih oblasti u Zagrebu i Ministarstva zemaljske obrane u Budimpešti komuniciralo se prijevodima. Prevoditelje je postavljalo isključivo Ministarstvo. S vremenom je prenošenje zapovijedi i izvještaja postajalo sve teže. Ipak, Budimpešta se nije usudila uvesti mađarski kao službeni jezik u hrvatske vojne oblasti. Jezično pitanje bilo je 1868. godine tek detalj, no krajem 19. stoljeća postajalo je sve važnije. Hrvatske su pukovnije zapravo bile poprilično distancirane od hrvatskoga nacionalnog pokreta i praktički se nikada nisu neposredno uključile u sporove. U vrijeme Rakovičke bune 1871. *honvéd* je tek nastajao, a pobunu su ugušile krajiške pukovnije. Tijekom ustanka u Bosni jedinice su doduše bile mobilizirane, ali se nisu uključile u borbu. Po svemu sudeći, kasniji nacionalni sukobi u Hrvatskoj i Slavoniji nisu dotakli Kraljevsko ugarsko domobranstvo, no godine sukoba između Budimpešte i Beča oko zapovjednog jezika u zajedničkoj vojsci i osnutka vlastite artiljerije Kraljevskoga ugarskog domobranstva odrazile su se na Hrvatsku i Slavoniju i njihovu interpretaciju ugarske politike. Uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata Kraljevsko ugarsko domobranstvo bilo je u fazi tehničke modernizacije i administrativnih reformi. One su bile vidljive i u Hrvatskoj i Slavoniji. Proglašenje rata Srbiji dovelo je Hrvatsku i Slavoniju u osjetljiviji položaj od ostalih zemalja krune.

Zbog toga se pitanja u ovom radu postavljaju uvijek unutar širega konteksta, ne ispuštajući pritom iz vida ni Budimpeštu ni Beč. Glavni su akteri različite institucije: zemaljska

vojna uprava Zagrebačkoga domobranskog okruga, Hrvatsko-slavonska zemaljska vlada, Ministarstvo zemaljske obrane i druga ministarstva ugarske vlade, c. i k. Ministarstvo rata u Beču te sam car i kralj. U raspravi o različitim pitanjima kao protagonisti i komentatori pojavljuju se i časnici, političari i publicisti.

Budući da je riječ o radu koji se posebno bavi Hrvatskom i njezinim odnosima s Ugarskom, sva su mjesta na području povijesne Hrvatske i Slavonije u njemačkom izvorniku ove knjige navedena prema hrvatskim nazivima, a sva mjesta u povijesnoj Ugarskoj, uključujući Sedmogradsku, u mađarskim oblicima. Imena mjesta u povijesnoj Austriji (Cislajtani) navedena su – ako je to u suvremenom jeziku, pogotovo u vojnim dokumentima bilo uobičajeno – u njemačkoj varijanti, a inače u standardnom obliku narodnog jezika. Sukladno vojnoj tradiciji, pukovnije Vojne krajine također su označene njemačkim imenima. U mjesnom su kazalu s odgovarajućim uputnicama popisani i preostali tada korišteni oblici imena, kao i oni koji odstupaju od današnjih naziva.⁴

Nakon balkanske krize 1989. godine, uloga vojske u društveno-političkom i kulturnom razvoju Jugoistočne Europe postaje sve češće tema novih istraživanja. Zahvaljujući otvaranju mnogih arhiva, stari se tabui mogu srušiti, a praznine popuniti. Novije je istraživanje prije svega društvenopovijesno usmjereno i pokušava objasniti važnost vojske za društvo. Uz to se postavljaju pitanja o ulozi vojske u procesu modernizacije, o nadnacionalnim strukturama i funkciji vojske, o odnosima moći i ulozi elite. Vojna krajina i hrvatske i srpske krajiške pukovnije zaslužuju pritom posebnu pozornost s obzirom na čitavu Habsburšku Monarhiju te u pogledu stvaranja hrvatske nacije i veza Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom. Neovisna vojska – makar i u granicama nagodbe iz 1867. godine, uz zajedničku austro-ugarsku vojsku – bila je za Mađare bitan čimbenik nacionalnog identiteta. Povijesna tradicija i kolektivna samosvijest bile su važan motiv za osnutak i organizaciju nacionalne mađarske vojske. Hrvatski časnici i vojnici, kao i hrvatske pukovnije, bili su rastrgani između ugarskih i središnjih vlasti te su se našli usred mađarsko-hrvatskoga nacionalnog sukoba.

U kolektivnu pamćenju naroda Srednje i Jugoistočne Europe dobivene i izgubljene bitke, invazije i okupacije imale su i imaju veliku ulogu. Dokaz pripadnosti Kosova Srbiji pozivanjem na bitku na Kosovu polju 1389. godine najistaknutiji je, ali ne i jedini primjer aktualne važnosti povijesno-vojnog pamćenja. Vojsci se divi, a njezina se junačka djela slave ili je se pak mrzi kao oruđe potlačivanja. Pod tim je mentalnim pretpostavkama za prepoznavanje izvornih povijesnih uvjeta i ciljeva neophodna komparativna historiografija lišena obrane ili optužbe. Ona nipošto nije bila moguća u doba komunizma jer su tada dominirale povijest međunarodnih ili nacionalnih radničkih pokreta te povijest marksizma-lenjinizma. Istraživanja o Habsburškoj Monarhiji bila su manje poželjna, a vojne teme velikim dijelom tabu. Kada se, u vezi s 19. stoljećem, promatraju mađarska i hrvatska historiografija 1980-ih godina, izdvajaju se neka polja na kojima su se povjesničari više-manje mogli slobodno kretati. Režim u Mađarskoj tolerirao je teme revolucije i Rata za

⁴ U hrvatskom su prijevodu svi ti nazivi zamijenjeni hrvatskima, ako oni postoje. Ukoliko ih nema, korišteni su današnji standardni nazivi, a u kazalu su popisani i suvremeni oblici na drugim jezicima (*nap. ur.*).

nezavisnost 1848./1849. U Hrvatskoj su u prvom planu bili nacionalno buđenje u vrijeme Ilirskih provincija (1809. – 1813.) i revolucija 1848. godine. Istraživala se i povijest Hrvatsko-slavonske vojne krajine. Međutim, nitko se nije udaljio od vlastite nacionalne paradigme niti se je iz komparativne perspektive zanimao za susjede. Povjesničari koji su izbjegli na Zapad češće su koristili komparativni pristup, no s iznimkom Istvána Deáka malo su se zanimali za vojnu povijest. U Austriji su se pak više bavili aspektima državne cjelovitosti i središnjih državnih ustanova. Nakon Drugoga svjetskog rata povjesničari su zanemarivali vojnu povijest, prepuštajući je samim vojnim osobama. Nije bila u duhu vremena, iako je trebala biti bitan dio općenito postulirane društvene povijesti.

Ideja za knjigu koja je pred vama razvila se tijekom 2000. godine dok sam sa svojim kolegom Dragom Roksandićem osmišljavala istraživačku inicijativu za modernu vojnu povijest. Temom *Vojska i vojni čimbenik u državama i društvima Jugoistočne Europe od 18. do 20. stoljeća (Militär und der militärische Faktor in Staat und Gesellschaft Südosteuropas (18–20. Jh.))* bavili smo se otada na trima međunarodnim konferencijama. U potrazi za posebnim predmetom istraživanja u okviru tog projekta željela sam se, s jedne strane, pozabaviti novom tematikom, a s druge proširiti svoju mađarsku perspektivu komparativnim radom. Već sam se u svojim istraživanjima revolucije 1848. godine upoznala s hrvatskim nacionalnim pitanjem. U disertaciji sam istraživala nastanak *honvéda* 1848. Nakon završetka habilitacijskog rada počela sam proučavati Hrvatsko-ugarsku nagodbu i pritom „otkrila“ Kraljevsko ugarsko domobranstvo i oružništvo, odnosno njihov poseban položaj u Hrvatskoj i Slavoniji. Zaključila sam da povijest tih hrvatskih pukovnija – kojima su bila osigurana dalekosežna nacionalna prava u pogledu zapovjednog jezika, novačenja, stvaranja elite i organizacije – nije dosad potaknula zanimanje ni u Mađarskoj, ni u Hrvatskoj, ni u Austriji. U mađarskoj se historiografiji doduše spominje, ali se njome samo površno bavi. U Hrvatskoj je zasjenjuju nacionalna debata općenito i rasprave o Vojnoj krajini i ujedinjenju Trojedne Kraljevine te se polemički promatra kao instrument „mađarskog ugnjetavanja“. U Austriji su domobranstva u sjeni istraživanja o zajedničkoj vojsci. Što se Mađarske i Hrvatske tiče, neophodno je bilo osvrnuti se na upotrebu nacionalnih jezika. Pri provedbi istraživačkog plana vrijedilo je uzeti u obzir tri kuta gledanja: mađarski, hrvatski i „cjelovit austrijski“ središnjih bečkih oblasti. Slijedeći načela moderne vojne povijesti, valjalo je objasniti kontekst nastanka ugarskoga domobranstva. Osim toga, morali su se razjasniti opći politički uvjeti u Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj. Središnju ulogu u sva tri područja ima sjećanje na 1848. Društvenim aspektima približila sam se prozopografskim istraživanjem časničkog zbora, njegova školovanja i strukture karijera. Taj metodski pristup primjenjiv je na svakom časniku čija je karijera dokumentirana u spisima arhiva u Beču i Budimpešti. Tri su glavna izvora arhivskog materijala: Vojno-povijesni arhiv u Budimpešti, Hrvatski državni arhiv i Ratni arhiv Austrijskoga državnog arhiva. Uz navedenu sam građu koristila i suvremene tiskane izvore. Mađarska historiografija između dvaju svjetskih ratova čini kategoriju za sebe. Unatoč izrazitoj revizionističkoj tradiciji nudi neke od najvažnijih radova za formuliranje pitanja ovog rada. Nakon Drugoga svjetskog rata mađarska i hrvatska historiografija proizvele su malo toga. Tek je 1980-ih godina došlo do obrata poslije kojeg su u obje zemlje nastali dragocjeni prilozi. U Sjedinjenim Američkim Državama važni su ponajprije rado-

vi Günthera Rothenberga i Istvána Deáka. U Austriji je u okviru istraživanja nagodbenih ugovora nastalo nekoliko disertacija o vojnim temama.

Trenutačno se samo nekoliko povjesničara bavi Kraljevskim ugarskim domobranstvom. Bez njihove pomoći ne bih mogla realizirati ovaj rad. U Budimpešti su me savjetovali Tibor Hajdu i Imre Rész te su me uputili na razasute zbirke izvora. Uvijek dobronamjerna kritika Drage Roksandića (Zagreb) jamčila je bolje razumijevanje hrvatskog stajališta. Lovro Galčić iz hrvatskoga Vojnog muzeja vodio me u potrazi za hrvatskim časnicima Kraljevskoga ugarskog domobranstva na groblja u Zagrebu i Karlovcu. Peter Urbanitsch iz Komisije za povijest Habsburške Monarhije Austrijske akademije znanosti ohrabrio me za ovu knjigu. Kolegijalnu pomoć dobivala sam uvijek iznova od Erwina Schmidla i Arnolda Suppana (oboje iz Beča). Moja zahvala ide i knjižničarima i arhivistima koji su se uvijek trudili učiniti mi dostupnim najzabačenije i najskrivenije dokumente. To su dr. Nándorné Landstöff u Knjižnici Ratnog arhiva u Beču, Ádám Kövi u Mađarskoj nacionalnoj knjižnici, Milan Pojić i Ornata Tadin u Hrvatskome državnom arhivu i savjetnik dr. Christoph Tepperberg u bečkome Ratnom arhivu. Financiranje istraživačkih putovanja omogućio je *Centre National de la Recherche Scientifique* (Pariz), a za Hrvatsku bilateralni program razmjene sa Sveučilištem u Zagrebu. Smještaj sam nalazila kod brojnih prijatelja u Budimpešti, Zagrebu i Beču, kojima ovdje također od srca zahvaljujem.

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Catherine Horel

Prijevod povijesno-znanstvenog djela uvijek je velika radost za autora odnosno autoricu, pogotovo kada se radi o relativno zanemarenoj temi iz povijesti Habsburške Monarhije. Ovo je istraživanje na mnogim predstavljajima i u mnogim recenzijama ocijenjeno kao „pionirski rad“. Budući da su njegov glavni predmet interesa Hrvatska i Slavonija, bilo je vrlo poželjno prevesti ga na hrvatski jezik.

Čini mi se posebno važnim spomenuti da je ovaj prijevod objavljen u vrijeme obilježavanja stote obljetnice Prvoga svjetskog rata. Pitanje lojalnosti, u ovom slučaju vjernosti caru i kralju, sve češće je predmet novih historiografskih istraživanja. Ono je najvažnije za vojsku c. i k. monarhije jer je utjecalo na držanje vojnika tijekom, ali i nakon rata. Retrospektivno se postavlja pitanje o „pobjednicima“ i „gubitnicima“ među narodima država sljednica Austro-Ugarske pa je zbog toga sjećanje na Prvi svjetski rat obilježeno kontrastnim, ako ne i konkurentskim diskursima. To je bio jedan od razloga zašto sam svoje istraživanje zaključila s početkom rata. Situacija se tada uistinu dramatično promijenila, a što je rat dulje trajao, postajala je sve gora. Držanje vojske bilo je ipak i dalje nepolitičko, pogotovo njezina časničkog kadra. Međutim, unutrašnju frontu, kao i pričuvu, već su bile zahvatile centrifugalne sile, koje su naposljetku i prevagnule. U Jugoslaviji jedva da je bilo moguće kultivirati sjećanje na habsburšku prošlost sa svim njezinim vojnim sastavnicama. Teritorijalno smanjena Mađarska usredotočila se pak na vlastite tradicije. Austrija je imala velikih muka sa stvaranjem svog identiteta i to ne samo zbog svojih ratnih junaka. Nacionalni diskurs posvuda je istisnuo važnost nekadašnje supranacionalnosti, utjelovljene u institucijama Habsburške Monarhije, u prvom redu vojske.

Ova bi knjiga mogla biti zanimljiva hrvatskoj javnosti jer se bavi nedovoljno rasvijetljenim aspektom njezine vojne povijesti. Pokušava objasniti mnoge procese obilježene kontinuitetima i mijenama. Postanak i razvitak ugarsko-hrvatskog domobranstva zbivao se na više razina: na bečkom dvoru, u Budimpešti, u Zagrebu te u Vojnoj krajini. Ambicija ovog pionirskog istraživanja bila je objasniti složenost odnosa između različitih aktera i situacija na svim mjestima odlučivanja. Nadam se da će potaknuti nova istraživanja, pogotovo u Hrvatskoj. Mnoštvo je pitanja – kojima se nisam mogla baviti – i dalje otvoreno.

Veliko mi je zadovoljstvo što na kraju mogu zahvaliti onima koji su omogućili objelodanjivanje ove publikacije. Profesor Drago Roksandić je neposredno nakon izlaska iz tiska njemačkog originala počeo ulagati velik napor da bi knjiga bila objavljena i na hrvatskom jeziku. Minuciozno je iščitavao prijevod i uspoređivao ga s izvornikom. Znatnu financijsku potporu dao je Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Dragocjenu su pomoć pružila i dva zagrebačka kulturna instituta: Francuski institut i Austrijski kulturni forum. Njihova je podrška najbolji dokaz da je autorica prava Europljanka! Naposljetku želim zahvaliti i

prevoditeljici Ivani Cvijović Javorina. Ona je uspjela pretočiti njemački jezik pun stručnih termina i austrijacizama u čitljiv i moderan hrvatski jezik. Veličanstveno postignuće.

Pariz, 17. prosinca 2014.

Catherine Horel

I. POGLAVLJE

OBRANA DRŽAVNE CJELOVITOSTI I NACIONALNO PITANJE

VOJNE TRADICIJE I POVIJESNO PAMĆENJE U UGARSKOJ I HRVATSKOJ

Ugarska i Hrvatska dijele vojnu prošlost, a njezini su korijeni u savezu obiju kraljevina i u borbi protiv osmanske vlasti. S obje strane Drave često se naglašavala vlastita uloga predziđa kršćanstva (*Antemurale Christianitatis*). To zajedničko naslijeđe pridonijelo je ugarsko-hrvatskoj simbiozi u novom vijeku. Plemstvo se u 16. stoljeću zajednički borilo protiv Osmanlija. Nakon poraza kod Mohača 1526. godine Hrvati su nastavili borbu. Iako su 1593. kod Siska uspjeli spriječiti daljnji proboj Osmanlija, tek je trećina teritorija nekadašnjega hrvatskog kraljevstva ostala izvan osmanske vlasti (*reliquiae reliquiarum*).

U epohi koja još nije poznavala nacionalizam u njegovu modernom obliku, junaci velikih obrambenih bitaka slavili su se neovisno o njihovu hrvatskom ili mađarskom podrijetlu. Plemstvo je bilo „nacionalno“. Najbolji primjer je obitelj Zrinski (*Zrínyi*). Ona je Hrvatskoj dala nekoliko banova, slavnih vojnika i pjesnika. Nikola Šubić Zrinski⁵ (1508. – 1566.), hrvatski ban i zapovjednik Transdanubije, pao je junačkom smrću braneći utvrdu Siget 1566. Njegov praunuk Nikola (1620. – 1664.), također hrvatski ban (1647. – 1664.), podigao mu je književni spomenik epom *Opsidio Szigetianal/Szigeti veszedelem*. U njemu, kao i u kasnijim djelima, Zrinski zagovara napadačku borbu protiv Osmanlija i ustrajnost na oslobođenju Ugarske. U Ugarskoj su to protumačili kao prikrivenu kritiku Habsburgovaca te su u Zrinskom retrospektivno vidjeli jednog od prvih mađarskih rodoljuba.⁶ Njegova su brata Petra slavili podjednako i Mađari i Hrvati. Za Mađare je on bio oličenje zajedničke ustaničke tradicije. Nedugo nakon smrti Nikole Zrinskog više je ugarskih aristokrata – među njima grof Ferenc Wesselényi, grof Ferenc Nádasdy i sedmogradski vojvoda Mihály Apafi – skovalo „urotu“. Prvotni joj je cilj bilo oslobođenje od osmanske vlasti, ali se uskoro usmjerila protiv apsolutističke politike Habsburgovaca. Njihov pokušaj organiziranja protuhabsburškog ustanka propao je 1667. godine jer je izostala priželjkivana potpora Francuske i Osmanskog Carstva. Propao je i novi ustanak koji je iste godine uz potporu protestantskog plemstva podigao Ferenc Rákóczi I., novi sedmogradski vojvoda. To je dovelo do otrježnjenja među hrvatskim plemstvom, označivši ujedno kraj protestantizma u Hrvatskoj. Glavni akteri u Hrvatskoj, ban Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan, naposljet-

⁵ Autorica rabi mađarska imena, no budući da se radi o članovima hrvatske velikaške obitelji, njihova se hrvatska imena u ovom prijevodu navode na prvome mjestu, a mađarski nazivi spomenuti su u imenskom kazalu (*nap. prev.*).

⁶ Ovaj argument počiva prije svega na dvama djelima Zrinskoga: *Sjećanja na život kralja Matije* (1657.) i *Lijek protiv turskog opijuma* (1663.). U prvome se razmatra model nacionalne monarhije, a u drugome zagovara napad na Osmanlije. Béla KÖPECZI, *Histoire de la culture hongroise*, Budapest 1994., 104.

ku su smaknuti u Bečkom Novom Mjestu 1671. godine i do 1848. nije više bilo nikakva ustanka u Hrvatskoj. Time je nestao dio tradicije zajedničke borbe protiv Habsburgovaca, ali nije zamrla težnja za „oslobođenjem“ obiju kraljevina od stranoga bečkog jarma. Početkom 18. stoljeća Kraljevina Ugarska oslobodila se osmanske okupacije. Međutim, teritorij srednjovjekovne Hrvatske i dalje je bio pod tuđom vlašću. Bosna i Hercegovina ostale su u osmanskim rukama, Venecija je zadržala vlast na dalmatinskoj obali, a Habsburgovci su preko Ugarske vladali Hrvatskom i Slavonijom te Vojnom krajinom. Od tada je glavna težnja Hrvatskog sabora bila ponovna uspostava integriteta Trojedne Kraljevine. Zbog toga je tijekom 18. stoljeća u više navrata došlo do suradnje s Ugarskim saborom, no ta je suradnja završila 1790.

U povijesnu pamćenju Hrvatske i u njezinoj vojnoj tradiciji razdoblje Ilirskih provincija pod francuskom vlašću ima posebnu ulogu. Obje trgovačke republike – Mletačka i Dubrovačka – prestale su postojati, a hrvatski se teritorij južno od Save ujedinio. Francuska je vlast trajala doduše samo od 1809. do 1813., ali je označila važno razdoblje za tek probuđenu nacionalnu svijest.⁷ Duh Napoleonovih reformi podupirao je razvoj nacija i zahvatio je sva područja društva. Gospodarstvo, pravo, obrazovanje, promet i vojska dobili su novi oblik organizacije. Kad je Habsburška Monarhija ponovno preuzela vlast u Hrvatskoj, ujedinjenje Kraljevine postalo je glavna tema novog ilirskog pokreta, koji se zalagao za povratak Dalmacije i pripajanje Vojne krajine.

VJERNE SLUGE SVOGA GOSPODARA: KRAJIŠNICI

Vojna je krajina prema Osmanskom Carstvu obuhvaćala dijelove Ugarske i Hrvatske. Tijekom ponovnog osvajanja ugarskog teritorija od kraja 17. stoljeća, kordon se sve više povećavao i uskoro je tvorio sustav koji je istodobno bio i obrambeni zid i samostalni teritorij. To se mnogo manje odrazilo na mađarsku samosvijest i ugarsko društvo nego što je bio slučaj u Hrvatskoj. Naime, kao prvo, Vojna krajina u Sedmogradskoj postojala je tek stotinjak godina, što nije bilo dovoljno da trajno utječe na tamošnji kulturni krajolik i, kao drugo, ta je regija bila nacionalno mnogo heterogenija. Za razliku od Hrvatske, u Sedmogradskoj su pukovnije bile proporcionalno raspoređene među trima nacionalnim grupama. Tako su u Banatu dominirali Nijemci, na istoku Mađari (*székelyek* – Sekelji), a u preostalom dijelu Rumunji. U Hrvatskoj su naprotiv veliku većinu vojnika i časnika činili Južni Slaveni. Različita je bila i teritorijalna važnost graničnog područja za obje zemlje. Mađari su Vojnu krajinu doživljavali kao obrambeni kordon prema područjima koja se nikada nisu smatrala ugarskima. Sama granica bila je uski pojas koji je postao važan za ugarski identitet tek 1848. S iznimkom područja obiju sekeljskih pukovnija, granicu su promatrali kao *corpus separatum* podložan vojnoj upravi. Nasuprot tome, Hrvatskoj je Vojna krajina stalno bila trn u oku. Onemogućavala je ponovno ujedinjenje srednjovjekovne Trojedne

⁷ Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu 1809–1813.*, 2 sv., Zagreb 1988.

Kraljevine jer je priječila put prema Dalmaciji. Dok je trajala osmanska vlast u Bosni, njezino se postojanje moglo opravdati, no već na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće sve su izraženiji bili glasovi koji su zagovarali njezino razvojačenje. Sustav Vojne krajine stvorio je posebnu situaciju i za Slavoniju: bila je izolirana od Hrvatske i stvarao se dojam da zapravo pripada Ugarskoj. U vrijeme njezina najvećeg proširenja oko 1815. godine Vojna se krajina sastojala od graničnog područja koje je obuhvaćalo 17 pukovnija od Sedmogradske preko Banata, Slavonije i Hrvatske do jadranske obale.⁸ Pukovnije od br. I. (Lička) do br. XI. (Druga banska) nalazile su se na južnoslavenskom području. Njezine su se granice nakon oslobođanja Ugarske pomaknule, najprije na visoravni Like (Ličko polje), a zatim na Savu. Spajanje s Banatskom vojnom krajinom uslijedilo je tek 1743. i od tog se vremena počelo govoriti o Ugarskoj vojnoj krajinu s jedne i Hrvatsko-slavonskoj s druge strane. Između Karpata i Krasa obje su se vojne krajine uglavnom prostirale prostranim dolinama duž velikih rijeka Save, Tise i Dunava. Na strateški važnim mjestima uzduž Vojne krajine podignute su utvrde koje hrvatsko-slavonski krajolik obilježavaju i danas: Karlovac, Sisak, Petrinja, Ivanić Grad, Varaždin, Koprivnica, Slavonski Brod i Petrovaradin.⁹

Na području čitave Vojne krajine živjelo je 1815. godine oko 940.000 osoba, od čega su tri četvrtine bili Slaveni. Slijedili su Rumunji, Mađari i Nijemci. Među Slavenima je bilo 60% Hrvata i 30% Srba.¹⁰ Osim zbog visoke stope nataliteta, do velikog je porasta broja stanovništva, posebno u 18. stoljeću, došlo i zbog kontinuiranog doseljavanja iz područja pod osmanskom vlašću. Migracije kršćanskog stanovništva doživjele su novi nagli porast na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, a iznova su se pojačale nakon mira u Beogradu 1739., kad je grad ponovno pripao Osmanlijama. Nerijetko su u Vojnu krajinu dolazile i osiromašene obitelji iz Civilne Hrvatske i Ugarske. Vjeroispovijest krajišnika odražavala je nacionalnu pripadnost. Uglavnom su bili katolici, ali je u nekim pukovnijama postojala i pravoslavna većina, kako u samoj Hrvatskoj, tako i u istočnim dijelovima Vojne krajine, u Petrovaradinskoj i Banatskoj pukovnji. Među Nijemcima i Slovacima u Banatu bila je i znatna evangelička grupa. U Sedmogradskoj su vlaške pukovnije većinom bile grkokatoličke, a Sekelji luterani. To nacionalno izdvajanje 1848. nije ostalo bez posljedica. I za Srbe je Vojna krajina postala centar njihova nacionalnog pokreta. Kad je pravoslavna patrijaršija premještena u Srijemske Karlovce, nastao je za Srpsku pravoslavnu crkvu kulturni centar u Srijemu, koji se protezao i na Novi Sad s druge strane Dunava. Razvio se u središte srpske elite nastanjene u Ugarskoj. Neovisno o nacionalnosti i vjeroispovijesti, krajišnici su činili jedinstveni sloj seljaka i vojnika. Mogućnosti obrazovanja u školama u Vojnoj krajinu i višim institucijama poticale su stvaranje vojnokrajiških elita koje su doduše nepokolebljivo ostale vjerne caru, ali su nastojale ishoditi reformu sustava i stvaranje boljih životnih uvjeta, kao i kulturnu i političku obnovu. Međutim, cilj državnih reformi nije bilo poboljšanje materijalnih i kulturnih životnih uvjeta, već povećanje vojne učinkovitosti. Početkom 19.

⁸ Vojnu krajinu sačinjavale su Lička (I.), Otočačka (II.), Ogulinska (III.), Slunjska (IV.), Križevačka (V.), Đurđevačka (VI.), Brodska (VII.), Gradiška (VIII.), Petrovaradinska (IX.), Prva banska (X.), Druga banska (XI.), Njemačko-banatska (XII.), Vlaško-ilirska (XIII.), Prva sekeljska (XIV.), Druga sekeljska (XV.), Prva vlaška (XVI.) i Druga vlaška pukovnja (XVII.). Njima se pribrajao i Šajkaški bataljun. Usp. kartu u: Nikolaus von PRERADOVICH, *Des Kaisers Grenzer. 300 Jahre Türkenabwehr*, Wien 1970.

⁹ Egon LENDL, „Zur politischen Geographie der Österreichischen Militärgrenze“, *Der Donauraum*, 8/1963., 203.

¹⁰ *Isto*, 211.

stoljeća ideja obrane od Turaka, koja ih je nekoć ujedinjavala, imala je tek neznatnu ulogu i nije više mogla povezivati čitavi teritorij. Vojna krajina razvila se u vojnički rezervoar iz kojega su Habsburgovci mogli crpiti bez velikih financijskih troškova. Vjernost krajišnika dinastiji preživjela je ratove za naslijeđe, zadnji rat protiv Visoke Porte, nemire Francuske revolucije te razdoblje Ilirskih provincija, koje ju gotovo nije ni dotaklo.¹¹

Struktura Vojne krajine ostala je sve do razvojačenja gotovo nepromijenjena, a život njezinih stanovnika strogo je određivao vojnički zakon. Pukovnija nije predstavljala samo vojnu nego i potpunu administrativnu organizaciju određenog okruga. Do ukidanja ovisnosti o zemlji (*Grunduntertänigkeit*) u Habsburškoj Monarhiji služba u Vojnoj krajini smatrala se privilegijem. Doduše, nakon 1815. povećalo se nezadovoljstvo zbog životnih uvjeta i vojne obveze, ali su krajišnici i dalje držali da su „više od podanika u Provincijalu“.¹² Monarhija se koristila tim antagonizmom, neuspješno nastojeći spriječiti nastanak nacionalnih ideja. Hrvatski i Ugarski sabor željeli su razvojačenje Vojne krajine, a uz to je – kao posljedica Drugoga srpskog ustanka 1815. godine – Srbija postigla autonomiju pod osmanskom vrhovnom vlašću. Za nositelje nacionalne ideje u Hrvatskoj Vojna je krajina u prvim desetljećima 19. stoljeća imala sve veću ulogu.

Prije revolucije 1848. godine jedanaest je pukovnija Hrvatsko-slavonske vojne krajine imalo 572.000 stanovnika, od čega 50.000 aktivnih vojnika. Civilnog je pak stanovništva Hrvatske i Slavonije 1850. godine bilo 87.000, i to 72% Hrvata i 25% Srba.¹³ Pripajanjem Vojne krajine hrvatsko-slavonskom teritoriju ostvario bi se, uza znatno povećanje većinskoga južnoslavenskog stanovništva, i cilj zemljopisnog ujedinjenja sa Slavonijom, tj. spajanje triju hrvatskih županija (Križevačke, Varaždinske i Zagrebačke) sa slavonskim županijama (Požeškom, Virovitičkom i Srijemskom). To je moglo doprinijeti jačanju hrvatske odnosno južnoslavenske nacionalne svijesti, kako prema Austriji, tako i prema Ugarskoj. Teritorijalnom integracijom mogao je biti stvoren znatan potencijal za gospodarski razvoj još uvijek zaostalog područja. Pritom je iznimno važan bio politički aspekt jer se u ilirskoj ideologiji ponovno ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te ukidanje Vojne krajine smatralo prvom etapom. Ustrojstvo i sustav Vojne krajine, pogotovo u njezinu hrvatsko-slavonskom dijelu, povećavali su jaz između civilne i vojne Hrvatske. Osim toga, među krajišnicima je stvorena neka vrsta dinastičke odanosti i zemaljskog patriotizma. Krajišnici, „vjerni sluge svojega gospodara“, bili su uistinu oružje u obrani od Turaka, ali su k tome sloveli kao oružana straža protiv eventualnog ustanka u Ugarskoj. U većini su slučajeva bili izbjeglice iz Osmanskoga Carstva, koji su u zamjenu za služenje na habsburškoj strani dobivali zemlju i slobodu. Obrt i trgovina bili su svedeni na minimum, a obrazovanje se stjecalo kod klera te u pučkim i srednjim školama. Tako se u Vojnoj krajini razvila specifična kategorija podanika s vlastitim identitetom.

¹¹ Mirko VALENTIĆ, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790.–1881.“, u: Dragutin PAVLIČEVIĆ (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Zagreb 1984., 69.

¹² Gunther E. ROTHENBERG, „The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850–1871“, *Slavic Review*, 23/1964., 65. Citira se prema izvještaju grofu Josephu Sedlnitzkom, predsjedniku Dvorskoga redarstvenog i cenzorskog ureda (*Oberste Polizei- und Zensurhofstelle*).

¹³ Arnold SUPPAN, „Die Kroaten“; u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III/1: Die Völker des Reiches*, Wien 1980., 627.

VOJNE REFORME U UGARSKOJ 1815. – 1848.

Tijekom doba reformi vojna su pitanja bila u pozadini ostalih zahtjeva ugarskih liberala. Ipak, u sporovima između Ugarske i Austrije imala su nemalu ulogu. Od početka 18. stoljeća postojala je ugarska vojska, podložna Ugarskom saboru. Bez pristanka Sabora nije ju bilo moguće mobilizirati ni financirati.¹⁴ Ta je povlastica iznova formulirana i dopunjena 1791. godine, a carska ju je vlada u cijelosti poštovala sve do razdoblja Svete alijanse, kad je bez sazivanja i pristanka Sabora uvela dodatne vojne poreze (*contributio militaris*) i mobilizirala vojsku. Između 1796. i 1811. Ugarski se sabor sastao samo pet puta i njegovi protesti nisu ništa postigli u Beču. Ugarska je za ratove protiv Napoleona stavila na raspolaganje gotovo milijun vojnika i pridonijela je ratnim troškovima s 30 milijuna guldena. Troškove su morali podmiriti podložni seljaci.¹⁵ Dolaskom nove generacije na političku scenu, nakon 1820. godine ojačao je otpor Ugarske. Godine 1827. Ugarski je sabor uspio osigurati potvrdu odredbe iz 1791. Dio saborskih zahtjeva ispunjen je 1830. godine, provođenjem reformi vojne službe, započetih već za vrijeme nadvojvode Karla. Dotadašnja cjeloživotna vojna obveza skraćena je na deset godina. Godine 1840. sustav konskripcije zamijenjen je novačenjem vojnika ždrijebom (*Wehrpflicht-Lotterie*). Ugarski liberali osuđivali su novačenje kao nepravedno i korumpirano te su isticali brutalnost onih koji su vrbovali vojnike. Pritom su ih podupirali pjesnici poput Ferenc Kőlcsey. Kao posljedica te reforme znatno se smanjio broj prijavljenih slučajeva dezertiranja. Do 1848. vojna su pitanja ostala u drugom planu zbog dugog razdoblja mira, koje je trajalo sve od Bečkoga kongresa, te zbog usredotočenosti političara na društvene i konstitucionalne reforme. Tek su 1840-ih godina iznenada ponovno dobile na važnosti. Reformatori su zahtijevali uvažavanje ključnih ovlasti Ugarskog sabora, smanjenje broja postrojbi stacioniranih na području Ugarske i uključivanje ugarskih novaka u ugarske pukovnije u kojima je mađarski bio pukovnijski i zapovjedni jezik.¹⁶

Vojska je bila i polazišno mjesto za emancipaciju Židova u ugarskom društvu.¹⁷ Vodeći su politički slojevi vodili debatu od 1840-ih godina.¹⁸ Židovski su vojnici doduše već od ratova protiv Napoleona služili u vojsci i neki su se uspjeli do časničkog položaja, no židovsko je stanovništvo tek 1830. službeno uvršteno u konskripcijske liste. Vojska je i dalje ostala pozornica diskriminacije Židova.¹⁹ Osim toga, nakon uvođenja sustava novačenja ždrijebom 1840. godine, pokazalo se da je iznimno teško osloboditi se vojne službe dovođenjem zamjene. Kao i kmetovi, Židovi su smjeli odnosno morali služiti u vojsci, a da pritom nisu

¹⁴ Tibor PAPP, „A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után [Razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva nakon Austro-ugarske nagodbe], *Hadtörténelmi közlemények NF*, 17/1967., 309.

¹⁵ George BARANY, „The Age of Royal Absolutism, 1790–1848“, u: Peter F. SUGAR (ur.), *A History of Hungary*, Bloomington 1994., 187.

¹⁶ György SZABAD, „Military Reform Efforts in Hungary prior to 1848“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions* (= *War and Society in East Central Europe 4*), New York 1984., 331 i dalje.

¹⁷ Catherine HOREL, „Les Juifs dans l’armée hongroise pendant la guerre d’indépendance de 1848–1849“, *Études Danubiennes*, 7/1992., br. 2, 117–132.

¹⁸ ISTA, *Juifs de Hongrie 1825–1849, problèmes d’assimilation et d’émancipation*, Strasbourg 1995., 263.

¹⁹ Erwin A. SCHMIDL, *Juden in der k. (u.) k. Armee 1788–1918* (= *Studia Judaica Austriaca 11*), Eisenstadt 1989., 50.

dobili građanska prava. Zbog toga mnogi nisu shvaćali obvezu vojne službe kao napredak, već kao novi oblik ugnjetavanja. Liberalni reformatori udovoljili su zahtjevima pripadnika neplemičkog stanovništva za pravedniju raspodjelu troškova osiguravanja smještaja i prehrane vojske. Iza toga se skrivao i nacionalno-politički argument jer postrojbe stacionirane u Ugarskoj nisu bile ugarske. Donji dom Ugarskog sabora u više je navrata upozoravao da je broj pukovnija stacioniranih u Ugarskoj previsok i da su troškovi za njih veći od redovitoga *contributio militaris*. Saborska komisija razradila je potom u razdoblju od 1841. do 1843. više prijedloga reformi. Međutim, u raspravama s vojnim i financijskim oblastima pokazalo se da su stajališta Beča i Ugarske uistinu različita. Mađari su zahtijevali smanjenje broja postrojbi i njihovo koncentriranje samo u garnizonskim gradovima te stacioniranje isključivo ugarskih postrojbi u Kraljevini Ugarskoj. Argument kojim su se pritom koristili – strah od poplave slavenskih elemenata – čini se pretjeranim za ono vrijeme. Ugarski su zahtjevi bili nespojivi s austrijskom vojnom tradicijom miješanja nacionalnosti i smještaja vojske daleko od mjesta novačenja. Osim toga, najveći broj postrojbi bio je smješten u zapadnoj i srednjoj Ugarskoj da bi štitile Beč.²⁰ Carska je vlada učinila ustupke jedino u pogledu financiranja vojske. Borba oko zapovjednog jezika ostat će aktualna sve do propasti Monarhije.

U posljednjim godinama predožujskog razdoblja (*Vormärz*) u Ugarskoj je vladalo veliko protubečko nezadovoljstvo. Zbog poreznih privilegija plemstva, vojsku je financiralo isključivo neplemičko stanovništvo. Ugarska nacionalna elita nije naprotiv imala nikakve dodirne točke s vojskom u zemlji jer do 1847. časnici ugarskog podrijetla nisu služili u Ugarskoj. To se moglo protumačiti kao znak nepovjerenja dvora. Nedostatak domaće vojne elite liberali su željeli riješiti osnivanjem vojne škole u Ugarskoj. S tim su zahtjevom bile povezane i ostale nacionalne težnje, kao što su osnivanje Narodnog muzeja (1837. – 1846.), Akademije znanosti (1825.) i Narodnog kazališta (1843.). Već je 1792. godine Ugarski sabor u debati oko uvođenja mađarskoga kao nastavnog jezika otvorio pitanje osnivanja časničke škole. *Ludovika Akadémia* (najprije *Theresien-Akademie*), koja je 1808. osnovana u Požunu, nikada nije započela s radom.²¹ Godine 1827. ta je institucija preseljena u Peštu, gdje je između 1830. i 1836. prema planovima arhitekta Mihályja Pollaka izgrađena golema nova građevina u vrtu *Orczy*.²² Škola je u početku imala ulogu politehničke škole, a vojnu je namjenu počela ispunjavati tek 1848. godine, kada se rabila za ubrzanu obuku časnika revolucionarne vojske. Dok je prema dinastičkoj ideji vojska služila kao instrument kuće Habsburg i cara kao njezina zastupnika, mađarski su revolucionari smatrali vojsku – u tradiciji Francuske revolucije – oruđem nacije. Časnici su trebali služiti prvenstveno ustavu, a njihovo školovanje na ugarskoj akademiji trebalo je stvarati građane liberalnih svjetonazora.

Većina projekata osmišljenih tijekom doba reformi predožujskog razdoblja ostvarena je tek nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. Razvili su ih vodeći rani liberali, a njihovo

²⁰ G. SZABAD, „Military Reform Efforts in Hungary“, 334 i dalje.

²¹ Lászlo BACHÓ (ur.), *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története* [Povijest Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika], Budapest 1930., 1003.

²² Catherine HOREL, *Histoire de Budapest (Histoire des grandes villes du monde)*, Paris 1999., 89.

je ostvarenje bilo djelo nove generacije. U međuvremenu su se zbili šokantni događaji iz 1848./1849. Oni nisu označili samo prekid u odnosima između Ugarske i Austrije, nego su povećali i jaz između Ugarske i Hrvatske.

MAĐARSKO-HRVATSKI SUKOB 1848. GODINE

Revolucija 1848. godine i ugarski Rat za nezavisnost, koji je potom uslijedio, bili su vrhunac napetosti između Hrvata i Mađara. Još se i danas s obje strane Drave njeguje to povijesno naslijeđe, a ta epizoda puna simbolike i njezini mučenici duboko su ukorijenjeni u sjećanju obaju naroda. Naime, osim u svojoj vojnoj dimenziji, revolucija 1848. ima posebnu važnost i kao kamen temeljac nacionalnog identiteta obiju zemalja. Izbijanjem mađarskog ustanka stremljenje obiju nacija prema priznanju i autonomiji doseglo je prvi vrhunac. Već su se tijekom 1840-ih godina Mađari i Hrvati postupno međusobno udaljili, no Kraljevina Hrvatska i dalje se nalazila u personalnoj uniji s Ugarskom. Ugarski su zahtjevi bili upereni prema Beču, a hrvatski prvenstveno prema Ugarskoj, a tek potom prema bečkome dvoru. Pravni položaj Hrvatske u odnosu prema ugarskoj kruni i Habsburškoj Monarhiji bio je glavni problem hrvatskih političara, neraskidivo povezan s teritorijalnim pitanjem. Pritom su na vidjelo izašle i razlike između Srba i Hrvata. Ilirizam, koji je u početku zagovarao savez svih Južnih Slavena, razvio se poslije u hrvatski nacionalni program.

Od 1820-ih godina Mađari su pokušavali nametnuti uporabu svog jezika u čitavoj kraljevini. Mađarski se postupno etablirao kao službeni jezik u Kraljevini Ugarskoj, a tijekom zasjedanja Ugarskog sabora 1843./1844. uprava je mađarizirana. Car ipak nije potvrdio zaključak o uvođenju mađarskog jezika i u Hrvatskoj pa se između Ugarske i Hrvatske i dalje komuniciralo na latinskom jeziku. Ilirizam se često interpretira kao reakcija Hrvata protiv tih mjera mađarizacije. Prve hrvatske političke stranke zaista su i nastale između 1840. i 1846. Zalagale su se za kodificiranje jedinstvenoga hrvatskog jezika i ponovno ujedinjenje Trojedne Kraljevine. U siječnju 1843. bečki je dvor zabranio ime „Iliri“ i sve „ilirske“ izraze, što je pak dovelo do pojačane političke aktivnosti u Hrvatskoj.²³ Ilirska stranka Ljudevita Gaja postala je Narodna stranka, a pojam „hrvatsko-slavonski“ bio je nadomjestak za izvorno teritorijalno širi sadržaj njihova programa.²⁴ Jezično je pitanje već za suvremenike bilo nerješiv problem. Taj gordijski čvor nije mogla razriješiti ni 1848. ni 1868. godina. Sve dok Hrvatska nije uživala potpunu neovisnost, bilo je neizbježno komunicirati sa središnjim uredima u Ugarskoj i Austriji na stranom jeziku.²⁵ Za Ugarsku i Hrvatsku latinski je jezik sedam stoljeća bio *lingua franca* i bedem protiv germanizacije, ali je ujedno sprečavao razvi-

²³ Bogdan KRIZMAN, „The Croats in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 121.

²⁴ Wolfgang KESSLER, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen* (= *Südosteuropäische Arbeiten* 77), München 1981., 196.

²⁵ „A horvátok és magyarok 1848–ban és 1849–ben“ [Hrvati i Mađari 1848. i 1849.], *Croatia: horvát-szerb szociál-politikai, gazdasági és szépirodalmi havi szemle* [Croatia: hrvatsko-srpski društveno-politički, ekonomski i književni mjesečni pregled], 1/1906., 38.

tak obaju nacionalnih jezika. Za razliku, primjerice, od Češke, te dvije jezične grupe nisu imale previše međusobnih dodira. U Kraljevini Ugarskoj Hrvati su naseljavali uglavnom granična područja uz Hrvatsku i Slavoniju. Tek su se poneki nastanili u Budimpešti pa ona nikada nije postala i „hrvatski“ grad. U samoj Hrvatskoj bilo je pak vrlo malo Mađara, najviše u Slavoniji. Ne računajući Rijeku, gdje su nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine imali poseban položaj, njihov udio u broju stanovnika bio je posve neznatan. Stoga je razumljivo da su pokušaji uvođenja mađarskog jezika i u Hrvatsku nailazili na otpor.

Imbro Ignjatijević Tkalac drži da su političke napetosti u predožujskom razdoblju započele Ugarskim saborom 1832. – 1836. Tada su se napredni hrvatski političari sukobili s ugarskim liberalizmom.²⁶ Prema Tkalcu, oni su mogli ili slijediti taj liberalizam i mađarizirati se ili ostati vjerni svojim tradicijama. Hrvati su se uglavnom odlučili za drugu opciju. Ona ih je pak odvela u konzervativizam. Međutim, budući da su sami bili preslabi za suprotstavljanje Beču ili Pešti, pokušali su u predožujskom razdoblju oživiti savez svih Južnih Slavena. Nakon što je propala ta prva etapa ilirizma ili jugoslavizma, obratili su se Beču za zaštitu. Pritom su postali „nedobrovoljni saveznici politički konzervativne stranke koju je inspirirala i usmjeravala bečka politika.“²⁷ Takvo je bilo opredjeljenje brojnih članova hrvatske inteligencije. Gajili su određenu simpatiju prema ugarskom liberalizmu iako su se protivili njegovim nacionalnim ciljevima. Sam Tkalac bio je tada, u svojim ranim vatreim godinama, zagovornik južnoslavenske unije. U jeku borbe 1848. napisao je: „Nema više njemačke Austrije. Sada mora nastati zapadno slavensko kraljevstvo koje će počivati na demokratsko-nacionalnom federalizmu.“²⁸ Austroslavizam je zastupao je tek u zrelijim godinama. Prije 1848. više se puta raspravljalo o odvajanju Hrvatske od Ugarske. Što je snažniji bio ilirski pokret, to su bili glasniji glasovi ugarskih reformatora, a među njima i samog Lajosa Kossutha. Kossuth nije odbacivao odcjepljenje. Držao je da bi prednost takva rješenja bilo oslobađanje Ugarske od panslavističke opasnosti i uništenje podloge za austrijsku taktiku *divide et impera*. Time bi mađarski nacionalni liberalizam nesumnjivo stekao premoć. Na njegovu je inicijativu Peštanska županija Ugarskom saboru uputila prijedlog u kojemu je široka hrvatska autonomija proglašena poželjnom. Međutim, ostali su ugarski reformatori taj prijedlog, u najboljem slučaju, prihvatili bez oduševljenja. Liberalni grof István Széchenyi ismijao je Kossuthovu inicijativu, a konzervativci su je u potpunosti odbacili.²⁹ I na hrvatskoj se strani raspravljalo o odvajanju, ali samo kao dijelu korjenitog rješenja teritorijalnog pitanja, koje je ipak bilo u rukama Austrije. Sve se više spominjala takva autonomija koja bi u budućnosti omogućila ujedinjenje Trojedne Kraljevine u okviru Habsburške Monarhije. Rado bi se bili odvojili od Ugarske i izravno priključili Austriji jer je unija očito bila nezadovoljavajuća. Hrvatski sabor složio se 1848. s tom željom i „jednoglasno zahtijevao zako-

²⁶ E[immerich] I[mbro] von TKALAC, *Jugenderinnerungen aus Kroatien 1749–1823. 1824–1843*, Leipzig 1894.

²⁷ Isto, 254.

²⁸ E[immerich] I[mbro] IGNJATIJEVITSCH [TKALAC], *Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zueinander und zu Deutschland. Sendschreiben an Arnold Ruge*, Wien 1848., 4. O Tkalcu 1848. usp. i Drago ROKSANDIĆ, 1848 – Revolution und Rebellion in Ungarn, u: Karlheinz MACK (ur.), *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn (= Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 23)*, Wien – München 1995., 70–82.

²⁹ György SZABAD, „Hungary’s Recognition of Croatia’s Self-Determination in 1848 and its Immediate Antecedents“, u: B. KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions*, 595 i dalje.

nodavno i administrativno odvajanje od Ugarske. Budući da Sabor nije priznao Ugarsko ministarstvo, osnovani su odbori za vođenje vanjskih i međunarodnih poslova, financija, pravosuđa i nastave. Imenovan je odbor za regulaciju kompliciranih vojnokrajiških odnosa i najavljena trajna borba protiv barbarstva liberalnoga mađarskog ministarstva prema Slavenima u Ugarskoj. Peticija Slavena u Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj i Istri o ujedinjenju s preostalim ilirskim provincijama u državnu cjelinu (*Staatskörper*) naišla je na najživahnije sudjelovanje i potporu, kako u svojem prikazu donosi Imbro Tkalac.³⁰

Ugarski Travanjski zakoni iz 1848. priznali su hrvatski jezik u Hrvatskoj i Slavoniji. Istodobno je ugarska vlada nastojala očuvati ustavnu vezu između obiju zemalja. Međutim, tijekom revolucije 1848. odnosi između Ugarske i Hrvatske znatno su se promijenili. Kao što se Ugarska odvojila od Austrije, tako je i Hrvatska željela postići jednak pravni položaj u odnosu prema Ugarskoj. U Beču je mnogo veći bio strah od ugarskog separatizma nego od hipotetskoga južnoslavenskog ustanka te su Hrvati ubrzo postali oruđe dvora. Pribojavanje Hrvata da bi ih mogla progutati pobjednička mađarska revolucija omogućilo je Beču ponovno uspostavljanje civilnog i vojnog autoriteta u Hrvatskoj. Kad je izbila revolucija 1848. godine, mjesto bana je – još od 1845. – bilo ispražnjeno.³¹ Imenovanjem baruna Josipa Jelačića za bana 23. ožujka 1848. Beč je ponovno dobio širi prostor djelovanja. Odluku su donijeli bez znanja i prethodnog usuglašavanja s Ugarskom, što se moglo smatrati jasnim znakom svjesno započete eskalacije sukoba. U prilog planiranu sučeljavanju išla je i činjenica da je Jelačić bio časnik Vojne krajine i da je mogao mobilizirati nemali broj postrojbi. U travnju 1848. Ugarska je iz redova Narodne straže i Zemaljske obrane stvorila svoje prve vojne postrojbe.³² Budući da je ban prema ustavu i dalje bio nositelj jedne od najviših ugarskih časti, neki su austrijski državnici njegovo imenovanje prikazivali kao mjeru smirivanja. Ostali su pak smatrali da bi Jelačić sa svojim krajišnicima mogao pomoći da se Ugarska ponovno opameti, kako je već krajem ožujka pisao barun Franjo Kulmer, od prosinca 1848. ministar za Hrvatsku u Schwarzenbergovu kabinetu.³³

Borba Hrvata zbivala se u početku na političkoj razini. Iako je Jelačić bio izrazio svoje djelomično nepovjerenje prema Hrvatskom saboru u Zagrebu, morao je priznati da je ta institucija ipak bila najbolja platforma za izražavanje hrvatskih želja. Teško se povezivao s političarima i inteligencijom, a novinari i pravnici bili su mu još sumnjiviji. Kao hrvatski domoljub bio je istodobno i krajišnik u potpunosti odan caru, dakle konzervativan. Suprotstavljao se ugarskoj vladi, smatrajući da su ljudi poput Kossutha jednostavno utjelovljenje zla. Stoga je razumljivo što je saveznike tražio najprije u Beču i među vojskom, a zatim i među Srbima u Vojnoj krajini. Istodobno je pratio djelatnost ugarske vlade. Na obje se strane do ljeta 1848. nije osjećao nikakav napadački duh. Međutim, dvorsko imenovanje nadvojvode Ivana za posrednika u sukobu pokazalo je da su obje strane već itekako međusobno

³⁰ E. I. IGNJATIJEVITSCH [TKALAC], *Croatien, Serben und Magyaren*, 12.

³¹ Grof Franjo Haller (Franz Haller von Hallerškó), ban od rujna 1842., podnio je ostavku u listopadu 1845. Mjesto bana je i prije njega bilo ispražnjeno gotovo dvije godine.

³² Aladár URBÁN, „One Army and Two Ministers of War. The Armed Forces of the Habsburg Empire between Emperor and King“, u: B. KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions*, 419–438.

³³ István DEÁK, *Die rechtmäßige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn 1848–1849*, Wien – Köln – Graz 1989., 79.

nepomirljive.³⁴ Hrvatska stajališta temeljila su se na Zahtijevanjima naroda, formuliranima 25. ožujka 1848. na Narodnoj skupštini u Zagrebu. U njima je zatraženo ujedinjenje Trojedne Kraljevine uz priključenje Vojne krajine i Rijeke te pripajanje hrvatskih prostora pod osmanskom vlašću u Hercegovini, kao i Istre, Donje Kranjske i Donje Štajerske.³⁵ Zahtijevao se i politički savez s Vojvodinom, potvrđivanje položaja bana i osnutak vlastite hrvatske vlade. Narodna skupština pozivala se pritom na Pragmatičku sankciju iz 1713. kao temelj zajedničkoga habsburško-austrijskog državnog uređenja. Na temelju tog zajedništva vojna bi uprava Vojne krajine i dalje bila u ovlasti Ministarstva rata, dok bi hrvatska vlada preuzela civilne poslove. Povezanost s Ugarskom održavala bi se kao i dotad kroz personalnu uniju, a ban bi bio član ugarske vlade. Ministar odgovoran Hrvatskom saboru predstavljao bi Hrvatsku u Pešti. Ugarska bi vlada izgubila ovlasti u unutrašnjim hrvatskim poslovima, a o zajedničkim poslovima – financijama i trgovini – pregovarala bi delegacija Sabora. Ugarska je trebala priznati hrvatsku nacionalnost i hrvatski jezik. Time se ne bi doveo u pitanje integritet Zemalja Krune svetog Stjepana.

Bečki dvor nije mogao prihvatiti ni hrvatske ni ugarske zahtjeve jer je ugarski separatizam, jednako kao i južnoslavensku uniju, ocijenio kao prijetnju opstanku Monarhije. Velikohrvatske ambicije nisu se mogle prikriti izjašnjavanjima o tradicionalnoj odanosti Hrvata caru. Strah od otvaranja Pandorine kutije bio je u Beču jači od bilo kakve želje za reformom. Zato su se odlučili za očuvanje postojeće teritorijalne strukture. Ta politička linija donekle objašnjava dvostruku igru carske vlasti i rat koji je uslijedio. Tijekom ljeta 1848. vlada i vojska u Beču kolebali su se u svojoj politici pa se prostor djelovanja bana Jelačića višestruko mijenjao. Za Ugarsku je stajalište bana ipak značilo provokaciju. Nije priznavao autoritet ugarskih vlasti ni naredbe palatina nadvojvode Stjepana i vladina namjesnika podmaršala Jánosa Hrabovszkog te je uveo prijeki sud.³⁶ Zahvaljujući svojim civilnim i vojnim ovlastima, djelovao je pravno neograničeno kao vrhovni vojni zapovjednik i predsjedao je Hrvatskom saboru. Odbio je izravne pregovore s ugarskom vladom na čelu s grofom Lajosom Batthyányjem. Zbog toga su u Pešti Hrvatsku držali pobunjeničkom pokrajinom. I u Zagrebu su se mogle čuti kritike, poput one baruna Josipa Neustädtera, zapovjednika pukovnije i brigadnog generala u banovu stožeru. Prema njegovu se mišljenju trebalo nastojati postići mirno rješenje i podupirati srpske zahtjeve. Zahtjev Peštanske županije Ugarskom saboru iz 1842. godine kojim se predviđala široka autonomija Hrvatske unutar Zemalja Krune svetog Stjepana trebao je pritom poslužiti kao model za rješenje.³⁷ Do ranog ljeta 1848. još nije došlo do otvorena loma između Pešte i Beča. Događaji su eskalirali tek krajem lipnja 1848. Nakon Slavenskog kongresa u Pragu više nije bio nezamisliv slavenski ustanak, a panslavizam je postao realna opasnost. Habsburška Monarhija morala se spasiti

³⁴ Ferdinand HAUPTMANN, *Erzherzog Johann als Vermittler zwischen Kroatien und Ungarn im Jahre 1848*, Graz 1972., 40 i dalje.

³⁵ *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1, Zagreb 2001., 116–118.

³⁶ I. DEÁK, *Die rechtmäßige Revolution*, 125. Barun János Hrabovszky bio je zapovijedajući general Slavonske vojne krajine. Ugarska vlada imenovala ga je kako bi suzbio srpsku pobunu. Kao vojnokrajiški zapovijedajući general hijerarhijski je bio jednak Jelačiću.

³⁷ Jaroslav ŠIDAK, „Hrvatsko-mađarski odnosi u ljeto i ranu jesen 1848.“, u: ISTI, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49.*, Zagreb 1979., 225.

od dvostruke prijetnje – ujedinjene Njemačke i ugarskog separatizma. Potencijalan problem stvarale su doduše i sve veće napetosti između Pešte i Zagreba, ali njih je mogla iskoristiti u svoju korist ako bi Hrvati zaprijetili Ugarskoj. Međutim, u Ugarskoj su još uvijek nastojali pronaći kompromis. Ugarska je vlada izrazila spremnost da razmotri zahtjeve za autonomiju što ih je 1845. iznio Hrvatski sabor. Priznala je da su hrvatske optužbe opravdane, ali je krivicu prebacila na austrijski predožujski sustav.³⁸ Ipak, pregovori su propali jer je ugarska strana banu Jelačiću predbacivala nespremnost na kompromis i smatrala ga oruđem austrijske reakcije te ga nije prihvaćala kao predstavnika hrvatskog naroda. Nakon što je kralj na pritiske ugarske vlade 10. lipnja 1848. Jelačiću oduzeo bansku čast – što je objavljeno tek 18. lipnja – postalo je očito da se pregovorima neće moći postići rješenje.

Tek što je Jelačić 5. lipnja otvorio Hrvatski sabor, svečano ga je ustoličio srpski patrijarh Josif Rajačić. Time je ban želio pokazati solidarnost s pobunjenim srpskim stanovništvom južne Ugarske i poslati poruku pravoslavnim krajišnjicima.³⁹ Zatim su se hrvatski zastupnici izjasnili za „savez Trojedne Kraljevine sa Srpskom Vojvodinom“.⁴⁰ No, Jelačić nije bio nikakav ilirac u užem smislu te riječi. Za njega je južnoslavenska solidarnost bila moguća samo u granicama Habsburške Monarhije. To je željela i većina Srba. Oni su u početku željeli postići samo veću autonomiju unutar Ugarske. Međutim, dok se Ugarska pokazala spremnom na kompromise u vezi s hrvatskim zahtjevima, srpske je zahtjeve bezuvjetno odbila, a postojeća prava srpske zajednice u Vojvodini i u Banatu (vjersku slobodu, pravo na korištenje vlastita jezika i osnivanje škola) ocijenila dovoljnim. Time je hrvatsko-srpsko zблиžavanje postalo gotovo razumljivo. Rješenje srpskog pitanja bilo je ipak kompliciranije nego rješenje hrvatskog pitanja. Srbi u Ugarskoj nisu se mogli pozvati ni na kakvo povijesno pravo, a nisu imali ni omeđeno područje naseljavanja, nego su živjeli pomiješani s ostalim narodima. Stoga je razgraničenje nekog autonomnog srpskog područja bilo gotovo nemoguće. Osim toga, njihovi zahtjevi, kao uostalom ni hrvatski, nisu bili jedinstveni. Patrijarh Rajačić bio je vodeći pripadnik konzervativaca, dosljednih protivnika liberala. Potonje je predvodio general Đorđe Stratimirović. On se bio odrekao službe u carskoj vojsci da bi služio interesima ugarskih Srba. Srpska narodna skupština u Srijemskim Karlovcima izabrala ga je za *vožda* 15. svibnja 1848. Napredan, ali ne radikaln, Stratimirović se priključio Jelačiću.⁴¹ Sljedeći protagonist bio je podmaršal Đuro Rukavina, Hrvat i zapovjednik Banatske vojne krajine u Temišvaru, s malo simpatije prema srpskim zahtjevima za autonomiju. Za njega su Srbi bili nacionalističke izdajice, pogotovo nakon što su srpski krajišnici uz zastavu crno-zlatne boje istakli i zastavu Kneževine Srbije. Odvajanje ili čak ustupanje Kneževini područja nastanjena Srbima nije dolazilo u obzir ni u Beču ni u Pešti. Raspravljalo se o kompromisnom rješenju. Prema njemu bi zapadni dijelovi dobili autonomiju, a istočni ostali u sastavu Vojne krajine pod zapovjedništvom podmaršala Rukavine.⁴²

³⁸ G. SZABAD, „Hungary’s Recognition of Croatia’s Self-Determination“, 600 i dalje.

³⁹ B. KRIZMAN, „The Croats in the Habsburg Monarchy“, 125.

⁴⁰ Rudolf KISZLING, *Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes*, Graz – Köln 1956., 55.

⁴¹ Georg von STRATIMIROVIĆ, *Was ich erlebte. Erinnerungen von ihm selbst aufgezeichnet und herausgegeben von seiner Tochter*, Wien – Leipzig 1901., 221.

⁴² I. DEÁK, *Die rechtmäßige Revolution*, 209 i dalje.

U međuvremenu se čitavo područje našlo u kaotičnu stanju. Ugarska nacionalna garda bila je brojčano inferiorna srpskim ustanicima. Oni su dobivali pomoć iz Kneževine i vodili gerilski rat. Stoga ugarska vlada nije mogla još dugo odlagati rješenje pitanja organizacije učinkovitijih vojnih postrojbi koje bi nastupile protiv Srba, spriječile eventualnu intervenciju Hrvata i učvrstile položaj Ugarske prema Austriji.

Rat u Ugarskoj nije bio neizbježan. Kad je Jelačić – kojega je dvor kao reakciju na sve gore odnose između Beča i Pešte 4. rujna 1848. ponovno proglasio banom – 11. srpnja prešao granicu s Ugarskom, ugarska je vlada upravo bila objavila svoju konačnu odluku o Hrvatskoj. Tekst je počivao na prijedlogu ministra pravosuđa Ferenc Deáka i na zaključcima parlamentarne komisije. Predviđao je široku autonomiju za Hrvatsku. Obrana zemlje, financije, trgovina i vanjska politika ostali bi zajednički poslovi. Novi elementi bili su Vojna krajina i pravo njezina stanovništva na reforme kao i mogućnost razdvajanja Hrvatske i Ugarske, ali uz ugarsko zadržavanje Rijeke, a time i pristupa moru.⁴³ Beč nije utjecao na banovu odluku da krene u rat protiv Ugarske niti ju je opravdavao,⁴⁴ ali se ipak nadao da bi se tako mogle slomiti mađarska i srpska pobuna. Sredinom rujna 1848. situacija je bila prilično napeta iako su se pregovori *pro forma* i dalje vodili. Međutim, konstitucionalno je razdoblje mađarske pobune prošlo te su se sada na vodećim položajima nalazili uglavnom radikalni protivnici Beča. Osim od redovitih vojnika i časnika pukovnija stacioniranih u Hrvatskoj, hrvatske su se postrojbe sastojale i od krajišnika te od pripadnika Narodne straže. Jedanaest pukovnija Hrvatsko-slavonske vojne krajine, s iznimkom Petrovaradinske pukovnije, *de facto* su bile pod banovim zapovjedništvom, no njihove najbolje jedinice još su se nalazile u Italiji. Preostale postrojbe u zemlji sastojale su se uglavnom od pričuvnih vojnika. Pozvani su i umirovljeni časnici i činovnici, a bilo je i dobrovoljaca. Nedostatak konjanništva nadomjestio se s banderijalnim konjanicima. Usprkos svim poteškoćama, podignuta je vojska od oko 50.000 ljudi, a k tome još i pomoćna postrojba od 8.000 ljudi iz Slavonije, no za nju se ubrzo utvrdilo da je neiskoristiva. Ta je „hrvatska vojska“ stupala pod carskim bojama jer Jelačić na drugu stranu Drave nije prodro „kao hrvatski separatist, nego kao nositelj i predvodnik ideje zajedničke države“.⁴⁵ U proglasima stanovništvu Jelačić se nazivao protivnikom revolucionarne vlade, a ne mađarske nacije. Nakon nekoliko dana kolebanja, dok se Jelačić približavao Budimu i Pešti, organizirana je ugarska obrana. Podmaršal János Moga zamijenio je general-bojnika Ádáma Telekija i preuzeo zapovjedništvo na postrojbama, a palatin nadvojvoda Stjepan imao je ulogu glavnoga vojnog zapovjednika. Početak hrvatske invazije ubrzao je novačenje. Nove ugarske vojne postrojbe sastojale su se od dragovoljaca, pripadnika Narodne straže i carskih postrojbi koje su unovačene na licu mjesta ili su se tek bile vratile iz Italije. Osim toga, na čelu ugarske vojske stajao je nadvojvoda, što je bila politička prednost i važan simbol. Međutim, nadvojvoda Stjepan prihvatio je to mjesto samo kako bi imao ulogu posrednika. Zbog toga je nakon propasti posljednjeg

⁴³ G. SZABAD, „Hungary’s Recognition of Croatia’s Self-Determination“, 603.

⁴⁴ Za Jelačića je Drava bila nalik Rubikonu: „Kad bih ja bio Cezar...“, pisao je. Ferdinand HAUPTMANN, *Jelačić’s Kriegszug nach Ungarn 1848* (= *Zur Kunde Südosteuropas 2/5*), Graz 1975., sv. 1, 33.

⁴⁵ *Isto*, 48.

pokušaja pregovora s Jelačićem 21. rujna napustio Ugarsku i odstupio s mjesta palatina. Ubojstvo novoimenovanoga glavnog zapovjednika svih carskih postrojbi stacioniranih u Ugarskoj grofa Franza Lamberga 28. rujna 1848. u Pešti označilo je kraj svih pregovora. Ugarske postrojbe pobijedile su kod Pákozda (29. rujna), nakon čega se glavnina hrvatskih snaga povukla u smjeru Beča. Desno krilo Hrvata moralo se predati 7. listopada u Ozori. U obje su bitke odlučujuću ulogu odigrale postrojbe koje su se vratile iz Italije. Iako u vojnom smislu te dvije bitke nisu bile odlučujuće, oba su događaja bila iznimno važna. Neposredno su utjecali na stvaranje *honvéda*. Domobranstvo je iznenada postalo iznimno popularno i od tog trenutka više nije bilo nikakvih poteškoća pri novačenju. U Beču se pak oglasio alarm. Revolucionarni glasovi još su vladali Ugarskom, a hrvatske snage nisu bile dovoljne za njihovo suzbijanje. Nakon što je dvor Jelačića početkom listopada imenovao kraljevskim namjesnikom i carevim *alter egom* u Zemljama Krune svetog Stjepana, nekoliko dana potom, 15. listopada, feldmaršal Alfred Windischgrätz preuzeo je glavno zapovjedništvo nad svim vojnim snagama Monarhije, s iznimkom Italije. Njemu je povjereno uspostavljanje mira u Carstvu. Nato se Jelačić uvrijeđeno povukao u Zagreb. Napad Windischgrätzove carske vojske u Ugarskoj počeo je sredinom prosinca 1848. i označio je kraj samostalne vojne uloge Hrvata pod Jelačićem. Doduše, i poslije su sudjelovali u borbama s Ugarskom, ali je pritom ban kao zapovjednik zbora bio pod Windischgrätzovim zapovjedništvom.⁴⁶

Vojna krajina imala je 1848./1849. posebnu ulogu, što je utjecalo na njezino ukidanje. Međusobne borbe mađarskih (Sekelji) i rumunjskih krajišnika prouzročile su kaos u Sedmogradskoj. Hrvatski je sabor već u peticiji od 31. ožujka 1848. tražio priključivanje Vojne krajine Kraljevini Hrvatskoj. Bečke dvorske instance uputile su hrvatske zastupnike i njihove zahtjeve na ugarsku vladu.⁴⁷ Odbijeni su i kasniji zahtjevi krajišnika. Istodobno je ugarska vlada „otkrila“ Vojnu krajinu dok je s Bečom pregovarala o osnivanju samostalnog ministarstva obrane. Prilikom osnivanja ministarstva položaj krajiških pukovnija još nije bio određen, no Ugarska je smatrala da se one ubrajaju u njezine nove ovlasti, neovisno o tome što su dotad bile pod izravnom vlašću Austrije odnosno cara. Vojnu krajinu u novom je Ugarskom saboru trebao zastupati 21 zastupnik, čime su joj prvi put priznali vlastitu političku ulogu. Bila bi tako bolje zastupljena od Hrvatske, kojoj je pripadalo 18 mjesta. Unatoč kraljevoj potvrdi Travanjskih zakona, njihov vojni sadržaj nisu priznavali ni Beč ni Zagreb. U Vojnoj krajini vlast je i dalje imala carska uprava, sve dok dvor u svibnju 1848. nije prenio svoje ovlasti na ugarsku vladu. Ona je imenovala podmaršala Hrabovszkog kraljevskim namjesnikom. Posljedice toga bile su gotovo beznačajne jer ban Jelačić nije priznavao njegov autoritet, a ubrzo je izbio i srpski ustanak. Dakle, tri su se različite skupine borile za kontrolu nad graničnim područjem: Srbi i njihov Glavni odbor u Srijemskim Karlovcima, podmaršal Hrabovszky u Petrovaradinu te ban Jelačić, koji se pokušao učvrstiti u Slavonskoj krajini. Pukovnije su različito reagirale na svoj nejasan položaj. Brodska i Gradiška pukovnija podredile su se banu, dok su se Petrovaradinska pukovnija i Šajkaški bataljun priključili srpskome Glavnom odboru.⁴⁸ Dvojako je bilo i stajalište bana prema

⁴⁶ Isto, 29.

⁴⁷ *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1, 124 i dalje, 134 i dalje.

⁴⁸ Jakob AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, sv. 2, Würzburg 1969., 222.

srpskoj pobuni. Bio je doduše spreman vojno podržati ustanike, no pribojavao se njihova revolucionarnog potencijala. Zagreb i Pešta nadmetali su se u ljeto 1848. oko Vojne krajine. Obje su strane obećavale krajišnicima dalekosežnu slobodu i zastupljenost u parlamentu.⁴⁹ Jelačić je teškom mukom uspio ponovno uspostaviti red u Vojnoj krajini i reorganizirati vojnokrajiške postrojbe. Ipak, tijekom napada na Ugarsku pokazale su se nepouzdanima, a zbog pomanjkanja discipline čak su i u Beču izazivale užas stanovnika. Tek je u proljeće 1849. uspio reorganizirati pukovnije, ali nije mogao postići premještaj bataljuna koji su se nalazili u Italiji pod zapovjedništvom grofa Radetzskog. Time su njegove snage u južnoj Ugarskoj bile preslabе da pruže dugotrajniji otpor pa je zapovjedio povlačenje preko Dunava.⁵⁰ Položaj bana i Vojne krajine postajao je sve neizvjesniji što su se više konsolidirale kontrarevolucionarne snage u Beču. Austrijski Oktroiirani ustav proglašen 4. ožujka 1849. bio je uvreda za Hrvatsku i Vojnu krajinu jer se vladaru vjerna Hrvatska u njemu nije tretirala ništa bolje od revolucionarne Ugarske. Hrvatska i Slavonija su doduše odvojene od Ugarske, ali su svi teritorijalni zahtjevi osim Rijeke, Međimurja i triju slavonskih županija, ostali neispunjeni. Brodska i Gradiška pukovnija pripadale su Slavonskoj krajini, ali je ona i dalje bila pod izravnom upravom Beča. Vojna krajina pretrpjela je velike gubitke u borbama 1848. i 1849. U mirnim vremenima u Hrvatsko-slavonskoj krajini bilo je pod vojnom obvezom 60.000 ljudi, a u slučaju rata mobilizirano je još 30.000. Tijekom godine revolucije umrlo je 7.730 ljudi, od čega 1.295 izravno u borbi. K tome su 2.222 vojnika proglašena nestalima. Dakle, ukupno se 9.952 krajišnika nije vratilo kući. Oni su za sobom ostavili 6.288 udovica s 10.105 djece. Nakon rata je 2.258 krajišnika proglašeno nesposobnima za vojnu službu.⁵¹ Time je Vojna krajina u dvije godine izgubila više od desetine svojega stanovništva s vojnom obvezom. Ionako oskudni životni uvjeti zbog toga su se dodatno pogoršali, a nije se naziralo poboljšanje političkih i vojnih prilika.

Rezultat rata nije zadovoljio ni Bansku Hrvatsku ni Vojnu krajinu, no politički je rezultat za Hrvatsku bio gori od vojnoga jer Hrvatska nije ostvarila pripajanje Vojne krajine kao ni ponovno ujedinjenje s Dalmacijom. Nasuprot zahtjevima većine hrvatskih narodnjaka, za Jelačića je prednost imalo očuvanje austrijske zajedničke države. Nadao se ravnopravnosti svih nacionalnosti u okviru preuređene Monarhije.⁵² Mnogi hrvatski političari osuđivali su takvo banovo stajalište kao izdaju hrvatskih interesa. Neki su išli toliko daleko te su tvrdili da je Jelačić trebao povući krajiške pukovnije iz Italije. Austrija bi time izgubila talijanske pokrajine i bila prisiljena na kompromis s Hrvatskom. Takvo je shvaćanje zanemarivalo činjenicu da Jelačić nije želio naštetiti Carstvu kao i to da nije mogao kontrolirati situaciju u Italiji i držanje tamošnjih časnika i postrojbi. Imbro Tkalac nije mogao razumjeti da su krajišnici postali oruđe kontrarevolucionarnih snaga. „Mi smo ideji Austrije prinijeli strašnu, krvavu žrtvu; razjareno, ali s odvažnošću naviklih na pobjedu naši su se najbolji sinovi borili protiv talijanske slobode. Tisuće[!] naših sunarodnjaka⁵³ iskrvarile su

⁴⁹ Gunther E. ROTHENBERG, *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago 1966., 149 i dalje.

⁵⁰ J. AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, sv. 2, 228.

⁵¹ M. VALENTIĆ, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina“, 77 i dalje.

⁵² F. HAUPTMANN, *Jelačić's Kriegszug*, sv. 1, 30.

⁵³ Istakla C. H. (*nap. prev.*)

služeći višoj, čovječnijoj ideji. To je to tragično proturječje, ali povijest će ga razriješiti u našu korist. Želimo očuvati Austriju kao federalnu državu sa središnjom vladom u Beču, gradit ćemo na demokratskim temeljima, na ravnopravnosti svih narodnosti – da ne bude zabune, bez prevlasti Nijemaca – Austriju kao izraz jedinstva osamnaest milijuna Slavena, koji je nastanjuju. Želimo očuvati Austriju jer ne želimo našu braću – Čehe, Poljake, Slovence, Slovake i Rutene – prepustiti kao lak plijen ni Mađarima ni Nijemcima.⁵⁴ U svojoj autobiografiji, objavljenoj 1894. godine, Tkalac se pokazao tolerantnijim. Užasnut borbom između Mađara i Hrvata apelirao je na Kossutha i molio ga da iznudi mirno rješenje. „Odgovorio mi je da bi zbog neprijateljstva iliraca prema njemu njegova intervencija samo dolila ulje na vatru i poželio da kao Hrvat urazumim ilirce. Odgovorio sam kako sam još premlad da bih mogao imati ikakav autoritet među svojim zemljacima.“⁵⁵

Do danas je prijeporna ocjena bana Jelačića. U Ugarskoj su ga vrlo brzo ožigosali kao saveznika Beča, naglašavajući pritom njegova unutarnja proturječja. Smatrali su ga suprotnošću Kossuthu, ne samo u Ugarskoj nego i u Hrvatskoj.⁵⁶ U Hrvatskoj je bio ponekad junak, ponekad izdajnik. Kritizirali su ga odmah po završetku revolucije, ali su ga ipak najčešće smatrali časnim sinom nacije. Osim toga, hrvatska strana protumačila je bitku kod Pákozda kao njegovu pobjedu. Poraz protiv ugarske vojske kod mjesta Tápióbitske 4. travnja 1849. također slovi kao hrvatsko junačko djelo. Njegovi protagonisti postali su narodni junaci te su zamijenili predstavnike prijašnje hrvatsko-ugarske simbioze.⁵⁷ Štovanje Jelačića doseglo je vrhunac 1866. postavljanjem njegova konjaničkog spomenika na glavnome zagrebačkom trgu. Bio je djelo austrijskoga kipara Antona Fernkorna, autora spomenika princu Eugenu i nadvojvodi Karlu na bečkom Heldenplatzu. Banov mač pokazivao je u smjeru Ugarske. Nakon Drugoga svjetskog rata Jelačićev kult više nije bio politički podoban. Spomenik su uklonili 1947. godine, a trg posvetili Republici. Ponovno postavljanje spomenika i povratak starog naziva trga 1990. – što je prvotno bila inicijativa liberalnih intelektualaca – politički je nacionalno naglašenije instrumentalizirala Hrvatska demokratska zajednica Franje Tuđmana.⁵⁸ Međutim, Jelačićev mač više nije bio usmjeren prema sjeveru nego prema jugu. Govorilo se tada da je to poruka pobunjenim kninskim Srbima.

Godina 1848. bila je važan trenutak i za Ugarsku i za Hrvatsku. Revolucija je ipak bila mnogo važnija za Ugarsku i postavila je temelje tradicije koja je dobila nov poticaj 1956. Rat za nezavisnost ušao je u povijesno pamćenje kao borba protiv Austrije. Hrvatska invazija pritom se činila sporednom i promatrala se kao događaj koji je potaknuo i o kojemu je odlučio Beč. Gašenje ustanka stvorilo je nove mučenike. Uspomenu na njih njegovala je

⁵⁴ E. I. IGNJATIJEVITSCH [TKALAC], *Croaten, Serben und Magyaren*, 21.

⁵⁵ E. I. von TKALAC, *Jugenderinnerungen aus Kroatien*, 368.

⁵⁶ Dénes SOKSEVITS, „A Horvátok Kossuth-képe“ [Kossuthova slika među Hrvatima], *Világtörténet*, jesen–zima/1998., 60.

⁵⁷ Imre RESS, „Az 1848-as magyar-horvát konfliktus és a Jelačić-kultusz változásai“ [Mađarsko-hrvatski sukob 1848. i promjene u Jelačićevu kultu], u: *1848–1849 örökség és emlékezet/Erbe und Erinnerung. Tagung in Oberpullendorf am 11.–13. September 1998*, Wien 1999., 87.

⁵⁸ Drago ROKSANDIĆ, „Der Parlamentarismus von 1848 in der politischen Kultur Kroatiens. Rezeptionen seit 1990“, u: Barbara HAIDER, Hans-Peter HYE (ur.), *1848. Ereignis und Erinnerung in den politischen Kulturen Mitteleuropas* (= *Zentraleuropa-Studien* 7), Wien 2003., 203–215.

čitava nacija – štovalo ih se u širokom rasponu, od „radikalnoga“ Kossutha do „umjerenih“ Széchenyija i Batthyányja. Neovisno o tome je li bila riječ o radikalima ili umjerenima, čitava je nacija pamtila revoluciju. Razmjeri hrvatskog pokreta bili su naprotiv mnogo skromniji i u povijesnom su pamćenju imali manju ulogu.

Dvadeset godina nakon 1848. oživio je novi *honvéd* s hrvatskim pukovnijama, a časnici su se djelomično birali i iz redova prijašnjih protivnika. Među nekadašnjim borcima jedni su u okviru carske vojske ponovno postali suborci, dok su se drugi odlučili za civilni život. Vrijeme nakon revolucije bilo je teško za pripadnike obiju nacija. Povijesno pamćenje i osobna iskustva morali su biti prevladani u vrijeme kad je ustavno razdoblje nagovijestilo bolji suživot.

II. POGLAVLJE

VOJNE POSLJEDICE AUSTRO-UGARSKE NAGODBE I HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE

NASTANAK KRALJEVSKOGA UGARSKOG DOMOBRANSTVA

A utonomija koju je Ugarska dobila tijekom revolucionarne 1848. godine bila je prvi predznak dualističkog preoblikovanja Carstva. Travanjskim zakonima iz 1848. stvorena su samostalna ugarska ministarstva, uključujući i Ministarstvo zemaljske obrane. Ono je posljednje zaživjelo, a na čelu mu je najprije bio predsjednik Ministarskog vijeća grof Lajos Batthyány. Jezgru Ministarstva tvorio je *Departamentum Commissariaticum* Ugarskoga namjesničkog vijeća, do 1848. zadužen za vojna pitanja u Ugarskoj. Međutim, u nadležnosti tog odjela bili su samo smještaj vojske, opskrba i prijevoz, a o zapovjedništvu i organizaciji odlučivalo se u Beču. Dok su se Travanjski zakoni odnosili u prvom redu na civilnu upravu, vojna je administracija ostala uglavnom netaknuta. Tako je odnos između Dvorskoga ratnog vijeća i vojnih generalkomandi, i dalje podređenih bečkim oblastima, ostao nepromijenjen.⁵⁹ U travnju i svibnju 1848. vojna je uprava u Ugarskoj bila u kaotičnu stanju pa je predsjednik vlade Batthyány pregovarao s bečkim dvorom ne bi li se pronašlo rješenje za ta pitanja. Ugarska je vlada zatražila zapovjedništvo nad četirima generalkomandama koje su se nalazile u Ugarskoj i njihovo popunjavanje ugarskim postrojbama koje su se borile u Italiji. Zahtijevala je i njihov povratak u Hrvatsku. Naposljetku je zakon dopunjen, ali su ugarske generalkomande samo administrativno bile podređene vladi u Pešti, a Beč je i dalje zadržao vrhovnu vojnu vlast. Čak ni raspuštanje Dvorskoga ratnog vijeća i prenošenje njegovih ovlasti na Ministarstvo rata nije dovelo do zadovoljavajućeg rješenja za Ugarsku. Generalkomande u Ugarskoj odbijale su poslušnost ugarskim vlastima, a neuspješni su bili i pokušaji ugarske vlade da svojoj vlasti podredi Vojnu krajinu. Nakon što su ti odlučujući zahtjevi ostali neispunjeni, u Ugarskoj su počeli organizirati Nacionalnu gardu. Bio je to prvi korak prema stvaranju vlastite ugarske vojske.

Ugarski državnici koji su 1867. ugovorili Austro-ugarsku nagodbu, a među kojima su bili bivši revolucionari iz 1848. godine, shvaćali su da Monarhija ne bi preživjela novu revoluciju i da svoje ciljeve ne mogu ostvariti nasiljem. Kao i 1848. godine, vojni su aspekti u početku pregovora imali tek sporednu ulogu. Međutim, to nije značilo da se nije pregovaralo o vojsci i o obrani zemlje. Povijesno utemeljen zahtjev za stvaranje *exercitus hungaricus* pojavio se već u prvim raspravama u Ugarskom saboru 1865. godine, ali su tada ugarske

⁵⁹ A. URBÁN, „One Army and Two Ministers of War“, 420 i dalje.

predodžbe o nacionalnoj vojsci još bile nejasne. Do revolucije 1848. pod pojmom „ugarska vojska“ podrazumijevale su se ugarske postrojbe i pukovnije koje su služile u zajedničkoj vojsci. Stoga su se prvi zahtjevi odnosili na te jedinice. Nastojalo im se dati nacionalno mađarsko obilježje. Do 1865. ugarski su liberali jedva dotakli pitanje vojske jer je sjećanje na događaje iz 1848./1849. i dalje bilo vrlo bolno.⁶⁰ Osim toga, Beč je odbijao raspravu o tom pitanju. Tako je nadvojvoda Albrecht, od 1851. do 1860. vojni i civilni upravitelj Ugarske te od 1864. predsjedatelj Vijeća za reformu vojske, stalno naglašavao važnost vojske u očuvanju jedinstva Monarhije. Ipak, porazi 1859., a pogotovo 1866. godine, pokazali su da je reorganizacija vojnih snaga neophodna. To je uznemirilo duhove i u Ugarskoj i pojačalo rasprave o vojnim pitanjima. U pregovorima o nagodbi vojna su pitanja bila problem kako vanjske, tako i unutrašnje politike. Nitko nije dovodio u pitanje postojanje zajedničke carske vojske. Ono je osigurano planiranim uvođenjem opće vojne obveze. Međutim, čim je Ugarska zatražila vlastite vojne snage, postavilo se pitanje koliko će se one moći uključiti u obrambeni sustav Carstva. Imajući na umu iskustvo iz 1848./1849., nimalo ne čudi što se stvaranje ugarske zemaljske obrane u Vrhovnom vojnom zapovjedništvu i na bečkom dvoru smatralo velikom opasnošću. Te su bojazni jačale zbog izjava Kálmána Tisze. Tvrdio je da Pragmatička sankcija jamči samo zajedničku obranu, a ne i zajedničku vojsku.⁶¹ Tiszino je mišljenje ipak ostalo u manjini u Pododboru petnaestorice Ugarskog sabora, koji je razradio podlogu za pregovore s Krunom. Naprotiv, Ferenc Deák i grof Gyula Andrassy prihvatili su ideju kompromisa. Dok su u Beču tražili osnivanje potpuno neovisne ugarske vojske, ugarskim radikalima obećali su tek ograničene ustupke.⁶² Kada su pregovori ponovno započeli nakon poraza protiv Pruske 1866. godine, opet su u prvom planu bili politički aspekti buduće nagodbe, a rasprava o vojnim pitanjima uvijek se iznova odgađala. U međuvremenu je Pododbor petnaestorice prihvatio Deákovu interpretaciju Pragmatičke sankcije. Prema njoj je car kao vrhovni zapovjednik imao neograničene ovlasti u pitanju vodstva, zapovjedne strukture i unutrašnje organizacije vojske. Administrativna pitanja, a pogotovo novačenje vojnika, trebala su pak biti među ovlastima zemaljskog parlamenta. Tome se ponovno najviše usprotivio nadvojvoda Albrecht, koji je i ovom prilikom upozorio na ugarski separatizam.⁶³

Vojne su odredbe nagodbenih zakona ostale uglavnom neodređene. Vojska se ubrajala u zajedničke poslove, zadržali su se njezino jedinstvo, vladarevo pravo na vojno vrhovništvo, zapovijedanje i unutarnju organizaciju. Ugarska oružana sila bila je „dio zajedničke vojske“. Smještaj, financiranje i pravo novačenja vojnika ostali su naprotiv u jurisdikciji zemaljskog zakonodavstva. Važno je napomenuti da nije bio zanemaren mađarski nacionalni osjećaj – unatoč sjećanju na revoluciju 1848. – i da je u zakonski tekst ušao izraz „ugarska vojska“.

⁶⁰ Zoltán SZÁS, „The Founding of the Honvédség and the Hungarian Ministry of Defense 1867–1870“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade. East Central European Society and National Defense 1859–1870 (= War and Society in East Central Europe 14)*, New York 1984., 533–539.

⁶¹ Peter SCHWEIZER, *Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69*, doktorska disertacija, Wien 1980., 81.

⁶² GUNTHER E. ROTHENBERG, „Toward a National Hungarian Army. The Military Compromise of 1868 and its Consequences“, *Slavic Review*, 31/1972., 806.

⁶³ ISTI, „The Military Compromise of 1868 and Hungary“, u: B. KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade*, 523.

Nadalje, stvoreno je ugarsko Ministarstvo zemaljske obrane, pod privremenom upravom predsjednika vlade Andrásyja, ali su njegove ovlasti ipak ostale nejasne.⁶⁴ U početku je car Franjo Josip bio suzdržan prema osnivanju neovisna ugarskog ministarstva obrane, no za Ugarsku je stvaranje tog resora bilo važan preduvjet za rješavanje ostalih vojnih pitanja. Ministarstvo je doduše osnovano, ali je definiranje detalja u vezi s njegovim ovlastima odgođeno sve do donošenja novog Zakona o obrani. Austro-ugarska je nagodba stupila na snagu potvrđivanjem ugarskoga zakonskog članka XII/1867., odnosno Cislajtanijskoga carskog zakona od 21. prosinca 1867., ali je pitanje reforme vojske ostalo neriješeno. Car je imenovao Generalnu komisiju (*Generalkomission*) i naložio joj da pripremi reformu oružanih snaga te da vodi daljnje pregovore s Ugarskom.⁶⁵ Pukovnik Friedrich von Beck, predstojnik Careve vojne kancelarije, pregovarao je izravno s predsjednikom vlade Andrásyjem, zalažući se pritom za jedinstvenu zajedničku vojsku i izjašnjavajući se protiv osnutka samostalnih domobranstava. Andrásy je pak, pod pritiskom ugarske oporbe, inzistirao na stvaranju Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Beck je doduše popustio, ali je oba domobranstva zamišljao prije svega kao milicije ili nacionalne garde. Andrásy je zauzvrat priznao njemački kao jedini zapovjedni jezik zajedničke vojske i odustao od zahtjeva za demilitarizacijom Vojne krajine. Posredovanjem von Becka i generala Đure Grivičića, člana Generalne komisije, u siječnju 1868. u Beč je stigao Andrásyjev projekt koji je podmaršal barun Franz Kuhn prihvatio kao moguće rješenje.⁶⁶ Pod vladarovim su predsjedanjem u Budimu održana odlučujuća završna savjetovanja. Na toj su konferenciji još jednom suprotstavljeni argumenti obiju strana. Franjo Josip, austrijski predsjednik vlade knez Carlos Auersperg i njegov ministar obrane grof Eduard Taaffe odlučno su odbili zahtjev za neovisnom ugarskom vojskom. Nisu pristali ni na uvođenje mađarskoga kao zapovjednog jezika u *honvédu* jer ga je kralj smatrao nedovoljno rasprostranjenim te se bojao odbojnog stava ostalih nacionalnosti u Ugarskoj prema novom domobranstvu. Jedno od najvećih Andrásyjevih postignuća bilo je vjerojatno to što je sudionike konferencije uvjerio ne samo u svoju odanost dinastiji nego i u korisnost osnivanja Kraljevskoga ugarskog domobranstva za Monarhiju. Pritom je u njegovoj argumentaciji važnu ulogu imao primjer pruskog domobranstva. Tvrdio je i da može ublažiti parlamentarne rasprave u Ugarskoj. Svojom je diplomatskom sposobnošću uspio isposlovati kompromis. Više od dvije godine nakon početka pregovora obje su se strane usuglasile o osnutku dvaju domobranstava uza zajedničku vojsku. Franjo Josip je pritom ipak ustrajao na svojem vladarskom pravu da imenuje njihove glavne zapovjednike.⁶⁷ Kao što je Andrásy i zamislio, novo Kraljevsko ugarsko domobranstvo sastojalo se od pješačkih i konjičkih jedinica, a zapovjedni je jezik bio mađarski odnosno hrvatski. Organizacija, razmještaj i odore slijedili su primjer zajedničke vojske. Zakletva se polagala kralju i ustavu po uzoru na 1848. Nadalje, bila je dopuštena

⁶⁴ Tibor PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr (Honvéd) 1868–1914“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 V: Die bewaffnete Macht*, Wien 1987., 636.

⁶⁵ Njezini su članovi bili generali Wilhelm Ramming, Josip Maroičić, Ludwig Gablenz, Leopold Edelsheim-Gyulai, Franz Kuhn, Karl Moering, Joseph Wilhelm Gallina i Đuro Grivičić te admirali Wilhelm Tegetthoff i Friedrich Pöckh. G. E. ROTHENBERG, „The Military Compromise“, 524.

⁶⁶ T. PAPP, „A magyar honvédség megalakulása“, 314.

⁶⁷ János DÉCSY, „Gyula Andrásy and the Founding of the Honvédség“, u: B. KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade*, 544.

uporaba nacionalnih boja i zastave. Nakon što su se sredinom 1868. svi sudionici izjasnili za to rješenje, Andrásy je na pritisak ugarske opozicije, razočarane rezultatom pregovora, pokušao ishoditi daljnje ustupke. Zahtijevao je i artiljerijske postrojbe za *honvéd*, ne bi li njegovu borbenu snagu izjednačio s onom zajedničke vojske. Međutim, Franjo Josip, nadvojvoda Albrecht i ministar rata Kuhn taj su zahtjev nedvosmisleno odbili. Andrásy ga je potom povukao, shvativši da je bezizgledan. Ipak, zahtjev za ugarskom artiljerijom time nije otišao u zaborav te je pored pitanja mađarskoga zapovjednog jezika u zajedničkoj vojsci postao trajna točka sukoba između Budimpešte i Beča.

U međuvremenu je general Đuro Grivičić anonimno objavio brošuru u kojoj se odrješito izjasnio protiv neovisne ugarske vojske, braneci prava Hrvatske i Slavonije i krajišnika. Otvorenije nego u raspravama Generalne komisije, napao je ugarsku ljevicu i optužio je da namjerava uništiti Monarhiju: „Na ruševinama Austrije želi izgraditi državu-himeru. Da bi postigla svoj cilj, carska se država mora oslabiti ili, još bolje, uništiti; zato zahtijeva samostalnu ugarsku vojsku odnosno dualizam u vojsci.“⁶⁸ Nasuprot tome, imao je povjerenja u grofa Gyulu Andrásyja i Ferencu Deáka. Nazvao ih je „predstavnicima zrele ugarske narodne većine, koji misle potpuno logično“.⁶⁹ Novi vojni sustav nije kritizirao samo zato što je u njemu vidio nepovoljno rješenje za Hrvatsku i Slavoniju i Vojnu krajinu. Smatrao ga je i rizičnim zbog ostalih nacionalnosti Carstva: „Bez (...) državnih i nacionalnih jamstava Rumunji i Slaveni se nikada neće moći iskreno priključiti ugarskome državnom životu. Oni će – podjarmljeni – činiti ono što je Ugarska sama učinila. Čekat će svoje vrijeme. Naposljetku će ih Ugarska izgubiti, a da ih Austrija neće dobiti.“⁷⁰

U Ugarskoj je odmah započela rasprava o rezultatima pregovora. Vodeću je ulogu imao tjednik *Honvéd*, glasilo udruga veterana Rata za nezavisnost.⁷¹ Redovito je objavljivao pleđoajee o osnutku neovisnoga Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Ti su se članci često čitali na njihovim skupovima, a kao i ostali novinski priloz koji su ponovno oživljavali sjećanja na 1848., podjarivali su narod. Dok su listovi poput *A Hon* (Zavičaj) ili *Hazánk* (Naša domovina) pozdravili osnivanje novih ugarskih obrambenih snaga, *Hirnök* (Glasnik) se izjasnio protiv neovisne ugarske vojske.⁷² Novine *Honvéd* polemizirale su s austrijskim pandanom *Der Kamerad* (Drug). Povod su, osim parlamentarnih rasprava, nudile i različite tiskovine suvremene publicistike, poput spomenute publikacije generala Grivičića, a posebno brošure grofa Johanna Schweinitza, konjičkog zapovjednika c. k. vojske nastanjenog u Ugarskoj. U rasprave su se uključili i bivši vojni vođe mađarske revolucije. Tako su Istvána Túrta, Györgya Klapku i Móricza Perczela smatrali pogonskom snagom ugarske ljevice. Predbacivali su im da su nesposobni za izvlačenje potrebnih pouka iz poraza 1849. godine i u njima su vidjeli ozbiljnu prijetnju jedinstvu Carstva. „Prema pisanju ugarskih listova, u Pešti je pripremljen nacrt zakona o vojsci koji počiva na samostalnosti ‘ugarske vojske’.

⁶⁸ (Georg GRIVIČIĆ,) *Gedanken über den Dualismus in der kaiserlich-österreichischen Armee*, Wien 1868., Einleitung [Uvod].

⁶⁹ *Isto*, 17.

⁷⁰ *Isto*, 22.

⁷¹ Časopis je izlazio od 1867. do 1894.

⁷² András GERŐ, „A véderő kérdése Magyarországon (1865–1868)“ [Pitanje vojnih snaga u Ugarskoj (1865. – 1868.)], u: Gábor GYÁNY, Gábor PAJKOSSY (ur.), *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére* [Gračanin Pešte. Sjećanja na Károlya Vörösa], Budapest 1999., 97.

Ne znamo jesu li taj prijedlog razradili Türr ili Klapka, Schweinitz ili [Imre] Ivánka ili svi oni zajedno, sa smionim Móritzom Perczelom kao redaktorom. Osim toga, to je ionako svejedno jer su se svi navedeni – čak i ako su išli različitim putevima – kretali prema istom cilju.⁷³ Pogotovo su Schweinitzovi radovi bili potpuno različito interpretirani na suprotnim stranama rijeke Litave (*Leitha*). U Cislajtaniji su ih kudili kao „tendenciozan rad u ugarskom smislu“⁷⁴ i držali njegove prijedloge reforme vojske „apsolutno neprimjerenim“.⁷⁵ U Ugarskoj su ga pak doživljavali kao predstavnika ideje jedinstvene Monarhije. Tjednik *Honvéd* čak je tvrdio da iza njegovih brošura stoji „Beč“. Schweinitz se branio protiv optužaba da je autor kojim manipulira Beč, optužujući istodobno ugarski list da pogoršava spor svojim jeftinim člancima: „*Honvéd*“ zaboravlja da u Ugarskoj imamo okrunjenoga kralja, '*Honvéd*' zaboravlja da je objavljivanje govora iz onoga vremena [1848.], blago rečeno, glupost.“⁷⁶ Međutim, pokazao je razumijevanje za uspomene na vrijeme revolucije i dodao da nekadašnji prognanici nisu nikakvi ekstremisti.⁷⁷ Schweinitza su zasigurno tako različito interpretirali jer su čitatelji u njegovim publikacijama ili željeli pronaći vlastite ideje ili zato što su bili protivnici svega onoga što potječe iz Ugarske, kako je autor sam ustvrdio: „Jednostavno je nevjerovatno s kakvim nepovjerenjem u Beču pristupaju svemu što se – čak i kao pojašnjenje javnog mišljenja u vezi s vojskom – u Ugarskoj dosad napisalo, reklo ili mislilo.“⁷⁸ U tom smislu Schweinitz je jasno dao do znanja da nikada nije zagovarao neovisnu ugarsku vojsku: „*Honvéd* pokraj stalne zajedničke vojske, a nepovezan s njom na neki način, nije moguć. Ozakonjivanjem takve institucije zapečatio bi se raspad Carstva, a time i opstanak Ugarske.“⁷⁹ U tom je pogledu bio blizak stajalištima generala Grivičića, ali je drugačije gledao na opasnost od narodnosnih sporova: „Ne možemo i ne smijemo razbiti vojsku na nacionalne dijelove. Prihvaćajući sustav domobranstava, možemo i moramo vojsci dati nacionalna obilježja. To mogu biti samo vojno organizirana domobranstva.“⁸⁰ Tim je izjavama postao očiti pristaša ne samo ugarskoga već i hrvatsko-slavonskoga domobranstva.

Zakone su morala prihvatiti oba parlamenta. Rasprava je počela u Pešti u srpnju 1868. i bila je mirnija nego u Beču. Najradikalnija opozicija u Ugarskoj nije sjedila u Saboru, ali su je podržavali neki zastupnici, ujedno i veterani ratnih sukoba u revoluciji, poput nekadašnjeg branitelja Komorana (Komárom) Györgya Klapke. Klapka se nakon amnestije 1865. vratio iz egzila. Ministarsko vijeće prihvatilo je prijedlog zakona s jednom jedinom promjenom: ukinuta je zabrana primanja časnika revolucionarne vojske iz 1848./1849. u časnički korpus Kraljevskoga ugarskog domobranstva.⁸¹ U ostalome su se članovi ugarske vlade suglasili s predsjednikom Andrásyjem, a ministar nastave barun József Eötvös rezimirao je

⁷³ *Der Kamerad. Österreichisch-ungarische Wehr-Zeitung*, 17. travnja 1868. Vidi i Emmerich (Imre) IVÁNKA, *Die ungarische Armee. Den Mitgliedern der Gesetzgebung empfohlen*, Wien 1868. Izvorni mađarski naslov: *A magyar hadsereg. A törvényhozás tagjainak figyelmébe ajánlja*, Pest 1868.

⁷⁴ *Der Kamerad. Österreichisch-ungarische Wehr-Zeitung*, 21. siječnja 1868.

⁷⁵ *Isto*, 31. siječnja 1968.

⁷⁶ (Johann SCHWEINITZ.) *Neun Briefe an einen ungarischen Patrioten. Vom Verfasser der „Gedanken über die Reform der K.k. Armee“*, Wien – Pest 1868., 17.

⁷⁷ *Isto*, 62 i dalje.

⁷⁸ *Isto*, 58.

⁷⁹ *Isto*, 23.

⁸⁰ *Isto*, 26.

⁸¹ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 643.

raspravu formulirajući četiri temeljna pitanja: Je li jačanje vojske potrebno da bi Monarhija očuvala položaj velike sile? Pridonosi li tome predloženi zakon? Prema njegovu mišljenju, na oba je pitanja trebalo odgovoriti potvrdno. Preostala su pitanja glasila: Predstavlja li taj zakon nepodnošljivi teret za naciju? Ugrožava li se neovisnost Ugarske? Na njih je Eötvös odgovorio jasnim „Ne“.⁸² Predstavljajući Nacrt zakona 3. kolovoza 1868., Andrassy je izjavio da su protesti oporbe čista ustavna igra, koju ne treba ozbiljno shvaćati. Podupro ga je Ferenc Deák, u nastojanju da povijesno potkrijepi neopravdanost zahtjeva za samostalnom vojskom, pozivajući se pritom na Pragmatičku sankciju i inačicu za Sedmogradsku, sastavljenu 30. ožujka 1722. U njoj je bilo riječi o „dužnosti solidarne i uzajamne obrane“.⁸³ Vlada je sljedećeg dana na glasovanju nakon prvog čitanja ostvarila pobjedu. S prijedlogom zakona složilo se 235 od 401 zastupnika, a samo je 43 bilo protiv. Posebna rasprava nije donijela nikakve bitnije promjene i zakon je proglašen 8. kolovoza.⁸⁴ U Austriji je Zakon o obrani došao na dnevni red tek na jesenskom zasjedanju Carevinskog vijeća (*Reichsrat*). Međutim, već se tijekom ljeta žestoko raspravljalo, a najjaču oporbu nisu činili zastupnici već ugledni časnici. Među njima je uvijek bio i nadvojvoda Albrecht. Tijekom vizitacijskog putovanja po Hrvatskoj u kolovozu 1868. posjetio je grob bana Jelačića. Car nije podnosio nikakvo demonstrativno odbijanje rezultata pregovora.⁸⁵ Odbor za obranu (*Wehrausschuss*) austrijskoga Zastupničkog doma bio je spreman priznati domobranstvu tek neznatnu vojnu ulogu u smislu građanske milicije. Protivljenje Odbora prijedlogu Vlade zaprijetilo je čak i političkom krizom. Paradoksalno je da je Ugarska priskočila u pomoć austrijskoj vladi jer ni u kojem slučaju nije željela riskirati vlastiti pad. Pukovnik Beck i carski kancelar grof Friedrich Ferdinand Beust također su se osobno uključili ne bi li prisilili Odbor za obranu da prihvati prijedlog. Nacrt zakona je naposljetku stigao na plenum Zastupničkog doma u studenome 1868., a nakon žestoke rasprave većina ga je prihvatila. Krajem istog mjeseca prijedloge zakona prihvatio je i austrijski Gornji dom (*Herrenhaus*).⁸⁶

Novi zakon o obrani kao i posebne zakone o domobranstvima i pučkom ustanku u obje državne polovice vladar je potvrdio 5. prosinca 1868. (za Ugarsku zakonski članak XLI/1868.). Zatim je Franjo Josip imenovao nadvojvodu Josipa glavnim zapovjednikom Kraljevskoga ugarskog domobranstva. On je tu službu obavljao sve do svoje smrti 1905. U jednoj zapovijedi vojsci, izdanoj u povodu potvrde Zakona o obrani, a u kojoj je najavljeno i uvođenje opće vojne obveze, o osnivanju domobranstava pisalo je sljedeće: „Osim vojske, sada se pojavio novi element, domobranstvo, kao nadopuna zajedničkim obrambenim snagama. Služi istim ciljevima kao i vojska, proizlazi iz istih elemenata, štoviše, čak i iz nje same.“ U zakonu je ovako opisana uloga Kraljevskoga ugarskog domobranstva: „Za vrijeme rata poziva se kao potpora vojsci i za unutrašnju obranu, a u miru iznimno za očuvanje unutarnjeg reda i sigurnosti.“⁸⁷

⁸² A. GERŐ, „A véderő kérdése Magyarországon“, 99.

⁸³ Gustav TURBA, „Armee-Einheit und ungarisches Staatsrecht“, *Österreichische Rundschau*, 2/1905., 395.

⁸⁴ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 643.

⁸⁵ G. E. ROTHENBERG, „Toward a National Hungarian Army“, 810.

⁸⁶ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 644.

⁸⁷ *Isto. Usp.* i: Gunther E. ROTHENBERG, „The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century, 1815–1914“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 1, 76.

HRVATSKO-UGARSKA NAGODBA I PITANJE KRALJEVSKOGA UGARSKOG DOMOBRANSTVA

Neposredno nakon početka pregovora između Ugarske i Austrije, koji su naposljetku doveli do nagodbe 1867. godine, započele su i rasprave između ugarskih i hrvatskih izaslanika. Na osnovi carskog reskripta proglašenog 27. veljače 1865., Hrvatska je opunomoćila regnikolarnu deputaciju da vodi pregovore u Pešti. Delegaciju je predvodio đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, a činilo ju je sedam članova Narodne stranke: Avelin Čepulić, barun Dragojlo Kušlan, Miho Klaić (iz Dalmacije), Matija Mrazović, Franjo Rački i Ivan Perkovac. Uz njih su bila i trojica zastupnika Neovisne narodne stranke (Maksimilijan Prica, Jovan Subotić, barun Ambroz Vraniczany i Bartol Zmaić) te unionist Mirko Šuhaj.⁸⁸ Ugarsku su stranu, pod predsjedanjem predsjednika Vlade Andrásyja, zastupali Antal Csengery, Ferenc Deák, barun József Eötvös, Kálmán Ghyczy, grof Imre Mikó, Pál Somssich, József Siskovics, grof Antal Szécsen, László Szögyény-Marich i László Jankowich, veliki župan Šomođske županije (*Somogy megye*), na granici s Hrvatskom i Slavonijom. U travnju i lipnju, a potom i u studenome i prosincu 1866. održano je nekoliko krugova pregovora. Međutim, oni nisu doveli ni do kakva rezultata pa se ugarska strana obratila izravno Beču ne bi li ubrzala stvar.⁸⁹ Hrvati su potom također apelirali na Beč, ali su samo mogli ustanoviti da je Austro-ugarska nagodba većim dijelom već zaključena te da je time riješeno i hrvatsko pitanje. Nakon toga, novi su pregovori bili mogući još jedino s novom ugarskom vladom.⁹⁰ U lipnju 1867. bana baruna Josipa Šokčevića zamijenio je barun Levin Rauch. On je najprije imao ulogu namjesnika u Hrvatskoj. Kao veleposjednik i vođa Narodno-ustavne stranke, tj. liberalnih unionista, Rauch je bio suprotnost svojemu prethodniku Šokčeviću, koji je nastojao braniti nacionalne i teritorijalne interese Hrvatske i Slavonije.⁹¹ Politički je preokret dobio još jasnije obrise nakon izbora za Sabor raspisanih u listopadu, a održanih u studenom i prosincu 1867. Na njima je Narodnoj stranci nanesen težak poraz. Unionisti su osvojili većinu s 52 zastupnika, među kojima su bila 34 državna službenika, dok je Narodna stranka dobila samo 14 zastupnika.⁹² Kao temelj za nove pregovore o nagodbi s Ugarskom i dalje je vrijedio hrvatski zakonski članak XLII/1861. Prema njemu je nakon događaja 1848. povezivanje s Ugarskom moglo uslijediti tek nakon priznanja hrvatske samostalnosti i teritorijalnog jedinstva.⁹³ Međutim, hrvatska delegacija sastojala se sada

⁸⁸ Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969., 220–226.

⁸⁹ László KATUS, *A horvát kérdés története a kapitalizmus korában 1849–1903* [Povijest hrvatskog pitanja u kapitalističkom razdoblju 1849. – 1903.], doktorska disertacija, Budapest 1960., sv. 1, 215.

⁹⁰ Usp. Ferdinand HAUPTMANN, „Der kroatisch-ungarische Ausgleich von 1868“, u: Theodor MAYER (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 20), München 1968., 36–47 i Branko M. PESELJ, „Der ungarisch-kroatische Ausgleich vom Jahre 1868 – Verfassungsrechtlicher Überblick“, u: Peter BERGER (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*, Wien – München 1967., 169–185.

⁹¹ Joseph Freiherr von NEUSTAEDTER, *Le Ban Joseph Baron Šokčević et la Croatie depuis le diplôme impérial du 20 octobre 1860*, NSK Zagreb, Zbirka rijetkosti.

⁹² Vasilije KRESTIĆ, „Über einige politisch-historische Bedingungen der Entstehung des kroatisch-ungarischen Ausgleichs 1868“, u: Ludovit HOLOTIK (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8–1.9.1967*, Bratislava 1971., 825.

⁹³ F. HAUPTMANN, „Der kroatisch-ungarische Ausgleich“, 39.

isključivo od unionista. Predsjednik je bio Antun Vakanović, novi predsjednik Hrvatskog sabora. Pripadali su joj Koloman Bedeković, Janko Car, Miroslav Kraljević, grof Ladislav Pejačević, Mirko Šuhaj, Ante Stojanović, Josip Žuvić i Stjepan Vuković te tri stranačka disidenta – Ignjat Brlić, Jovan Živković i grof Julije Janković.⁹⁴ Ugarska je delegacija ostala ista. Ugarska je, dakle, isposlovala izbor poslušnoga Hrvatskog sabora, da bi potom mogla pregovarati s jednako tako konformističkom delegacijom. Budući da je nacrt Ugarsko-hrvatske nagodbe 30. siječnja 1868. podnesen u ugarskom parlamentu kao prijedlog zakona, pregovori obiju regnikolarnih deputacija završeni su još prije ljeta 1868. Nakon što su je oba parlamenata odobrila, Hrvatsko-ugarska je nagodba (ugarski zakonski članak XXX/1868. odnosno hrvatski zakonski članak I/1868.) dobila kraljevsku potvrdu 17. studenoga 1868. Sljedećeg je dana ukinuta Hrvatska dvorska kancelarija u Beču.⁹⁵

Nagodba je potvrdila princip nedjeljivosti Zemalja Krune svetog Stjepana sukladno ugarskoj Pragmatičkoj sankciji. Nije priznato pravo hrvatskoga nacionalnog državnog samoodređenja jer bi ono u konačnici značilo odvajanje od Ugarske. To je već 1848. bila ideja vodilja Mađara i oni nisu nikada promijenili svoje mišljenje. Svi kasniji ugarski federalistički planovi polazili su od nepovredivosti integriteta Kraljevine Ugarske. Unutar te temeljne pretpostavke bila su moguća različita rješenja. Shvaćanje nacionalnosti koje je utjecalo na nagodbu s Hrvatskom potječe od baruna Józsefa Eötvösa. On ga je kao vodeći član ugarske delegacije trebao i ostvariti. Prema njemu, sloboda i ravnopravnost nacionalnosti činile su misli vodilje pri oblikovanju moderne ugarske države.⁹⁶ Preduvjet je pak bio siguran opstanak te države, zbog čega su bile neprihvatljive bilo kakve separatističke tendencije. Smatrao je da ravnopravnost nacionalnosti koje žive u Ugarskoj istodobno čini temelj za stvaranje zajedničke „političke nacije“. Polazeći od tih ideja, Eötvös je 1861. predložio svoj nacrt Zakona o narodnostima, usvojen 1868.

Ugarsko-hrvatska nagodba prikazivala se kao sporazum kojim su zajednički riješena ustavna pitanja. Je li se pritom radilo o dogovoru između dviju ravnopravnih strana, državopravno izjednačenih partnera, bilo je između Ugarske i Hrvatske stalno sporno, a ni današnja istraživanja nisu dala konačni odgovor na to pitanje.⁹⁷ Često definirana kao „subdualizam“, Nagodba je određivala zajednička i autonomna polja nadležnosti. Zajednički su poslovi bili financije, promet, trgovina, gospodarstvo i vojska te oni poslovi koji su u Austro-ugarskoj nagodbi 1867. definirani kao zajednički, a autonomni unutarnja uprava, pravo, kultura i prosvjeta. Potonji su se ubrajali među ovlasti bana i hrvatske vlade – s banom na čelu – odgovorne Saboru. Bana više nije izravno imenovao kralj. Prethodno ga je vladaru morao predložiti ugarski ministar predsjednik. Interese Hrvatske u Budimpešti

⁹⁴ V. KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, 283.

⁹⁵ Lajos JUHÁSZ, *A horvát kérdés az 1868–i kiegyezés után* [Hrvatsko pitanje nakon nagodbe 1868.], Budapest 1938., 8.

⁹⁶ Joseph EÖTVÖS, *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*, Leipzig 1854., posebno 448 i dalje. Usp. i Horst HASELSTEINER, „Zur südslawischen Problematik des österreichisch-ungarischen Ausgleichs“, u: Adam WANDRUSZKA, Richard G. PLASCHKA, Anna M. DRABEK (ur.), *Die Donaumonarchie und die südschlawische Frage von 1848 bis 1918* (= *Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs* 8), Wien 1978., 49.

⁹⁷ Mirjana GROSS, „Der kroatische Sabor (Landtag)“, u: Helmut RUMPLER, Petar URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 VIII/2: Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften*, Wien 2000., 2297.

zastupao je ministar bez portfelja, član ugarskog kabineta. 8. prosinca 1868. barun Levin Rauch imenovan je banom, a Koloman Bedeković hrvatsko-slavonskim ministrom. Osim toga, Sabor je na rasprave o zajedničkim poslovima u Donji dom Ugarskog sabora slao 29 zastupnika. Njihov se broj poslije povećao na 34, a nakon pripajanja Vojne krajine na 40. Dva hrvatska magnata dobila su mjesto u Gornjemu domu. Posebno je važno bilo da je Hrvatsko-ugarska nagodba (§§ 56-59) potvrdila hrvatski kao službeni jezik unutar hrvatsko-slavonskih granica, na prugama koje su prolazile Hrvatskom te u domobranstvu.⁹⁸ Time se ponovno otvorila Pandorina kutija. Hrvati su težili sve široj primjeni vlastita jezika u zemlji, dok su Mađari nastojali u Hrvatskoj ukorijeniti mađarski jezik. Hrvatski državni amblemi i grbovi, nacionalne boje i zastave smjeli su se isticati na svim autonomnim državnim ustanovama. U nagodbenom zakonu priznato je i pravo Hrvatske u pogledu ponovnog ujedinjenja Trojedne Kraljevine, odnosno povratka Dalmacije, čega su se dosljedno pridržavali u titulaturi i u svim službenim tekstovima. Bila je to ipak tek simbolična gesta prema nacionalnim zahtjevima Hrvatske.⁹⁹ Analogno Austro-ugarskoj nagodbi, Hrvatsko-ugarska je nagodba prešućivala konkretne vojne poslove. Oni su se spominjali samo u kontekstu razvojačenja i sjedinjenja Vojne krajine s Bansom Hrvatskom. *Honvéd* se u članku 7. tretirao kao zajednička stvar.¹⁰⁰ Odobravanje novačenja, obrambeni sustav, konskripcija, smještaj i opskrba postrojbi bile su u ovlasti ugarskoga Ministarstva zemaljske obrane. Veličina hrvatsko-slavonskoga kontingenta računala se prema broju stanovnika tih zemalja. Prilikom novačenja u obzir su se uzimala njihova posebna znanja, a vojnici podrijetlom iz Ugarskoga primorja (Rijeka) uglavnom su upućivani u mornaricu.¹⁰¹ Članak 52., promijenjen i pojednostavljen 1873. godine, propisivao je da ban nema nikakvih vojnih ovlasti. U odredbi koja je bila na snazi do 1873. godine nalazila se i oštrija formulacija da nijedan vojnik ne smije utjecati na civilne poslove Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Očito je pritom važnu ulogu imalo sjećanje na bana Jelačića, bolno za Ugarsku. Na domobranstvo i oružništvo (koje se tek trebalo organizirati) na čitavom hrvatsko-slavonskom području primjenjivalo se ugarsko vojno zakonodavstvo. Privremeno je izuzeta bila jedino Vojna krajina, a pitanje njezina budućeg položaja ostalo je otvoreno. Posebne odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe ponovile su doslovan tekst Austro-ugarske nagodbe, prema kojoj je jezik dotične zemlje bio zapovjedni jezik vojnih snaga. Hrvatski naziv novih vojnih snaga bio je pritom doslovan prijevod mađarskog naziva. *Magyar Királyi Honvédség* postalo je *Kraljevsko ugarsko domobranstvo*.

Hrvatska oporba Narodne stranke nije odobravalala Hrvatsko-ugarsku nagodbu, ali je i vlastitim zastupnicima predbacivala neučinkovitost u pregovorima 1866. Polazeći od saborskoga zakonskog članka XLII. iz 1861. godine, za oporbu je hrvatska ustavnost bila neu-

⁹⁸ Rezső MÁRFFY-MANTUANO, *Horvát-Szlavon- és Dalmatországok autonómiaja és a magyar államiség* [Hrvatsko-slavonska i dalmatinska autonomija i ugarska državna ideja], Budapest 1914., 151.

⁹⁹ §§ 65., 66. i 67. odnose se na teritorijalna pitanja i pripajanje Vojne krajine; L. KATUS, *A horvát kérdés története*, sv. 1, 239.

¹⁰⁰ Gustave HORN, *Le compromis de 1868 entre le Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie*, doktorska disertacija, Paris 1907., 191.

¹⁰¹ R. MÁRFFY-MANTUANO, *Horvát-Szlavon- és Dalmatországok autonómiaja*, 52.

pitan preduvjet za pregovore. Ustrajala je na svojemu državnopravno utemeljenu stajalištu, zanemarujući promjene odnosa moći koje su se u Monarhiji u međuvremenu dogodile. Elitu Narodne stranke činili su uglavnom mladi pravnici. Svoje nedovoljno političko iskustvo pokušali su nadomjestiti korištenjem pravnih argumenata. Ipak, ne može se reći da ljudi poput biskupa Strossmayera ili donedavnoga hrvatskog dvorskog kancelara Ivana Mažuranića nisu bili iznimno dobro politički potkovani. Međutim, sigurno je da je dio hrvatskog plemstva bio mađariziran. Mnoštvo je hrvatskih plemića bilo unionistički opredijeljeno. Malo se njih bilo aktivno uključilo u politički život, dočim građanstvo još nije bilo dovoljno razvijeno da bi moglo samostalno djelovati. To je rezultiralo prepirkama i gubitkom discipline među zastupnicima. Vodeći hrvatski političari napadali su odredbe Nagodbe, ali zbog svoje nesloge nisu mogli ponuditi alternativu. Bili su uspješni jedino u kampanji protiv bana Raucha, izborivši njegovo odstupanje u siječnju 1871. Budući da je unionistički Sabor prihvatio Hrvatsko-ugarsku nagodbu, preostale su tek male mogućnosti za političku borbu. Rakovička buna, koju je u listopadu 1871. godine poveo Eugen Kvaternik, brzo je ugušena i imala je teške posljedice, najprije za Hrvate, a potom i za Vojnu krajinu.

Pokazalo se da vrijeme nije bilo pogodno za promjenu dualističkog sustava. To je postalo posebno očito kada su zbog silnog pritiska ugarske vlade propali pregovori s češkom opozicijom o daljnjoj federalizaciji Austrijskoga Carstva. Mađarima je bilo lako kralju predočiti opasnost od moguće destabilizacije zbog panslavizma. Hrvatskoj opoziciji stoga nije preostalo ništa drugo nego da na saborskim izborima osigura što više mandata. Najprije je Narodna stranka 20. rujna 1871. objavila manifest u kojemu se jasno izjasnila protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe.¹⁰² Nakon gušenja Rakovičke bune postala je realističnija i pokušavala je sustav prilagoditi vlastitim interesima. Zahvaljujući tom umjerenijem stavu, stranka je dobila izbore za Sabor u ljeto 1872., ali je ubrzo potom izgubila jednog od svojih najprominentnijih članova. Zbog politike popuštanja stranku je iz protesta napustio biskup Strossmayer. Na pregovore o izmjenama Nagodbe upućeno je saborsko izaslanstvo sastavljeno od po šest predstavnika Narodne stranke i unionista. U raspravama vođenima od studenoga 1872. do lipnja 1873. promijenjeni su financijski uvjeti Nagodbe utoliko što je sada za financijsko pokrivanje autonomnih poslova na raspolaganju stajalo 45 posto sakupljenog poreza u zemlji umjesto prvotno dogovorena fiksnog iznosa. K tome su drukčije precizirane ovlasti i položaj ministra za Hrvatsku i Slavoniju kao posrednika između bana i kralja s jedne te bana i ugarske vlade s druge strane. Naposljetku, Sabor se trebalo ponovno sazvati najkasnije tri mjeseca nakon mogućeg raspuštanja. Sve ostale hrvatske zahtjeve, uključujući i one za izravnim kraljevim imenovanjem bana bez sudjelovanja ugarske vlade te za potpunom financijskom neovisnošću, ugarska je strana odbila kao neprihvatljive. Zakon o reviziji Nagodbe XXXIV/1873 dobio je kraljevsku potvrdu 30. studenoga 1873. Već je 20. rujna Ivan Mažuranić imenovan novim banom. On je od ljeta 1873. bio predsjednik Sabora i sudjelovao je u pregovorima u Budimpešti. Iako ni u kojem slučaju nije bio zadovoljan ishodom pregovora, Narodna stranka predložila ga je za bana, a Mađari su ga prihvatili.¹⁰³

¹⁰² Jaroslav ŠIDAK, „Ivan Mažuranić kao političar“, u: ISTI, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973., 301.

¹⁰³ Isto, 302.

Međutim, ubrzo su se odnosi između Budimpešte i Zagreba ponovno pogoršali. Razlozi tome bili su, među ostalima, pravni položaj Hrvatske, financije i vojni poslovi. U svim se tim točkama Ivan Mažuranić pokazao kao nepopustljivi zastupnik hrvatskih interesa.

ORGANIZACIJA I RAZMJEŠTAJ KRALJEVSKOGA UGARSKOG DOMOBRANSTVA 1868. – 1886.

Iako je osnivanje Kraljevskoga ugarskog domobranstva bilo vrlo važno za ugarsku vladu, u javnosti mu u početku nije pridavana velika važnost. Usprkos ustaničkoj tradiciji Ugarske i sjećanju na Rat za nezavisnost 1848./1849., oružane su se snage i dalje smatrale oruđem austrijske vlasti. *Honvéd* su ili kudili kao jadnu marionetu ili pak slavili kao nositelja pobune. Oboje se pokazalo problematičnim za izgradnju Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Mađarski je tisak pridonosio širenju pozitivnije slike novog domobranstva. Veteranske novine *Honvéd* podupirale su doduše njegov osnutak, ali je većina njihovih urednika zagovarala potpunu neovisnost Ugarske i njezinih oružanih snaga. Na drugoj su se strani novinarskog spektra nalazile satirične novine *Borsszem Jankó* (Ivan Paprenjak), koje su se izrugivale takvu vojnom entuzijazmu. Ipak, iza toga se krio ponos što su Mađari uspjeli nadmudriti vladu u Beču pa čak i samog kralja. Ove su novine 13. prosinca 1868. objavile pjesmu u povodu imenovanja nadvojvode Josipa glavnim zapovjednikom Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Autor je slavio „palatina Józsiya“ („palatina Jožu“), oličenje ugarske grane Habsburgovaca i nasljedovatelja baštine djeda nadvojvode Josipa Antuna (1776. – 1847.) i oca nadvojvode Stjepana (1817. – 1867.).

*Legy üdvöz hat, jó nádorunknak
S magyar házanknak hű fia!
Örülj háza! Első honvéded:
A palatinus Józsiya!¹⁰⁴*

Oba su prethodna palatina očigledno bila naklonjena Mađarima i s obiteljima su se nastanila u Ugarskoj. Bilo je iznimno važno da i Josip zastupa interese Ugarske pa je njegovo imenovanje bezrezervno pozdravljeno i u tisku. Tako je, na primjer, György Klapka napisao: „Nijedan drugi čovjek nije pozvaniji od novoga zapovjednika da vodi domobranstvo u ovim njegovim zadaćama jer baštini sva slavna sjećanja na posljednje palatine.“¹⁰⁵ Međutim, vicevi i anegdote u novinama *Borsszem Jankó* na satiričan su se način bavili problematičnom primjenom mađarskoga zapovjednog jezika u domobranstvu. Pisali su ih mješavinom njemačkoga i mađarskog, što je zrcalilo stvarni jezik časnika. Ugarske su vlasti stoga bile manje oduševljene, svjesne manjka hungarofonih viših časnika u novim vojnim postroj-

¹⁰⁴ „Budi pozdravljen, naš dobri palatinu / I vjerni sine mađarske nacije! / Veseli se, domovino! Tvoj prvi *honvéd* / Palatin je Josip!“ Citirano prema Pál MÓRICZ, *A magyar királyi honvéd 1868–1918* [Kraljevsko ugarsko domobranstvo 1868. – 1918.], Budapest 1929., 54.

¹⁰⁵ *Der Kamerad*, 10. prosinca 1868.

bama. Većina je časnika i dalje, na žaljenje Ministarstva zemaljske obrane, sastavljala svoje izvještaje na njemačkom jeziku.¹⁰⁶ Mnogi su od njih doduše bili Mađari, ali su ili tijekom svoje vojne karijere izgubili jezičnu kompetentnost ili su potjecali iz germanofonih obitelji. Siromaštvo mađarskoga vojnog rječnika dodatno je pridonosilo tome da su časnici nastavili obavljati tehničke poslove na njemačkom jeziku. U nastojanju da se stvori mađarska vojna terminologija sastavljali su se posebni rječnici. Prvi rječnik, objavljen već 1843., bio je namijenjen hungarofonim pukovnijama.¹⁰⁷ Sljedeći rječnik, objavljen 1866., sastojao se samo od njemačko-mađarskoga dijela.¹⁰⁸ Naposlijetku je Károly Pál, učitelj na ugarskome vojnom školskom odsjeku c. k. obalne artiljerijske pukovnije, 1871. objavio rječnik napisan posebno za Kraljevsko ugarsko domobranstvo. U predgovoru autor govori o „dosad potpuno nekultiviranoj vojnoj literaturi“ u Ugarskoj i zaključuje da „nacije poput mađarske nisu doduše od Nijemaca učile ratovati, ali su od njih naučile vojnu znanost, i to na njemačkom jeziku“, zbog čega dolazi do problema jezične prilagodbe. Zato je „patriotska dužnost pribaviti novoosnovanim ratnim institucijama materijale za znanstvenu izobrazbu.“¹⁰⁹

Jezično je pitanje imalo važnu ulogu i u pregovorima o obnovi Nagodbe 1876. Već je u lipnju 1875. zajednički ministar rata general konjice barun Alexander von Koller zahtijevao da njemački jezik ostane obvezni predmet u obuci časnika Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Godine 1876., nakon zajedničkih vježbi obaju domobranstava, jednako se izjasnio i zapovijedajući general u Budimpešti, general konjice barun Leopold Edelsheim-Gyulai, no car nije podupro generale. Naprotiv, 1877. objavljena je odredba kojom je obvezao zapovjednike c. i k. postrojbi smještenih u Ugarskoj i Sedmogradskoj da s lokalnim vlastima komuniciraju na mađarskom jeziku. Iste je godine Ugarska uspjela spriječiti donošenje carske odluke kojom bi u slučaju mobilizacije njemački postao jezik komunikacije između Kraljevskoga ugarskog domobranstva i zajedničke vojske. Zbog žestokih ugarskih protesta Franjo Josip je 14. prosinca 1877. odlučio ostaviti ovo pitanje otvorenim. U pregovorima o reformi vojske 1882. ugarska je vlada ponovno stavila na dnevni red jezično pitanje. Predsjednik vlade Kálmán Tisza pritom je čvrsto ustrajao na upotrebi mađarskog kao jezika komunikacije između časnika i ugarskih vlasti, sukladno carevoj odredbi iz 1877. General Edelsheim-Gyulai odgovorio je na to da ni većina ugarskih časnika ne bi bila u stanju pismeno se izraziti na mađarskom jeziku. Ostali zapovjednici zajedničke vojske u Ugarskoj složili su se s Edelsheim-Gyulaiem, imajući na umu opasnost od netrpeljivog odnosa ostalih nacionalnosti i nesloge koja bi u vojsci iz toga proizašla. Osim toga, takvi bi zahtjevi zasigurno uslijedili i u Austriji. Zapovijedajući general u Lavovu podsjetio je pritom na Galiciju, u kojoj su zemaljske vlasti već 1868. uvele poljski kao službeni jezik.¹¹⁰

¹⁰⁶ Walter WAGNER, *Geschichte des k.k. Kriegsministeriums*, sv. 2 (= *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarisch Monarchie 10*), Wien – Köln – Graz 1971., 133.

¹⁰⁷ Károly KISS, *Hadi-műszótár, magyar-németül és német-magyarul* [Vojno-tehnički rječnik, mađarsko-njemački i njemačko-mađarski], Pest 1843.

¹⁰⁸ Mattyús UZOR, *Hadi-műszótár, német-magyar rész* [Vojno-tehnički rječnik, njemačko-mađarski dio], Pest 1866.

¹⁰⁹ Károly PÁL, *Általános német-magyar és magyar-német hadiszótár* [Opći njemačko-mađarski i mađarsko-njemački vojni rječnik], Pest 1871., 199.

¹¹⁰ W. WAGNER, *Geschichte des k.k. Kriegsministeriums*, sv. 2, 238.

Stoga je zahtjev predsjednika vlade Tisze o provedbi odredbe iz 1877. doduše prihvaćen, ali se carskim rješenjem od 30. svibnja 1883. otklonila mogućnost dovođenja novog ustrojstva vojske u vezu s jezičnim pitanjem. Pritom je dinastičkim i vojnim argumentima jasno istakao prvenstvo njemačkog jezika u zajedničkoj vojsci.¹¹¹ Nakon grofa Gyule Andrásyja kratko je vrijeme ugarski ministar zemaljske obrane bio grof Menyhért Lónyay, a zatim nekoliko dana i József Szlávy. Značajniji je bio tek Béla Szende, u službi od 1872. do 1882.¹¹² U vrijeme prvih ministara osoblje su uglavnom činili civili, a i ministri sve do 1884. nisu bili visoki časnici, već liberalni političari koji su na početku pripadali i generaciji 1848. Prvi časnik koji je obnašao tu dužnost od 1884. do 1903. i ujedno je trajno obilježio bio je barun Géza Fejérváry.¹¹³ Međutim, nadležnosti ministra zemaljske obrane bile su iznimno ograničene. Imenovanje glavnih zapovjednika i časnika i dalje je ostalo pravo kralja, a on je pak čitavu vojsku držao dinastičkom ustanovom. Ministru je pripalo upravljanje Kraljevskim ugarskim domobranstvom u mirnodopskim uvjetima, ali je u slučaju rata njegova uloga postajala gotovo nevažna. Tijekom godina njegov je utjecaj ipak rastao, budući da je *honvéd* sve više postajao stvar od nacionalne važnosti.

Uprava ugarskog domobranstva počela je jako skromno u stanu kuće Káncz na budimskoj utvrdi. U devet novih prostorija bila su smještena oba prva odjela Ministarstva.¹¹⁴ 42 zaposlenih bavilo se novačenjem, popunjavanjem postrojbi i otpuštanjem vojnika, pitanjima organizacije i smještaja te opskrnom, vojnim ustanovama i kadrovima. Službenici su većim dijelom dolazili iz bivšeg namjesništva, iz županijske uprave te naposljetku i iz redova carskih časnika. Ministar je morao redovito obavještavati zajedničko Ministarstvo rata o stanju, naoružanju i smještaju Kraljevskoga ugarskog domobranstva te o školovanju i disciplini njegovih pripadnika. Nakon 1869. povećale su se ovlasti Ministarstva. Prostor no se proširilo na tri kuće, a 80 djelatnika bilo je podijeljeno u šest odjela.¹¹⁵ U tijeku nove organizacije 1870. godine osmi odjel četvrte grupe (*IV. csoport, 8-ik osztály Horvát-szlanonországi ügyek*) bio je ovlašten za upravljanje „hrvatsko-slavonskim domobranstvom“.¹¹⁶ Njegova je glavna zadaća bila da povezuje domobranstvo s Ministarstvom i resorne odsjeke obavještava o hrvatsko-slavonskim poslovima.¹¹⁷ Od samog je početka taj odjel zapošljavao i južnoslavenske činovnike, na primjer voditelja odjela Aleksandra Parčetića (Alexander Parcsetics) i redaktore poput Srbina Dušana Jorgovića. Uskoro su se počele množiti po-

¹¹¹ *Isto*, 241.

¹¹² Grof Menyhért Lónyay bio je ministar od 14. studenoga 1871. do 5. prosinca 1872., a József Szlávy od 5. do 15. prosinca 1872. Cjelovit popis ugarskih ministara vidi u: T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 646. Detaljnije obavijesti o ugarskim ministrima s kratkim životopisima vidi u: *Honvédelmi Miniszterek 1848–1994* [Ministri zemaljske obrane 1848. – 1994.], Budapest 1994.

¹¹³ *Honvédelmi Miniszterek*, 44–48 i Tibor HAJDU, „Social Origins, Selection, Education and Training of the Officer Corps in Hungary after the Ausgleich 1867–1882“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The East Central European Officer Corps 1740–1920: Social Origins, Selection, Education and Training (= War and Society in East Central Europe 24)*, New York 1988., 169.

¹¹⁴ T. PAPP, „A magyar honvédség megalakulása“, 318.

¹¹⁵ Hedvig SPÁCZAY, „A honvédelmi minisztérium szervezete és hatásköre 1867–1918“ [Organizacija i ovlasti Ministarstva zemaljske obrane 1867. – 1918.], *Levéltári Szemle*, 2/1970., 275.

¹¹⁶ *A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium és Honvédség Névkönyve 1876 Évre* [Imenik Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane i domobranstva za godinu 1876.], Budapest 1876., 11.

¹¹⁷ H. SPÁCZAY, „A honvédelmi minisztérium szervezete“, 281.

teškoće pri prevođenju i u komunikaciji s hrvatsko-slavonskim jedinicama Kraljevskoga ugarskog domobranstva. U prosincu 1868. osnovano je Glavno zapovjedništvo Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Ono je pod vodstvom nadvojvode Josipa sve više dobivalo na važnosti. Godine 1873. preciznije su utvrđene ovlasti glavnog zapovjednika i dodijeljen mu je pobočnik: „Glavni zapovjednik domobranstva je u miru statusno izjednačen sa zapovijedajućim generalima te mora njih i druge vojne zapovjednike prema potrebi obavještavati o stanju, razmještau i mobilizaciji domobranstva, bilo osobno bilo posredovanjem okružnog zapovjednika.“¹¹⁸ Glavni zapovjednik vodio je i kontrolirao vojne poslove kao i izobrazbu osoblja te je imao pravo disciplinskoga kažnjavanja. Glavnom zapovjedništvu bila su podređena zapovjedništva domobrantskih okružja. Ugarski zakon o obrani XLI/1868 uspostavio je teritorijalnu organizaciju Kraljevskoga ugarskog domobranstva s 82 pješaka bataljuna i 32 konjička eskadrona, a dvije godine poslije pridodana su još četiri eskadrona. Te su postrojbe bile razmještene po čitavu ugarskom teritoriju. Šest, odnosno od 1871. sedam, domobrantskih okružja bila su prema redosljedu: Pešta, Segedin, Košice, Požun, Buda, Cluj-Napoca i Zagreb. Njihovi prvi zapovjednici i stožeri imenovani su 1869. Prvi zapovjednik Hrvatsko-slavonskoga okružnog zapovjedništva u Zagrebu bio je pukovnik grof Miroslav (Friedrich) Kulmer.¹¹⁹ Djelokrug okružnih zapovjedništava definiran je na sljedeći način: „Zapovjedništva domobrantskih okružja imaju unutar svojeg područja iste obveze kao Glavno domobrantsko zapovjedništvo u čitavom domobranstvu. Osim toga, na okružna zapovjedništva prenesene su još neke zadaće Ministarstva zemaljske obrane, i to: smještaj domobrantskih odjela, superarbitraža gažista, odlučivanje o nalazu superarbitraže vojnika, nadzor aktiviranih odjela, opskrba uniformama i oružjem, opskrba magazina te naposljetku sanitetska služba.“¹²⁰ Okružno je zapovjedništvo posredovalo između viših organa i odjela domobranstva, a zapovjednik u rangu general-bojnika ili pukovnika bio je izjednačen sa zapovjednikom divizije. Zapovjedništvo su nadalje činili konjički stožerni časnik kao pobočnik, pobočni časnik, jedan ili dvojica vojnih sudaca i tri vojnosudbena povjerenika. Predsjedatelj vojnoga suda bio je okružni zapovjednik. Zapovjedništvo su dopunjavali liječnik i veterinar.

Prvi časnici novoga Kraljevskog ugarskog domobranstva bili su uglavnom nekadašnji pripadnici ugarske revolucionarne vojske 1848./1849. te djelatni i umirovljeni časnici zajedničke vojske. U svakom je slučaju bilo nužno „pristojno političko ponašanje“ nakon 1849., a nije bilo moguće samostalno se prijaviti. Časnici su se birali prema preporukama. Andrassy je sam predložio brojne kandidate, potičući na to i ostale.¹²¹ Od 581 časnika koji su krajem 1869. aktivno služili u Kraljevskome ugarskom domobranstvu ili bili u pričuvu, 241 je časnik bio nekadašnji časnik revolucionarne vojske, a 311 ih je bilo iz zajedničke vojske. Na višim su položajima bili uglavnom bivši četrdesetosmaši, dok je 63% natporuč-

¹¹⁸ *Der Organismus des Heeres und der Landwehren Österreich-Ungarns*, Wien 1872., 155.

¹¹⁹ Sándor SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története annak felállításától napjainkig 1868–1898* [Povijest Kraljevskoga ugarskog domobranstva od nastanka do našeg doba 1868. – 1898.], Budapest 1898., 21.

¹²⁰ *Der Organismus des Heeres und der Landwehren*, 155.

¹²¹ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 648.

nika i 55% poručnika dolazilo iz redova zajedničke vojske.¹²² Čak je i austrijsko glasilo *Der Kamerad*, u početku oštar kritičar stvaranja Kraljevskoga ugarskog domobranstva, 1869. pozdravilo primanje nekadašnjih časnika revolucionara u domobranstvo: „Samo četiri riječi – *aus geeigneten ehemaligen Honvéd-Offizieren* (iz redova nekadašnjih pravih honvedskih časnika) – a najrječitiji su dokaz neuništivosti božanske iskre u ljudskim očima; samo četiri riječi – more krvi i suza; četiri riječi – sadržaj za tisuće knjiga. (...) Nama starijim časnicima lako je sada s nekadašnjim časnicima Kraljevskoga ugarskog domobranstva – koje smo naučili cijeniti kao neustrašive ratnike – ravnopravno, kao s vjernim drugovima, stupati za prijestolje i domovinu. (...) Domobrantskih časnika neće nedostajati. Oni su strašno patili, a nezasluzena nesreća oplemenjuje srce i ublažava rasuđivanje. Mučenici su uvijek pomirljivi.“¹²³ Popunjavanje časničkog kadra i u jednom i u drugom domobranstvu¹²⁴ zbivalo se na jednak način – prelaskom časnika koji su služili u zajedničkoj vojsci, popunjavanjem pričuvnim časnicima s odsluženim vojnim rokom ili, u slučaju mobilizacije, premještajem u domobranstvo te naposljetku postupnim napredovanjem u domobranstvu prema principima koji su bili na snazi u zajedničkoj vojsci. Podrazumijevalo se da svaki domobrantski časnik ima državljanstvo jednog od dvaju dijelova Austro-Ugarske Monarhije ili ga je pak morao steći u što kraćem vremenu.¹²⁵ Sustav jednogodišnje dobrovoljne službe za izobrazbu pričuvnih časnika u Kraljevskome ugarskom domobranstvu uveden je tek 1883.

Prvi vojnici Kraljevskoga ugarskog domobranstva dolazili su uglavnom iz redova prekobrojnih novaka zajedničke vojske. Poslije je ždrijeb odlučivao o upućivanju u zajedničku vojsku, mornaricu ili domobranstvo. Aktivno vrijeme službe u Kraljevskome ugarskom domobranstvu iznosilo je dvije godine i bilo je godinu dana kraće nego u zajedničkoj vojsci. Nakon toga je slijedilo desetogodišnje razdoblje pričuve, tijekom kojega su se pričuvni vojnici u dobi između 20 i 36 godina jednom godišnje pozivali na dvotjednu vježbu, a svake dvije godine na jesenski manevar. Dvogodišnju obvezu služenja u domobranstvu imali su i vojnici zajedničke vojske nakon tri godine aktivne i sedam godina pričuvne službe. Time je ukupna dužina trajanja vojne obveze u oba domobranstva iznosila dvanaest godina, kao i u zajedničkoj vojsci. Osim toga, svaki građanin koji je deset godina služio u doknadnoj pričuvi vojske, imao je vojnu obvezu u Kraljevskome ugarskom domobranstvu u trajanju od dvije godine, a svi oni koji odlukom ždrijeba nisu bili raspoređeni ni u stajaću vojsku ni u njezinu doknadnu pričuvu, bili su vojni obveznici domobranstva tijekom uobičajenih dvanaest godina. Krajem 1869. godine već je bilo registrirano 48.900 vojnih obveznika u dobi između 20 do 24 godine. Njih 43.876 bilo je proglašeno sposobnima za vojnu službu. Novake je podučavalo 300 djelatnih časnika. Krajem 1869. Kraljevsko ugarsko domobranstvo, uključujući i pričuvu, brojilo je 581 časnika i 70.000 vojnika.¹²⁶ Međutim, njihov cilj

¹²² Tibor HAJDU, *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei* [Časnički kadar i srednji slojevi. Ugarski časnici u vrijeme Franje Josipa], Budapest 1999., 259.

¹²³ *Der Kamerad*, 8. siječnja 1869.

¹²⁴ *Austrijskom i ugarskom (nap. prev.)*.

¹²⁵ Ferdinand BÄRTL, *Handbuch über die Organisation der k.k. Armee, der k.k. Gendarmerie und des Serežaner-Corps, der k.k. Finanzwache, deren Geschäftsgang und Geschäftspraxis ferner Verfassung dienstlicher Aufsätze und Briefe, dann die Arithmetik*, Olmütz 1877., sv. 1, 114.

¹²⁶ T. PAPP, „A magyar honvédség megalakulása“, 321.

– stvaranje oružanih snaga od 350.000 vojnika – nije se mogao tako brzo ostvariti. Godine 1873. bilo je svega 2.868 časnika i 158.000 vojnika, od čega 644 aktivnih časnika i 10.798 aktivnih vojnika (pješaštvo 9.512 vojnika i 574 časnika, konjaništvo 1.286 vojnika i 70 časnika).¹²⁷ Prvi manevri održali su se 1870., a čak je i nepovjerljivi nadvojvoda Albrecht bio zadovoljan postignućem postrojbi.¹²⁸

Hrvatsko-slavonsko okružno zapovjedništvo u Zagrebu bilo je jedno od najmanjih i uključivalo je četiri bataljuna (od 79. do 82.), a svaki od njih imao je po četiri satnije. Zapovjednici bataljuna bili su pukovnici, potpukovnici ili bojnici te u nekoliko slučajeva satnici. Satnije su bile pod zapovjedništvom satnika, rjeđe natporučnika i poručnika. Stožer bataljuna sastojao se od stožernoga časnika, koji je ujedno bio i zapovjednik bataljuna, upravnog časnika, koji je u doba mira bio pobočnik zapovjednika bataljuna, liječnika, puškara (oružara), četvorice satnijskih narednika, jednog nižeg časnika, osmorice domobrana i dvojice časničkih slugu.¹²⁹ Postrojbe Kraljevskoga ugarskog domobranstva bile su raspoređene u Hrvatskoj i Slavoniji prema sljedećem rasporedu: 79. pješački bataljun (*varasdörösi*) u Varaždinu; 80. (*zágrábi*) u Zagrebu; 81. (*szlavoniai*) u Virovitici; 82. (*szere mi*) najprije u Vukovaru, a od 1873. u Vinkovcima. Satnije okružnih bataljuna bile su smještene u županijskim kotarskim središtima domobranskog okruga. Satnije 79. bataljuna nalazile su se u Križevcima, Varaždinu, Zlataru i Krapinskim Toplicama. 80. bataljun imao je svoje satnije u Zagrebu, Jastrebarskom, Karlovcu i Delnicama, 81. u Virovitici, Požegi, Sisku i Velikoj Gorici, a 82. u Našicama, Osijeku, Starom Vukovaru i Rumi.¹³⁰ Ostali bataljuni pridodavani su od 1873. godine, nakon postupnog razvojačenja Vojne krajine. Hrvatsko-slavonske pukovnije nikada nisu imale više od tri bataljuna, a u čitavome Kraljevskom ugarskom domobranstvu samo je deset pukovnija imalo četiri bataljuna. Osim toga, (hrvatska) 27. pješačka pukovnija bila je duže vrijeme najslabija pukovnija s tek 110 vojnika. U više reformi (1889., 1896. i 1912.) pokušalo se povećati broj vojnika u jedinicama u mirnodopskom stanju i međusobno ih ujednačiti. Prema zadnjemu Zakonu o obrani (1912.) bataljuni su se trebali sastojati od 97 vojnika, ali se to do izbijanja Prvoga svjetskog primijenilo tek u manjoj mjeri, kao i dodjeljivanje pričuvnoga kadra svakoj pukovniji.¹³¹

Četiri hrvatsko-slavonska konjička eskadrona bila su stacionirana u ovim mjestima: 29. (*varasdi*) u Varaždinu, 30. (*zágrábi*) u Zagrebu, 31. (*szlavoniai*) u Virovitici i 32. (*szere mi*) u Vukovaru. Godine 1871. obuhvaćali su 36 husarskih i četiri ulanske satnije, koje su 1874. bile spojene u 10. husarsku pukovniju. U početku su bile podređene 3. konjičkoj brigadi u Pečuhu, a samostalne su postale tek 1882.¹³² Stožer pukovnije nalazio se u Varaždinu, a dva stožerna mjesta u Varaždinu i Virovitici. Njihovi zapovjednici ujedno su vodili po je-

¹²⁷ *A Magyar Királyi Honvédség Schematismusa* [Shematizam Kraljevskoga ugarskog domobranstva], Pécs 1873., IV.

¹²⁸ J. DÉCSY, „Gyula Andrássy and the Founding of the Honvédség“, 546.

¹²⁹ F. BÄRTL, *Handbuch über die Organisation der k.k. Armee*, sv. 1, 113.

¹³⁰ *A m. k. honvédség kerületeinek, zászlóalaj és lovas-század járásainak hely-névtára* [Razmjestaj kraljevskih ugarskih okruga, bataljuna i konjičkih eskadrona Kraljevskoga ugarskog domobranstva], Pest 1869.

¹³¹ István BERKÓ, *A magyarság a régi hadseregben* [Mađari u staroj vojsci], Budapest 1927., 55.

¹³² Isti, *A magyar huszárság története* [Povijest ugarskih husara], Budapest 21918., 160 i S. SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története*, 28, 159.

dan eskadron. Nakon osnutka husarske pukovnije 1874. jedan je eskadron premješten iz Virovitice u Vinkovce, a numeričke oznake eskadrona promijenjene su u 1. – 4.¹³³ Sve konjičke pukovnije Kraljevskoga ugarskog domobranstva u doba mira sastojale su se od 150 časnika i 1.890 vojnika s 1.460 konja. Snaga svake satnije iznosila je analogno konjaništvu u zajedničkoj vojsci otprilike 45 vojnika i 35 konja.¹³⁴ Zapovjednici konjaništva u okrugu bili su stožerni časnici s činom potpukovnika ili bojnika, a zapovjednici eskadrona u pravilu kapetani konjice. Konjaništvo se stvaralo iznimno brzo i već je tijekom manevara 1870. gotovo doseglo svoju punu ratnu veličinu. Njegova je organizacija završena 1877.¹³⁵

Ugarskoj vladi nije bilo dopušteno osnovati vlastite artiljerijske postrojbe Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Međutim, ona je tu zabranu pokušala zaobići već početkom 1870. nabavivši dvadeset gatlingovih topova (teških mitraljeza). Unatoč protestu ministra rata Kuhna, car Franjo Josip odobrio je njihovo korištenje kao oružja pješništva, no oni su zbog neučinkovitosti već 1875. povučeni iz upotrebe.¹³⁶ Nakon 1872. osnivane su topničke baterije sastavljene od četiri topa sa 16 vojnika. Pripadao im je određeni broj konja i kola za streljivo, različite potrepštine i prtljagu. Hrvatsko-slavonskome okružnom zapovjedništvu dodijeljene su 19. i 20. baterija, stacionirane u Zagrebu.¹³⁷ Veličina tih jedinica u početku je bila premala da bi ozbiljno uznemirila zajedničko Ministarstvo rata, ali kao i u mnogim drugim područjima, Mađari su požurivali njihov razvoj, nadajući se da će mješavicom navike i *fait accompli* iznuditi ostvarenje svojih interesa. Tako je zahtjev za vlastitom artiljerijom Kraljevskoga ugarskog domobranstva kao i onaj za uvođenje mađarskog kao zapovjednog jezika u ugarskim jedinicama zajedničke vojske postao konstanta vojne politike Ugarske. U oba se pitanja ugarska vlada najprije ponašala suzdržano i nije poduzimala ishitrene korake, već je čekala povoljan trenutak.

Razumije se da je u Hrvatskoj i Slavoniji osim Kraljevskoga ugarskog domobranstva bila prisutna i zajednička vojska. Nakon organizacije vojske 1868. godine Glavno zapovjedništvo XIII. vojnog korpusa u Zagrebu obuhvaćalo je Hrvatsku i Slavoniju te Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu, dok su Dalmacija – također naseljena pretežno Hrvatima – s vojnim zapovjedništvom u Zadru te Banatska vojna krajina potpale pod Glavno zapovjedništvo VII. vojnoga korpusa u Temišvaru, a poslije u Petrovaradinu. Pet pješaačkih pukovnija hrvatsko-slavonskoga područja nazivale su se „ugarsko-hrvatske“ ili „ugarsko-hrvatsko-slavonske“ pukovnije.¹³⁸

¹³³ S. SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története*, 15 i dalje, 47.

¹³⁴ Endre AJTAY (ur.), *A magyar huszár* [Ugarski husar], Budapest 1936., 164.

¹³⁵ Major (Emil) DEMBSHER, „Die königlich ungarische Honvéd-Cavallerie im Jahre 1880“, *Streffleur's österreichische militärische Zeitschrift*, 21/1880., 385.

¹³⁶ G. E. ROTHENBERG, „Toward a National Hungarian Army“, 812.

¹³⁷ Ferenc FELSZÉGHY (ur.), *A magyar tüzér* [Ugarski topnik], Budapest 1938., 102.

¹³⁸ W. WAGNER, *Geschichte des k.k. Kriegsministeriums*, sv. 2, 58 i Milan POJČIĆ, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“, *Arhivski vjesnik*, 43/2000., 150.

III. POGLAVLJE

KRAJ VOJNE KRAJINE I PREUSTROJ VOJNIH STRUKTURA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

KRAJ VOJNE KRAJINE

Svoju najveću duljinu od gotovo 1.800 kilometara Vojna je krajina dosegla već krajem 18. stoljeća. U predvečerje svog ukidanja bila je ipak nešto kraća. Godine 1848. površina joj je iznosila 48.000 km², a u južnom dijelu Hrvatske i Slavonije bila je široka oko 20 do 30 kilometara. *Confines* su počinjale na jadranskoj obali južno od Rijeke i sezale su do Beograda i Banatskog gorja, dok se sedmogradski dio krajine protezao do rubova Južnih Karpata.¹³⁹ Vojna se krajina od zapada prema istoku sastojala od triju različitih dijelova. Najzapadniji dio bila je Hrvatsko-slavonska vojna krajina s Karlovačkim generalatom (Lička (I.), Otočaćka (II.), Ogulinska (III.) i Slunjska pukovnija (IV.) sa stožernim mjestima Gospićem, Otočcem, Ogulinom i Karlovcem), Varaždinskim generalatom (Križevačka (V.) i Đurđevačka pukovnija (VI.), stožerno mjesto za obje Bjelovar), Bansom krajinom (Prva banska (X.) i Druga banska pukovnija (XI.) sa stožernim mjestima Glinom i Petrinjom) te Slavanskom krajinom (Brodaska (VII.), Gradiška (VIII.) i Petrovaradinska pukovnija (IX.) sa stožernim mjestima Vinkovci, Nova Gradiška i Srijemska Mitrovica). Slavanskoj je krajini pripadao i Šajkaški bataljun (Titelski krajiški bataljun) sa stožernim mjestom Titelom. Istočno od nje prostirala se Banatska vojna krajina. Ona se nakon 1848. dijelila na Njemačko-banatsku, Vlaško-banatsku ili Rumunjsko-banatsku i Ilirsku odnosno Srpsko-banatsku pukovnicu sa stožernim mjestima u Pančevu, Karansebešu i Beloj Crkvi.¹⁴⁰ Najistočniji i teritorijalno najzastavreniji dio bila je Sedmogradska vojna krajina. Na njezinim su se krilima nalazile Prva i Druga vlaška pukovnija sa stožernim mjestima Orlat i Näsäud, a između njih obje sekeljske pukovnije sa stožernim mjestima Miercurea-Ciuc i Târgu Secuiesc. Sekeljska krajiška husarska pukovnija bila je raspršena na području sekeljskih pukovnija i Prve vlaške pukovnije, sa stožernim mjestom Sfântu Gheorghe. Pomorski kordon na Jadranu obuhvaćao je lanac luka s glavnom postajom u Senju i ostalim postajama od Klenovice (Porto Teplo) na sjeveru do Devčić Drage južno od Karlobaga. Obalu je nadziralo više patrolnih brodova. Njihovi su mornari pripadali elitnoj postrojbi serežana i bili su pod zapovjedništvom pomorskog kordona.¹⁴¹ Nakon razvojačenja Sedmogradske krajine započetog 1851., godine 1859. proveden je zadnji glavni popis prije ukidanja preostalih dvaju dijelova Vojne krajine. Prema

¹³⁹ E. LENDL, „Zur politischen Geographie der Österreichischen Militärgrenze“, 202. Lajos PÁNDI (ur.), *Köztes-Európa 1763–1993. Terképgyűtemény* [Srednja Europa 1763. – 1993. Zemljopisni atlas], Budapest ²1997., 114.

¹⁴⁰ Petrovaradinska pukovnija i Šajkaški bataljun bili su od 1851. do 1871./1872. u sastavu Banatske vojne krajine (*nap. ur.*).

¹⁴¹ Josef HOSTINEK, *Die k. k. Militär-Grenze, ihre Organisation und Verfassung*, Wien 1861., sv. 2, 85.

njemu je ukupan broj stanovnika bio 1,085.084, uključujući sve vojne komunitete. Hrvatsko-slavonska je krajina imala 693.901 stanovnika, a Banatska 391.183. Gustoća naseljenosti iznosila je 1.937 osoba po kvadratnoj milj. ¹⁴² Najnaseljenija su područja bile banatske pukovnije (Njemačko-banatska s 87.145, Rumunjsko-banatska s 86.425 i Srpsko-banatska s 81.761 stanovnikom) i Varaždinska pukovnja ¹⁴³ s 80.911 stanovnika. U ostalim se područjima broj stanovnika kretao u rasponu od 27.588 (Šajkaški bataljun) do 79.589 (Lička pukovnja). ¹⁴⁴ Situacija je bila slična i 1869. godine. Ukupni broj stanovnika porastao je na 1,200.371. Osim „domaćih“, bilo je i gotovo 25.000 nedomicilnog stanovništva (*Ortsfremde*), podrijetlom iz različitih dijelova Habsburške Monarhije. Većina od oko 1.000 „stranaca“ dolazila je iz kneževina Vlaške i Srbije te iz pograničnih osmanskih krajeva. ¹⁴⁵ Vojna krajina bila je vrlo slabo urbanizirana. Godine 1859. imala je uz 12 gradova 17 trgovišta i 1.752 sela. U svakom se gradu nalazio vojni komunitet. Najveći je bio u Pančevu, najnaseljenijemu gradu Vojne krajine, s 12.000 stanovnika. Slijedili su Bela Crkva, Zemun, Bjelovar i Petrinja. Deset godina poslije Vojna je krajina imala 21 grad, 27 trgovišta i 3.254 sela. Tome treba pribrojiti i pet utvrda: Petrovaradin, Slavonski Brod, Staru Gradišku, Raču i Cetin.

Kao i u ostalim dijelovima Habsburške Monarhije, i u Vojnoj su se krajini miješale različite nacionalnosti i vjeroispovijesti. ¹⁴⁶ Međutim, u usporedbi sa susjednim područjima, prvenstveno civilnim Banatom, stanovništvo Vojne krajine bilo je pretežno slavensko, iako konfesionalno podijeljeno (katolički Hrvati i pravoslavni Srbi). Prije revolucije 1848. u Vojnoj je krajini, računajući i Sedmogradsku, sastav stanovništva bio sljedeći: 837.161 Slaven, 188.262 Vlaha (Rumunja), 108.524 Mađara, 31.397 Nijemaca te 10.133 pripadnika drugih narodnih skupina. Prema vjeroispovijesti je 486.121 žitelj bio rimokatolik, 60.323 grkokatolici, 579.298 pravoslavni, 49.260 evangelici, a njih 475 bili su Židovi. Naseljavanje protestanata i Židova nije bilo poželjno: „U Hrvatskoj i Slavoniji ne smiju se naseljavati protestanti pa su oni u Vojnoj krajini ograničeni tek na nekoliko mjesta, gdje su se već prije bili nastanili. (...) Tamo gdje Židovi nikada nisu bili naseljeni, ne smiju se ni sada naseliti. Za useljenje Židova iz inozemstva dozvolu se moglo zatražiti samo od Njegova Veličanstva.“ ¹⁴⁷ Malobrojni vojnokrajški Židovi živjeli su uglavnom u Križevačkoj pukovnji te u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji. Katolici su prevladavali u Slunjskoj, Križevačkoj, Đurđevačkoj, Gradiškoj i Brodskoj pukovnji, dakle prvenstveno u Hrvatsko-slavonskoj krajini, dok su pravoslavni dominirali u Banatu i Ličkoj pukovnji. Službena statistika za 1869. pokazuje sljedeće stanje: u Hrvatsko-slavonskoj krajini bilo je 444.585 rimokatolika, 6.583 grkokatolika, 302.795 pravoslavni, 1.153 luterana, 49 kalvinista i 498 Židova. Banatska krajina imala je pak 73.721 rimokatolika, 273 grkokatolika, 343.461 pravoslavnog, 21.565 luterana

¹⁴² *Isto*, 12.

¹⁴³ Vjerojatno je riječ o Đurđevačkoj pukovnji koja je 1850. imala 71.430 stanovnika, a 1869. 93.061 stanovnika (J. B. SCHWICKER, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien – Teschen 1883., 357) (*nap. ur.*).

¹⁴⁴ Leopold Martin KRAINZ, *Die k. k. Militärgrenze und deren Grundgesetz*, Wien 1866., 47–59.

¹⁴⁵ *Bevölkerung und Viehstand der Militärgrenze nach der Zählung vom 31. December 1869*, Wien 1871., 2–13.

¹⁴⁶ Više o pukovnijama i vjeroispovijestima u: Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849 – 1881*, Zagreb 1981., 45.

¹⁴⁷ *Leitfaden für den Unterricht in der Militär-Grenz-Verwaltung zum Gebrauche der k. k. Grenz-Schul-Compagnien*, Wien 1855., 34 i dalje.

na, 3.979 kalvinista i 1.507 Židova.¹⁴⁸ Protestanti, zastupljeni uglavnom među činovnicima i časnicima, imali su četiri luteranske i jednu reformiranu općinu u Slavoniji. Katoličke župe Hrvatsko-slavonske krajine pripadale su Zagrebačkoj nadbiskupiji te Senjskoj i Đakovačkoj biskupiji, župe u Banatu ugarskoj biskupiji Csanád, a Šajkaški bataljun Kaločkoj nadbiskupiji. Grkokatolici su imali svoju biskupiju u Križevcima, s biskupom podređenim Zagrebačkoj nadbiskupiji. Pravoslavni su bili u jurisdikciji Gornjokarlovačke (Karlovac), Pakračke, Srijemske, Budimske, Bačke, Temišvarske i Vršačke eparhije.

Izraz „seljak kao vojnik“ ili *vice versa* zasigurno je mogao biti moto muškog dijela stanovništva Vojne krajine. U ukupnim je statistikama bilo više vlasnika zemlje nego vojnika jer su se pod potonje ubrajali samo oni u aktivnoj službi. Prema Josefu Hostineku, čiji rad počiva na popisu iz 1859. godine, u to je vrijeme u čitavoj Vojnoj krajini živjelo 101.742 vlasnika zemlje, 54.500 vojnika, 7.328 tvorničara i obrtnika, 7.300 nadničara, 3.371 šegrt, 1.833 vlasnika kuće ili uživalaca rente, 1.697 trgovaca, 1.271 sluga u poljoprivredi, 1.256 činovnika, 1.255 slugu za osobne potrebe, 1.053 duhovnika, 650 trgovačkih pomoćnika, 321 literat i umjetnik, 245 brodar i ribara, 158 sanitetskih osoba i 16 odvjetnika.¹⁴⁹ Statistika za 1869. pokazuje sljedeće: u Hrvatsko-slavonskoj krajini bilo je 35.785 aktivnih vojnika, 1.232 činovnika, službenika i ostalih osoba u javnoj službi, 525 učitelja, 641 student, 565 duhovnika, 83 liječnika, 62 ranarnika, 126 babica, 13 ljekarnika, 13 odvjetnika i javnih bilježnika, 4 književnika i 10 umjetnika. U zemljoradnji i šumarstvu evidentirano je 64.643 posjednika, 13 zakupaca, 14 činovnika, 155.696 slugu, 4.392 nadničara, 43 lovaca i ribolovaca; u rudarstvu i metalurgiji 9 činovnika i 206 radnika i nadničara; u obrtu i industriji 3.730 poduzetnika, 36 činovnika i 2.947 radnika; u trgovini 616 samostalnih, 32 činovnika i 340 radnika; u transportu 46 poduzetnika, 22 činovnika i 135 radnika. Poslovima novčarstva i kreditiranja bavilo se 28 osoba. Bilo je i 1.147 kućevlasnika ili uživatelja rente te 4.131 sluga za osobne potrebe. Prema statističkim je podacima u Banatskoj krajini bilo 53.339 aktivnih vojnika, 816 činovnika, službenika i ostalih osoba u javnoj službi, 513 učitelja, 711 studenata, 440 duhovnika, 60 liječnika, 27 ranarnika, 76 babica, 23 ljekarnika, 31 odvjetnik i javni bilježnik, 6 književnika i 52 umjetnika. U zemljoradnji i šumarstvu bilo je pak 51.096 posjednika, 77 zakupaca, 18 činovnika, 36.623 slugu, 7.270 nadničara, 428 lovaca i ribolovaca; u rudarstvu i metalurgiji 15 posjednika, jedan zakupac, 27 činovnika i 141 radnik; u obrtu i industriji 4.732 poduzetnika, 36 činovnika i 4.025 radnika; u trgovini 1.438 privatnika, 17 činovnika i 927 radnika; u transportu 20 poduzetnika, 172 činovnika i 191 radnik. Poslovima novčarstva i kreditiranja bavilo se 12 osoba. Naposljetku je popisano još i 1.376 kućevlasnika ili uživatelja rente te 2.348 sluga za osobne potrebe¹⁵⁰

Suvremena je literatura Vojnu krajinu često nazivala nazadnom. Mnogi autori isticali su manjkavo obrazovanje, nedostatak industrije te loše izgrađenu mrežu prometnica, dok su drugi pak naglašavali velik ljudski potencijal, koji je davao nadu u bolju budućnost. U nekim se opisima osjećao utjecaj etnologije. Ona je od početka 19. stoljeća krajišnike prika-

¹⁴⁸ *Bevölkerung und Viehstand der Militärgränze 1869*, 2–3.

¹⁴⁹ J. HOSTINEK, *Die k. k. Militär-Grenze*, sv. 2, 18.

¹⁵⁰ *Bevölkerung und Viehstand der Militärgränze 1869*, 22–25.

zivala kao prirodan, neiskvaren narod koji se odlikuje poštivanjem tradicije i jasnim nazorima. Često su i vojnokrajiški časnici sastavljali brošure. U njima su posebno hvalili vojnu izobrazbu i školski sustav. Istina je da je Vojna krajina na tom polju u potpunosti mogla držati korak sa susjednom Civilnom Hrvatskom jer je stopa pismenosti na oba područja bila izrazito niska. Prema statistikama je još početkom 1870-ih u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini znalo čitati i pisati tek 14,6% ljudi, a daljnjih 2,8% samo čitati. U Civilnoj Hrvatskoj znalo je čitati i pisati samo 13,9%.¹⁵¹ U Banatskoj je krajini rezultat bio pozitivniji. Godine 1870. bilo je pismeno 43,3% stanovništva, što je bilo nešto više od ukupnog ugarskog prosjeka (40,5%).¹⁵² Znatniji napredak mogao se uočiti tek početkom 20. stoljeća, nakon uvođenja opće školske obveze. U Vojnoj su krajini do njezina ukidanja postojale dvije kategorije škola: pučke, srednje i klerikalne škole s jedne te vojni instituti s druge strane. Pučke škole financirale su općine, dok su ostale (npr. djevojačke škole, niže škole i više škole) bile takozvane erarske škole, to jest državne. Do početka 1870-ih godina u Vojnoj je krajini bilo više škola nego u Civilnoj Hrvatskoj. Prema navodima Petra Matkovića, 1851. je u Civilnoj Hrvatskoj bilo 229, a u Vojnoj krajini 437 pučkih škola. Godine 1868. njihov je broj porastao na 558 odnosno 626. Tek je 1872. Civilna Hrvatska s 597 pučkih škola znatno nadmašila broj istovrsnih škola u Vojnoj krajini (416).¹⁵³ Prema jednome drugom izvoru, u čitavoj Vojnoj krajini sredinom 1850-ih godina bilo je 648 općinskih škola, 16 djevojačkih, 89 nižih i 18 viših, tri niže realne škole, tri više gimnazije i dvije klerikalne škole.¹⁵⁴ Nekoliko godina poslije Leopold Martin Krainz pobrojao je 868 škola, što se ipak čini pretjeranim. On spominje 805 pučkih škola, 26 glavnih i 37 djevojačkih škola. 528 škola imalo je slavenski nastavni jezik, 234 njemački, 102 rumunjski i dvije mađarski. Dvije su imale mješoviti nastavni jezik, a postojala je i jedna židovska škola. Od 53.172 muške i 44.067 ženske djece sa školskom obvezom, dodaje, u stvarnosti su tek 36.931 dječak i 21.378 djevojčica pohađali školu.¹⁵⁵ Sve su škole bile pod vojnim nadzorom, a samo su vjerskim ustanovama upravljale biskupije. Svaka je pukovnija imala školsku komisiju pod predsjedanjem stožernog časnika. U Banatskoj su vojnoj krajini općine k tome plaćale i dvojicu upravitelja nacionalnih škola koji su upravljali srpskim odnosno rumunjskim školstvom i bili u kontaktu sa zapovjednicima pukovnija.¹⁵⁶ Kad se govori o vojnim institutima, potrebno je razlikovati niže i više zavode za izobrazbu (*Unter- und Obererziehungshäuser*) s jedne te školske satnije (*Schulkompanien*) s druge strane. Dok je sustav vojnih odgojnih zavoda funkcionirao u čitavoj Monarhiji, školske su satnije bile posebnost Vojne krajine. Njihova je zadaća bila definirana na sljedeći način: „Krajiške školske satnije imaju osim uobičajenog cilja – izobrazbe marljivih nižih časnika, koji s vremenom trebaju postati i sposobni časnici – još jedan poseban cilj: poučavanjem o političko-administrativnim, poljoprivrednim

¹⁵¹ Petar MATKOVIĆ, *Kroatien-Slavonien nach seinen physischen und geistigen Verhältnissen. Denkschrift zur Wiener Weltausstellung 1873*, Zagreb 1873., 47.

¹⁵² Felix MILLEKER, *Geschichte der Banater-Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo 1925., 246.

¹⁵³ P. MATKOVIĆ, *Kroatien-Slavonien*, 161.

¹⁵⁴ *Leitfaden für den Unterricht in der Militär-Grenz-Verwaltung*, 42.

¹⁵⁵ L. M. KRAINZ, *Die k. k. Militärgrenze*, 43.

¹⁵⁶ *Leitfaden für den Unterricht in der Militär-Grenz-Verwaltung*, 42 i dalje.

i pravnim stvarima trebaju pripremiti gojence za upravljanje Vojnom krajinom.¹⁵⁷ Te su školske satnije bile rasprostranjene na čitavom krajiškom području. Ustrojene po uzoru na njemačke pučke škole odnosno trivijalne škole s tri razreda, bile su smještene uglavnom u Karlovačkoj i Varaždinskoj krajinini, a rjeđe u slavonskom dijelu krajine i Banatskoj krajinini. Pet glavnih škola s četiri razreda nalazilo se u Karlovačkoj, jedna u Varaždinskoj (Bjelovar), pet u Slavonskoj te osam u Banatskoj krajinini. Niže realne škole nalazile su se u Gospiću, Bjelovaru, Petrinji, Petrovaradinu i Zemunu, više realne škole u Rakovici i Pančevu, a gimnazije u Senju i Vinkovcima.¹⁵⁸ U svim tim školama nastavni je jezik bio njemački. Kao i svugdje u Habsburškoj Monarhiji, obrazovani dio stanovništva bio je višejezičan: „Službeni jezik i jezik poslovanja (*Dienst- und Geschäftssprache*) posvuda je njemački, kao što i iziskuje jedinstvo vojne uprave ovog naroda. Njemački jezik je ujedno i jezik sporazumijevanja svih honorata i trgovaca.“¹⁵⁹ U pravilu se u svakome stožernom mjestu nalazila i trogodišnja pukovnijska škola. U prosjeku ju je pohađalo 50 do 60 učenika. Više je suvremenika hvalilo taj sustav: „Te škole svakodnevno dobivaju na cijeni i uskoro će postati tražene.“¹⁶⁰ Isto je vrijedilo i za građanske škole u Vojnoj krajinini.

Suvremeni su poznavatelji prilika u Vojnoj krajinini gledali na njezino razvojačenje kao na šansu za razvoj tog područja, ali i kao na opasnost od propasti. Mora se imati na umu da je u slučaju većine onih koji su pisali o razvojačenju ipak bila riječ o stanovnicima Vojne krajine s izraženim „zemaljskim patriotizmom“. No, u pogledu iznimne važnosti obrazovnog sustava vladalo je jedinstvo: „Odgojne institucije u Vojnoj krajinini s punim se pravom mogu smatrati ravnopravnima onima u ostalim austrijskim pokrajinama. Ovdje nemamo nijednu visoku školu, ali glede toga se ništa ne može poduzeti. Njih nemaju ni neke druge zemlje naše Monarhije. Zato su revnim mladićima Vojne krajine koji žele studirati širom otvorena vrata sveučilišta i akademija, uz jednake prednosti i pogodnosti te uz potporu vlade.“¹⁶¹ I sanitarne prilike govore protiv pripisanog glasa zaostalosti. Pritom se valja složiti s etnografima. Stanovništvo Vojne krajine bilo je zdravije od stanovništva ostatka Monarhije, ali je stopa smrtnosti bila visoka. Krajiški su liječnici kao razloge tome navodili nedostatak liječnika – na 5.133 stanovnika dolazio je jedan liječnik – i zakašnjelo traženje liječničke pomoći u slučaju bolesti. Broj slučajeva zaraznih bolesti, pogotovo među djecom, bio je pak niži nego u drugim dijelovima Monarhije.¹⁶² I krajiške su postrojbe bile „čvršće“ od ostalih jedinica vojske. U krajiškim je pješačkim jedinicama na 1.000 zdravih muškaraca dolazilo 389 bolesnih. Za usporedbu, kod opkopara (inženjeraca) taj je odnos bio 2.092 bolesna na 1.000 zdravih vojnika. Bolji omjer od onoga u krajiškom pješaštvu imali su samo oružništvo, vojna policija (*Militärpolizeiwache*) i osoblje vojnih instituta. Stopa samoubojstava 1869. godine u krajiškom je pješaštvu s omjerom od jednog samoubojstva na 3.389 vojnika

¹⁵⁷ Isto, 49.

¹⁵⁸ *Kaiserlich-Königlicher Militärschematismus 1871*, Wien 1871.

¹⁵⁹ Matthias STOPFER, *Lehrbuch über die Statistik der Militär-Gränze des österreichischen Kaisertums*, Graz 1840., 47.

¹⁶⁰ L. M. KRAINZ, *Die k. k. Militärgrenze*, 45.

¹⁶¹ Isto, 41.

¹⁶² *Statistischer Jahresbericht über die sanitären Verhältnisse des k. k. Heeres und der Population in der Militärgrenze dann über die Ergebnisse der Untersuchung der Wehrpflichtigen im Jahre 1869*, Wien 1871., 17.

(apsolutno 14 samoubojstava) bila najniža u čitavoj vojsci. Najvišu stopu imala je inženjerija s omjerom 1:837.¹⁶³ Iz rada Matthiasa Stopfera, objavljenog 1840., može se iščitati koliko su krajišnici bili snažni i sposobni za službu. U njegovu se jeziku zrcali utjecaj romantizma: „Karlovački krajišnik pred svima se prikazuje kao oličenje prirode. On je velik i jak, snažan i čvrst, a sklad vlada u svim dijelovima njegova tijela. Rođen od očvrstnule majke, često u polju i bez ičije pomoći, dugo dojen, premazivan rakijom, dječak silovito izrasta ispod stijena i planina. Strašni rod Slavena zapravo se brzo razmnožava pa osamdesetogodišnji starac često oko sebe vidi okupljene mnogobrojne unuke i praunuke.“ Prema Stopferu, slavonski i banatski krajišnici izgledaju slično, ali su nešto imućniji od karlovačkih i imaju raznovrsniju prehranu s više mesa.¹⁶⁴ Dok autori poput Stopfera gotovo ne razlikuju Hrvate i Srbe, u vremenu nacionalnog buđenja etničke su se razlike jače isticale. Uoči Prvoga svjetskog rata srpsko je stanovništvo, nastanjeno uglavnom na rubu nekadašnje Vojne krajine, činilo nešto manje od četvrtine ukupnoga stanovništva Hrvatske i Slavonije. Onodobna statistika ne poznaje razliku između hrvatskoga i srpskog jezika pa samo konfesionalni odnosi omogućuju nacionalno razlikovanje. Ukupno gledano, pravoslavni odnosno Srbi bili su u Vojnoj krajini brojniji od katolika, a svi katolici nisu bili Hrvati. Najveća utvrda srpske nacionalnosti bila je Banatska krajina. Zahvaljujući povlasticama – primjerice onima dobivenim poveljom *Diploma Leopoldinum* iz 1690./1691. godine – našli su se u specifičnoj situaciji. Bili su doduše odani dvoru, no zbog svoga se položaja nisu mogli integrirati. Zato su se među njima zaoštrile centrifugalne tendencije.¹⁶⁵ Razvoj srpskog građanstva te osnutak Kneževine Srbije, a potom i Kraljevine Srbije, pridonijeli su jačanju nacionalne samosvijesti. Centar političkog života za Srbe u Habsburškoj Monarhiji, takozvane Prečane, postala je Vojvodina, sjeverno od Dunava, s glavnim gradom Novim Sadom. Tijekom revolucije 1848. politički aktivni nisu bili samo studenti, honorati, svećenici i trgovci, već i krajišnici Srbi. Zahtijevali su autonomiju unutar Monarhije, zastupnike u Hrvatskom saboru, smanjenje svojih dužnosti i dopuštenje za istupanje iz kućne zadruge, tipične transgeneracijske obiteljske zajednice sa zajedničkim vlasništvom. Srbi su krajem 1849. dobili kao nagradu za sudjelovanje u ratu protiv Mađara 1848./49. Vojvodstvo Srbiju i Tamiški Banat (*Woiwodschaft Serbien und Temeser Banat*), koje su činili izdvojeni dijelovi Ugarske naseljeni Srbima. Sa slomom neoapsolutizma ukinuta je i ta krunovina te je 27. prosinca 1860. to područje ponovno ujedinjeno s Ugarskom. Srpski narodno-crkveni sabor, s dopuštanjem vladara, bio je od 1861. do zaključivanja Austro-ugarske nagodbe jedini forum na kojemu su mogli artikulirati svoje nacionalnopolitičke stavove.

Srbi su različito vidjeli budućnost Vojne krajine, ne uvijek bezuvjetno u skladu s hrvatskim predodžbama. Početkom 1860-ih, kada se raspravljalo o federalizaciji Monarhije, mnogi su srpski političari stali na stranu liberalnih Mađara. Jedan od njih bio je i Svetozar Miletić, vođa nacionalnoliberalne stranke. Čak i kad je nagodba već bila na vidiku, izjasnili su se za federativni dualizam.¹⁶⁶ Uz potporu narodne crkve i politički čvrsto organizirani,

¹⁶³ Isto, 13.

¹⁶⁴ M. STOPFER, *Lehrbuch über die Statistik der Militär-Gränze*, 48.

¹⁶⁵ Dimitrije DJORDJEVIĆ, „The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 52.

¹⁶⁶ H. HASELSTEINER, „Zur südslawischen Problematik“, 51.

Srbi su u Ugarski sabor birali uglavnom magnate po preporuci vlade i zbog toga uživali naklonost Mađara, no bilo je i onih koji nipošto nisu bili zadovoljni takvim razvojem situacije. Na to u svojim memoarima podsjeća Đorđe Stratimirović, čelnik konzervativne srpske stranke: „Prva posljedica Miletićeva utjecaja bilo je razvojačenje Vojne krajine. On i Omladina¹⁶⁷ agitirali su kod krajišnika da ne osujete namjere ugarske vlade. Uvjeren u nesretne posljedice te mjere, bio sam protiv toga i ta sam stajališta zastupao u Ugarskom saboru 1870.“¹⁶⁸ Razvojačenje Vojne krajine, o kojem se počelo raspravljati već 1861. na Ugarskom saboru, za Ferenc Deáka bilo je iznimno važno za integritet Zemalja Krune svetog Stjepana. Međutim, s time se nije slagala većina Srba, kao ni Rumunja, koji su također tražili autonomiju. Nijemci su se pak zalagali za okončanje „vlasti sablje“, a time i za razvojačenje. Naposlijetku su se Srbi sporazumjeli s Rumunjima oko zahtjeva za preustroj Vojne krajine u autonomnu krunovinu. Zbog toga su došli u sukob s Hrvatima, koji nisu pristajali ni na jedno drugo rješenje osim pripajanja Hrvatsko-slavonske vojne krajine Hrvatskoj i Slavoniji. Odluku Hrvatskog sabora od 11. listopada 1869., kojom se nastojalo uvesti hrvatski jezik i latinično pismo u Srijemsku županiju, naseljenu pretežno Srbima, Srbi su stoga shvatili kao provokaciju. Nagodbom s Ugarskom i uvođenjem opće vojne obveze, gledano na duže vrijeme, kraj Vojne krajine bio je neizbježan. Od zajedničkog Ministarstva rata zatraženo je da razradi nacrt razvojačenja Vojne krajine, uz polaznu pretpostavku da će se sjediniti s Hrvatskom i Ugarskom. Kao rok za okončanje tog procesa najprije je bila predviđena 1879. godina.¹⁶⁹ Dok su se ti planovi malo-pomalo razrađivali, Ugarska je pojačavala pritisak ne bi li provela razvojačenje prema svojim zamislima.

U ožujku 1869. car Franjo Josip doputovao je u Zagreb da bi dobio uvid u hrvatsku situaciju. Glavna tema razgovora s Hrvatima bila je budućnost Vojne krajine. O tome se u nastavku putovanja htio posavjetovati s ministrom predsjednikom Andrásyjem i carskim kancelarom Beustom. Na više su zajedničkih sjednica Ministarskog vijeća u proljeće 1869. Andrásy i ugarski ministar financija grof Menyhért Lónyay pokušavali uvjeriti vladara da će integracija Vojne krajine u Kraljevinu Ugarsku zadovoljiti krajišnike. U svibnju je peštanski Sabor službeno zatražio pripajanje Vojne krajine ugarskoj polovici države. Car je 13. kolovoza 1869. pristao na zahtjeve ugarske vlade. Time je predsjednik vlade Andrásy još jednom odnio pobjedu nad vojskom, a pogotovo nad nadvojvodom Albrechtom, odlučnim protivnikom razvojačenja.¹⁷⁰ 19. kolovoza iste godine objavljeni su carevi dekreti o vojnokrajiškom razvojačenju. Za razradu detalja formiran je austro-ugarski odbor pod predsjedanjem generala baruna Rudolfa von Rossbachera, zamjenika ministra rata.¹⁷¹ Iz careve se perspektive činilo da je problem riješen bez veće rasprave, no prividni dogovor bio je varljiv. Beč i Pešta nastavili su pregovore i odbor se više puta sastao s predstavnicima

¹⁶⁷ Ujedinjena omladina srpska.

¹⁶⁸ G. von STRATIMIROVIĆ, *Was ich erlebte*, 143.

¹⁶⁹ Walter WAGNER, „Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung 1866 bis 1914“, u: WANDRUSZKA, URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie V: Die bewaffnete Macht*, 415 i dalje.

¹⁷⁰ Protokol odlučujuće sjednice zajedničkoga Ministarskog vijeća od 13. kolovoza 1869. u: *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie III: 1867–1870* (ur. Éva Somogyi), Budapest 1999., 328–341.

¹⁷¹ L. KATUS, *A horvát kérdés története*, sv. 2, 279.

različitih ministarstava. Pritom je važna uloga pripala generalu barunu Antonu von Mollinaryju. Njemu je car, kao zapovijedajućemu generalu u Zagrebu i istodobno šefu uprave Hrvatsko-slavonske krajine, povjerio provođenje demilitarizacije u siječnju 1870. Do lipnja 1871. Mollinary je nekoliko puta pregovarao s Mađarima, prvenstveno s Andrásyjem i novim ministrom financija Károlyem Kerkapolyem.¹⁷² U svojim memoarima Mollinary opisuje vlastite, uglavnom pozitivne, dojmove o mađarskim političarima i njihovim motivima. Andrásyjevu karizmu okarakterizirao je na sljedeći način: „Njegove su mi se namjere u suštini činile ispravnima, samo ponekad preoptimističnima. Tu i tamo su se pokazivale rupe u njegovu znanju. Osim toga, nije se uvijek jasno izražavao. Međutim, promatrao je stvari s višeg stajališta i trudio se objektivno prosuđivati. Humanost njegovih shvaćanja pokazivala se u svakoj riječi. Svojim je ponašanjem općenito pobuđivao simpatije.“ Posebno dobre kontakte Mollinary je održavao s ministrom financija Kerkapolyem, kojemu je tijekom procesa razvojačenja pripala glavna uloga: „Savjestan mislilac i neumoran radnik, naprednih shvaćanja u najboljem smislu, oslobođen šovinizma, nesklon spletkama ekstremnih stranaka, pitanjima Vojne krajine bavio se, iako s mađarskog stajališta, potpuno stručno. Vrlo brzo smo se sporazumjeli. Naše gotovo četverogodišnje međusobno povjerenje i intenzivnu službenu suradnju nikada nije zasjenio ni najmanji nesporazum.“¹⁷³

Ipak, financijska su pitanja tijekom pregovora bila važnija od vojnih aspekata. Ugarska je pokušala preuzeti kontrolu nad porezima, poštom, rudarstvom i prometnom mrežom Vojne krajine. Osjetno je rastao i interes za krajiško šumarstvo. Ugarska je strana na Vojnu krajinu sve više gledala kao na izvor prihoda. Iako je pripajanje u sebi nosilo politički rizik, a posljedice povećanja udjela slavenskog stanovništva u Ugarskoj nisu se smjele zanemariti, nije zadovoljavao ni trenutачni položaj Vojne krajine. Naime, naoružani su krajišnici bili potencijalna opasnost za Ugarsku, kako su već bili pokazali događaji 1848./49. Stoga je ugarsko djelovanje glede pitanja inkorporacije bilo uvijek oprezno i popraćeno dobro razrađenim argumentima. Naravno da su se iza toga krile teritorijalne pretenzije, no bečke su vlasti najprije reagirale na financijske zahtjeve Ugarske.¹⁷⁴ Do Hrvatsko-ugarske nagodbe zagrebačko Zemaljsko financijsko ravnateljstvo bilo je u ime carskog Ministarstva trgovine zaduženo u pojedinim područjima Vojne krajine za poslove gospodarske naravi. Budući da su Hrvatsko-ugarskom nagodbom financije i trgovina proglašeni zajedničkim poslovima, Ugarska je trebala preuzeti ovlasti hrvatskih financijskih službi. Predviđalo se tako uspostavljanje konjaničke financijske straže za Vojnu krajinu u nadležnosti ugarskog Ministarstva financija. Najvažnija joj je zadaća trebalo biti sprečavanje krijumčarenja soli.¹⁷⁵

¹⁷² Pravnik Károly Kerkapoly je od 1867. bio državni tajnik u Kraljevskome ugarskom ministarstvu zemaljske obrane, gdje se upoznao s vojnokrajiškom problematikom, a od svibnja 1870. do prosinca 1873. ministar financija. Nakon toga je počeo predavati Državno pravo (*Staatswissenschaft*) na Peštanskom sveučilištu. Profesura mu je bila dodijeljena već 1868. godine.

¹⁷³ Anton Freiherr von MOLLINARY, *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere 1833–1879*, Zürich 1905., sv. 2, 210. Mollinaryjev otac i ujak kao časnici Šajkaškog bataljuna borili su se u Ratu za neovisnost na ugarskoj strani. Mollinary nije nikada uspio osigurati rehabilitaciju svog oca. Osim toga, još su dvojica njegovih rođaka dobrovoljno prešla Mađarima. Istvan DEÁK, „The Habsburg Army in Memoir Literature“, u: Solomon WANK, Heidrun MASCHL, Brigitte MAZOHL-WALLNIG (ur.), *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*, Santa Barbara – Oxford 1998., 74.

¹⁷⁴ Josef WOLF, *Die Banater Militärgrenze, ihre Auflösung und Einverleibung in das Königreich Ungarn*, doktorska disertacija, Innsbruck 1974., 160.

¹⁷⁵ Margarete MASCHAUER, *Die Auflösung der k. k. Militärgrenze*, doktorska disertacija, Wien 1949., 29.

Slični problemi obilježili su i pregovore o prodaji vojnokrajiških šuma u vojnom vlasništvu. Financijski aspekti šumarstva postali su pritom jedno od glavnih pitanja razvojačenja Vojne krajine. Od početka 19. stoljeća propisi Vojne krajine o šumama postajali su sve restriktivniji. Ograničeno je pravo krajišnika na iskorištavanje šume u poljoprivredne svrhe, a znatno je pojačana sječa šume za potrebe brodogradnje i izvoza.¹⁷⁶ Šume u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini prekrivale su 1871. površinu od 1,468.936 jutara i imale su vrijednost od 147 milijuna guldena.¹⁷⁷ Početkom 1869. carsko Ministarstvo rata namjeravalo je posjeći 30.000 jutara u slavonskim pukovnijskim okruzima te dobitak navodno iskoristiti za poboljšanja na području Vojne krajine. Međutim, Ugarska je u toj mjeri vidjela isključivo pokušaj izvlačenja kapitala iz Vojne krajine prije nego je odluka i bila donesena.¹⁷⁸ Stoga je predsjednik vlade Andrassy uložio protest. Ugarska je potom iskoristila planiranu prodaju šume kao povod za konačnu regulaciju državopravne pripadnosti Vojne krajine, za ubrzanje njezina razvojačenja te za zadovoljenje vlastitih interesa. Tvrdila je da će planirana prodaja osigurati financiranje procesa razvojačenja te da je raspolaganje šumama neophodno za financiranje izgradnje prometne, a posebno željezničke mreže u Vojnoj krajini. Tijekom pregovora u proljeće 1869. u tom su se pitanju angažirali predsjednik vlade Andrassy, ministar financija Lónyay i Koloman Bedeković, ministar za Hrvatsku.¹⁷⁹ Istodobno su ugarska nastojanja da pripoji Vojnu krajinu uzrokovala proteste u Hrvatskom saboru i u političkoj javnosti Hrvatske i Slavonije te u Vojnoj krajini.

I prometna je infrastruktura trebala profitirati od razvojačenja jer je ugarska vlada iz prihoda stečenih prodajom šuma namjeravala proširiti željezničku mrežu. Posebno su se isticali argumenti o interesima krajiškog područja koji se stavljaju ispred vlastitih ugarskih interesa. Međutim, izgradnja željezničke mreže odgovarala je cilju koji je Ugarska nastojala postići još od 1850-ih godina – ekonomskoj i financijskoj neovisnosti o Austriji. Različiti prometni interesi Ugarske i Austrije na ilustrativan su se način sukobili na hrvatskom prostoru.¹⁸⁰ Za razvitak ugarske vanjske trgovine bila je poželjna izravna veza između Budimpešte i Rijeke. Njome bi se stvorio izvozni put koji bi zaobilazio austrijsko carinsko područje. Izgradnju te linije trebao je financirati Krajiški investicijski fond.¹⁸¹ Status tog fonda, osnovanog 1871. godine, te pitanje pripada li ugarskoj vladi ili Vojnoj krajini bili su iznimno sporni. Krajišnici su uzalud inzistirali na tome da se ostvareni prihodi trebaju upotrijebiti i za pokrivanje općih potreba Vojne krajine.¹⁸² Naposljetku je fond odobrio izgradnju pruge Rijeka–Zemun, a prva je dionica trebala voditi do Ogulina.¹⁸³

¹⁷⁶ André BLANC, „Les confins militaires croates au XIXe siècle“, *Revue des Études Slaves*, 28/1951., 121.

¹⁷⁷ M. VALENTIĆ, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina“, 85. Jednom austrijskom jutru odgovara 5.755 m². Površina je dakle iznosila 845.373 hektara.

¹⁷⁸ J. AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, sv. 2, 241.

¹⁷⁹ O pregovorima vidi *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates I/1: 1867–1870*, 195–304.

¹⁸⁰ Mirko VALENTIĆ, „Das Eisenbahnnetz in der Militärgrenze – Pläne und Verwirklichung“, u: Richard PLASCHKA, Anna M. DRABEK, Birgitta ZAAR (ur.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern (= Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 19)*, Wien 1993., 118.

¹⁸¹ M. VALENTIĆ, *Vojna krajina*, 261.

¹⁸² Mirjana GROSS, „The Character of Croatian Autonomy in the First Decade after the Hungarian-Croatian Compromise of 1868“, u: S. WANK i dr. (ur.), *The Mirror of History*, 283; ISTA, „Einige Details zur Frage der Militärgrenzbahn“, u: R. PLASCHKA i dr. (ur.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen*, 140.

¹⁸³ M. VALENTIĆ, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina“, 86 i ISTI, „Borba hrvatskih političkih krugova za razvojačenje Vojne krajine i njezino sjedinjenje s Hrvatskom“, u: D. PAVLIČEVIĆ (ur.), *Vojna krajina*, 374.

Obje su teme – šumarstvo i izgradnja željeznice – zaokupile i hrvatski tisak. Izazvale su veliko uzbuđenje u Hrvatskoj i Vojnoj krajini. Najviše se kritiziralo donošenje odluka bez suglasnosti krajiškog stanovništva iako su od 1866. zastupnici Vojne krajine sjedili u Hrvatskom saboru.¹⁸⁴ Čak je i zagovornicima razvojačenja bilo važno javno mišljenje u Vojnoj krajini, uključujući i jednog anonimnog autora brošure o vojnim odnosima u nagodbenu okviru. On je ukidanje Vojne krajine smatrao „neizvedivim (...) dok se u Ugarskoj ne provede administrativna regulacija, dok ona ne zadobije povjerenje naroda i dok se ne riješi nacionalno pitanje.“¹⁸⁵ Mnogi su pak južnoslavenski glasovi prigovarali bečkim vlastima da su krajišnike u besćenje dali Ugarskoj. Ognjeslav Utješenović, bivši činovnik Hrvatske dvorske kancelarije, držao je da u Beču provode pogrešnu politiku i ne cijene vjernost krajiškog stanovništva dok su, naprotiv, mađarskom separatizmu širom otvorena sva vrata.¹⁸⁶ Istaknuo je i pitanje šumarstva jer „mađarski političari vjeruju da su u šumama Vojne krajine pronašli blago Nibelunga, koje će nakon razvojačenja Vojne krajine kao *res nullius* okupirati za ‘ugarsku državnu blagajnu’. Pritom se uistinu nonšalantno ponašaju prema krajiškom stanovništvu kao prema bespravnu krdu koje bez daljnega mogu zatvoriti u ovu ili onu staju.“¹⁸⁷ Sličan se prigovor može naći i u drugim publikacijama, popraćen bojazni da Ugarska namjerava gospodarski izrabljivati čitavu Hrvatsku: „Mađari gledaju na ovu zemlju kao na robu kojom mogu po volji raspolagati. Govore o svojim šumama u Hrvatskoj i Slavoniji kao da su te zemlje ugarske županije (...) i kao da je dragi Gospod Bog dao da hrvatska stabla rastu za ugarskoga gospodina ministra financija.“¹⁸⁸ U povodu planiranog razvojačenja raspravljalo se i o navodnoj zaostalosti Vojne krajine. Slično kao i za školski sustav, postojale su dvije suprotne tendencije. Tvrdilo se da je doista treba smatrati nazadnom. Vojna je krajina imala malo obrazovnih institucija, nije imala vlastito političko predstavništvo te nije mogla ostvariti nikakav društveni napredak. Njezina dotadašnja uprava zanimala se samo za vojna postignuća, a u ostalome se malo brinula o stanovništvu, „i to su greške, to su grijesi vlade protiv Vojne krajine“. Stoga je bilo krajnje vrijeme za njezino razvojačenje jer se „c. i k. Vojna krajina [mora] poput svih ostalih zemalja Carstva uvesti u čisto građanski život.“¹⁸⁹ Nasuprot takvim interpretacijama, jedan Utješenović držao je da je slavensko stanovništvo Vojne krajine čak vrlo napredno. Zagovarao je doduše razvojačenje, ali je želio da se ono provede u korist njezinih stanovnika. Pritom je oštro kritizirao Ugarsku „jer narod vidi kako se sad postupa s njegovim zemljacima, s Hrvatima, Srbima i Rumunjima, kako se zakonodavstvo i vlast u Trojednoj Kraljevini prenose u ruke ugarski nastrojene feudalne aristokracije i italofila u Rijeci i Dalmaciji te kako se svaki slavenski domoljub kao takav i kao prijatelj Austrije progoni (...) jer se napokon shvatilo da bezuvjet-

¹⁸⁴ M. VALENTIĆ, *Vojna krajina*, 132.

¹⁸⁵ *Ein Wort über die österreichisch-ungarischen Heeresverhältnisse. An die Mitglieder der Delegation zum Neujahr 1871*, Pest 1871., 19.

¹⁸⁶ Ognjeslav UTJEŠENOVIĆ, *Die Militärgrenz-Frage und der österreichisch-ungarische Constitutionalismus*, Wien 1869., 15.

¹⁸⁷ *Isto*, Vorwort [Predgovor].

¹⁸⁸ *Zukunft. Organ für nationale, konstitutionelle und volkswirtschaftliche Interessen*, 16. lipnja 1869. Te su bečke novine između 14. i 16. lipnja objavile seriju članaka o „Prošlosti i budućnosti Vojne krajine“ („Gegenwart und Zukunft der Militärgrenze“).

¹⁸⁹ *Isto*, 15. lipnja 1869.

na postupna provincijalizacija Vojne krajine ne znači ništa drugo doli presađivanje mlade biljke ugarsko-hrvatskoga prividnog konstitucionalizma i u Vojnu krajinu, njezino preplavlivanje mnoštvom pokvarenjaka koji će u nju doći kao čuvari nove vrhovne vlasti i kao špijuni mađarskih vlastodržaca.¹⁹⁰

Osim toga, rasprava povedena uoči razvojačenja doticala je i budući državopravni položaj Vojne krajine. Više je puta odbijeno priključenje koje je tražila Ugarska. O tome svjedoči burna polemika u austrijskome vojnom časopisu *Der Kamerad*. U njemu se u seriji članaka pod naslovom *Ugarske pretenzije na Vojnu krajinu (Die Ansprüche Ungarns auf die Militärgrenze)* raspravljalo o toj temi od svibnja 1869. U časopisu su bili uvjereni da krajiško stanovništvo ne gleda ni prema Budimpešti ni prema Zagrebu, već „jedino i isključivo prema Beču“¹⁹¹ i tvrdili su da je Vojna krajina „izgrađena njemačkim novcem i njemačkom krvlju“.¹⁹² Zbog toga je postavljeno pitanje kako Ugarska namjerava upravljati Vojnom krajinom kad je krajiško stanovništvo prema njoj neprijateljski nastrojeno.¹⁹³ U raspravi nastavljenoj sve do prosinca 1869., postupno su ipak nestajali izvorni argumenti protiv pripajanja Vojne krajine Ugarskoj. Krajem kolovoza već se pisalo da „Vojna krajina u teritorijalnu i državopravnom pogledu pripada Ugarskoj.“¹⁹⁴ I dalje su doduše branili pravo na samoodređenje krajišnika, ali hrvatske zahtjeve i argumente nisu spomenuli ni jednom riječju jer se nakon potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe Hrvatska smatrala dijelom Ugarske te se gotovo uvijek govorilo o „Hrvatskoj-Ugarskoj“ („Kroatien-Ungarn“). No, takvo je stajalište u pogledu Vojne krajine pogotovo hrvatskoj strani bilo neprihvatljivo. „Ako se naprotiv posegne za povijesnim podrijetlom, ne može se prešutjeti da Banatska krajina, položena na lijevoj obali Dunava čini dio Ugarske, kao što Hrvatsko-slavonska i Srijemska vojna krajina neosporno pripadaju Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj. (...) Budući da je Banatska vojna krajina dio *partes annexae*, nije potrebno propitivati njezinu povijesnu pripadnost Kraljevini Ugarskoj. U potpuno analognu odnosu prema Kraljevini Hrvatskoj stoji s druge strane Vojna krajina s početkom u Zemunu, a krajem kod Gospića. (...) Gledano s povijesnog stajališta, postoje doduše ugarska i hrvatska vojna krajina. Međutim, prema stvarnom, pravno postojećemu političkom ustavu institucije, čitava sadašnja Vojna krajina čini *bezuwjetno samo jednu zemlju*.“¹⁹⁵ Prema tome, o budućnosti Banatske krajine vladalo je jedinstvo dok je pitanje Hrvatsko-slavonske vojne krajine tada ostalo neriješeno jer su i Hrvatska i Slavonija jednako kao i Ugarska istaknule svoje pretenzije. Iako je nakon pripajanja njome trebala upravljati hrvatska zemaljska vlada, u gospodarskom i vojnom smislu postala bi *de facto* dio Kraljevine Ugarske. Utješenović je upozoravao na pobunu do koje bi u takvoj situaciji moglo doći: „Pasivni otpor ‘naoružanog naroda’, uza svu njegovu miroljubivost i neupitnu lojalnost, čak i kada nije konstitucionalan, ipak je nešto toliko ozbiljno da mora imponirati i najsmionijemu ministru. Da ne govorimo o ozbiljnijem raspletu stvari na jednom tako

¹⁹⁰ O. UTJEŠENOVIĆ, *Die Militärgrenz-Frage*, 5 i dalje.

¹⁹¹ *Der Kamerad*, 16. svibnja 1869.

¹⁹² *Isto*, 4. kolovoza 1869.

¹⁹³ *Isto*, 11. kolovoza 1869.

¹⁹⁴ *Isto*, 20. kolovoza 1869.

¹⁹⁵ *Zukunft*, 14. lipnja 1869. Istaknuto u originalu.

ranjivu mjestu Carstva kao što je turska granica, gdje jedna iskra može pretvoriti politički zapaljivu smjesu, nagomilavanu stoljećima, u golem plamen. Vojna krajina je Ahilova peta Ugarske. Čuvajte se da je ne izložite opasnosti buđenja gnjeva starog lava, iskusnog borca, koji svojim čvrstim pojasom obuhvaća *Magyarország* na čitavoj njegovoj južnoj strani.¹⁹⁶ Slični oštri napadi mogli su se pročitati i u sisačkom *Zatočniku* i u zagrebačkim novinama *Pozor*, koje su nakon zabrane bana Raucha izlazile pod novim imenom *Novi pozor* u Beču.¹⁹⁷ Oba lista polemizirala su protiv ugarske vlade i predviđala žestoku reakciju krajiškog stanovništva. U stvarnosti je došlo tek do manjih nemira u Vojnoj krajini, ali su oni samo potvrdili argumente predsjednika vlade Andrásyja. On je uvijek iznova Franju Josipa upozoravao na „slavensku opasnost“. To je ubrzalo i reorganizaciju ugarske vojske i uključivanje krajiških postrojbi u *honvéd*. Naposljetku su brzo donesene odluke o budućnosti Vojne krajine u ljeto 1871. godine bile posljedica dvaju događaja. Vanjski čimbenik bio je tijekom Francusko-pruskog rata i iz njega proisteklo državno ujedinjenje Njemačke pod pruskim vodstvom, a unutrašnji čimbenik izborna pobjeda Narodne stranke na parlamentarnim izborima 1872., čime su se naoko ostvarile Andrásyjeve bojazni.

Dvadesetak godina prije careve odluke iz kolovoza 1869. o kraju Vojne krajine već je bila razvojačena Sedmogradska vojna krajina. To je bilo učinjeno da bi se razoružali tamošnji krajišnici i okončao sukob između Mađara i Rumunja, nastao kao posljedica rata iz 1848./49., te da se neutraliziraju potencijalni buntovnici. Krajem 1849. okončano je razvojačenje pet krajiških pukovnija, a uredbom od 22. siječnja 1851. obznanjeno je njihovo pretvaranje u linijske pješačke pukovnije. U njih je primljeno mnogo bivših sedmogradskih krajišnika, neovisno o tome jesu li bili Rumunji ili Sekelji.¹⁹⁸ Razvojačenje je proteklo bez incidenata vrijednih spomena, a imovina krajiških pukovnija iskorištena je za kulturni i gospodarski razvoj provincije.¹⁹⁹ Početkom 1850-ih vlasti si nisu mogle dopustiti novo razbuktavanje protesta. Novi Temeljni zakon za preostale dijelove Vojne krajine proglašen je već 7. svibnja 1850. Tim su zakonom ta područja ostala pod vojnom upravom, a dotadašnji su pukovnijski i satnijski okruzi postali temelj buduće civilne administracije. Osim te reforme, „Osnovni krajiški zakon“ predviđao je još samo nekoliko drugih. Odnosile su se uglavnom na posjedovanje zemlje i zadruge te su tako olakšale život zajednica. Mnogo je važnije to da je taj zakon stvorio temelj za daljnje promjene sustava. Tako su 1862. proglašeni Općinski zakon (*Gemeindegeseztz*) i Gradski statut (*Städteordnung*), čime je proširena njihova samouprava. U Banatu je Karansebeš u lipnju 1869. stekao pravni položaj komuniteta. Time je ispunjena dugogodišnja želja tamošnjih krajišnika. Položaj tog grada bio je sličan položaju Pančeva i Bele Crkve. Reforme su provedene i na vojnoj razini. Najprije su pojednostavljene zapovjedne strukture. Slavonska je krajina zajedno s Hrvatskom krajinom podređena zajedničkomu zapovjedništvu u Zagrebu s tamošnjim zapovijedajućim generalom Antonom von Mollinaryjem na čelu. Petrovaradinska pukovnija i Šajkaški bataljun

¹⁹⁶ O. UTIEŠENOVIC, *Die Militärgrenz-Frage*, 32.

¹⁹⁷ M. VALENTIĆ, „Borba hrvatskih političkih krugova“, 368.

¹⁹⁸ J. AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, sv. 2, 229.

¹⁹⁹ CARL GÖLLNER, *Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 28), München 1974., 124.

spojeni su s Banatskim okrugom. Generalkomanda je bila u Temišvaru, a 1. veljače 1869. premještena je u Petrovaradin. Prije konačnog razvojačenja uklonjeni su još neki elementi starog poretka. Kontumac (karantena) je ukinut 30. travnja 1869., a Ratni komesarijat zatvoren 1. svibnja iste godine. Dana 8. lipnja 1871. objavljene su careve odredbe koje su bile uvod u razvojačenje čitave Vojne krajine. Najprije je demilitarizirana Banatska krajina te je stvaranjem županija uključena u ugarski upravni sustav. Civilna vlast zapovjednika pukovnija završila je tek 1873. U Hrvatskoj vojnoj krajini sve je započelo varaždinskim područjem, gdje je bila naređena trenutačna predaja civilnim vlastima. Obje su pukovnije, Križevačka (V.) i Đurđevačka (VI.), raspuštene 1. listopada 1871., a vojnici i časnici uključeni u 16. pješačku pukovniju zajedničke vojske i jedan bataljun Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Otad su generalkomande tvorile jedno jedino vojno popunidbeno okružje. Proces se nastavio u Žumberačkom kotaru Slunjske pukovnije. On je pripojen austrijskoj krunovini Kranjskoj. Zatim su vojni komuniteti Sisak, Senj i Bjelovar te utvrda Ivanić Grad podređeni hrvatskoj civilnoj upravi.²⁰⁰ Prijenos vlasti zbivao se uz nadzor podmaršala baruna Ferdinanda Rosenzweiga. On je pri premještanju u nove vojne jedinice uspio isplovati znatne olakšice za krajišnike. Osim toga, za krajišnike su bile predviđene porezne povlastice. Međutim, ugarske su vlasti željele što brže provesti provincijalizaciju tako da se neke prijelazne odredbe nisu poštovala.²⁰¹

Banatsku su krajinu od 1871. preuzimale ugarske civilne vlasti, no njihov je službeni jezik u početku i dalje bio uglavnom njemački. Preustroj je započeo uvođenjem opće vojne obveze prema ugarskom Zakonu o obrani, a zatim su reorganizirani gradovi i općine. Ugarska uprava preuzela je čitavo krajiško područje, uključujući i Šajkaški bataljun. Odvojila je civilne i vojne poslove, a generalkomanda u Temišvaru postala je središte zemaljske upravne vlasti. Vojni komuniteti preustrojeni su u upravne okruge i preuzeli su civilne poslove. Ugarsko municipalno pravo primijenjeno je u Pančevu i Beloj Crkvi, a pukovnijske su se općine pretvorile u mjesne općine. Sve do potpune reorganizacije vojne je poslove obavljao kraljevski komesarijat u Temišvaru, pod ugarskom kontrolom. Postrojbe banatskih krajiških pukovnija integrirane su ili u zajedničku vojsku ili u *honvéd*, a razoružanje je popratilo nekoliko slučajeva nemira. Tako su 17. siječnja 1873. demonstranti u Vladimirovcu pokušali spriječiti ugarske civilne vlasti da preuzmu dužnost. Vlada je nato poslala komesara da smiri situaciju, no ugarske se činovnike i dalje iznimno teško prihvaćalo. Kao potpora u promicanju reformi u čitavoj su pokrajini osnivani „Deákovi klubovi“.²⁰² Tijekom 1873. uslijedilo je konačno razvojačenje svih preostalih krajiških pukovnija. Časnici i vojnici dodijeljeni su 16., 53., 70., 78. i 79. pješačkoj pukovniji te 31. jurišnom bataljunu zajedničke vojske kao i Kraljevskome ugarskom domobranstvu. General Mollinary pritom se osobno angažirao: „Pri pripremama za osnutak toga novog domobranstva naravno da sam se trudio podupirati ministra Kraljevskoga ugarskog domobranstva Szendea koliko je god bilo moguće. Posebno sam pazio da napravim dobar odabir među krajiškim časnicima koji su se

²⁰⁰ *Határörvidék Rendezésére Vonatközö Legfelsőbb Határozványok és Szabályzatok* [Važnije odluke i propisi vezani uz organizaciju Vojne krajine], Pest 1871., 7–16.

²⁰¹ J. AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, sv. 2, 248.

²⁰² F. MILLEKER, *Geschichte der Banater-Militärgrenze*, 272.

izjasnili spremnima za prelazak u ugarsko-hrvatsko domobranstvo. Osobni odnos Szendea i mene uvijek je bio ugodan, iako se načelno nisam mogao suglasiti s institucijom domobranstva odijeljenog od vojske.²⁰³ Razvojačenje Vojne krajine dovelo je do stvaranja deset novih pješačkih bataljuna Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Zakonskim člankom II/1872. osnovana su dva pješačka bataljuna (83. i 84.), a zakonski članak XVIII/1872. pretvorio je tri banatske krajiške pukovnije u dva bataljuna (85. i 86.). Naposljetku je zakonski članak XXXVI/1873. odredio stvaranje šest idućih bataljuna (br. 87.–92.) kao pojačanje za postojećih jedanaest hrvatsko-slavonskih bataljuna.

Unatoč poreznim povlasticama zajamčenima u prijelaznom razdoblju krajiško stanovništvo nije baš bilo zadovoljno pripajanjem. Srbi i Rumunji su se ujedinili da bi sastavili zajedničke peticije i priredili skupštine. Njihovo političko vodstvo razmišljalo je i o osnutku srpsko-rumunjske narodne stranke. Neposredno nakon svog izbora trojica su banatskih zastupnika nastojala staviti krajiško pitanje na dnevni red Ugarskog sabora. Nezadovoljstvo u Severinskoj županiji (Szörény) bilo je tako veliko da je 1875. vladin namjesnik morao doći uspostaviti red. Domaći su činovnici brzo umirovljeni i zamijenjeni Mađarima, no agitacija je završila tek 1880. godine, nakon što je Szörény ujedinjen sa susjednim Krassóm u Karaš-severinsku županiju. Time je Banatska vojna krajina konačno nestala sa zemljopisne karte. Nemiri na Balkanu probudili su Srbe naseljene na ugarskom teritoriju. Od 1876. održavali su patriotske skupštine i slali dobrovoljce u Srbiju. Ugarska je vlada nato poslala specijalne domobranske postrojbe (*Honvéd-Sondertruppen*) iz Segedina i dala uhititi vođe Srba, između ostalih i Svetozara Miletića i Svetozara Kasapinovića, pod optužbom da su unovačili miliciju od 20.000 do 30.000 dobrovoljaca. Međutim, u kasno ljeto 1876. došlo je do smirivanja, a Srpski crkveno-narodni sabor sazvan u Kikindi ponovno se približio ugarskoj vladi. Mjere kojima su se u Banatu širili mađarska državna ideja i jezik bile su toliko uspješne da se mađarski jezik probio u svim školama i institucijama, a većina Srba je 1884. dala svoj glas ugarskoj Liberalnoj stranci. Razvojačenje Hrvatsko-slavonske Vojne krajine teklo je sporije, ali i mirnije nego u Banatu, iako je general Mollinary u vrijeme svojega prvog posjeta u proljeće 1870. zatekao Ogulinsku i Ličku krajišku pukovniju gotovo u ustaničkom raspoloženju.²⁰⁴ Već 1. siječnja 1871. ugarska je vlada preuzela telegrafiju da bi civilnim vlastima omogućila učinkovitiji nadzor demilitariziranih područja.²⁰⁵ Konačno su 1. kolovoza 1873. razdvojeni civilni i vojni poslovi. Sukladno Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, obrazovanje, pravosuđe i bogoštovlje potpali su u ovlast Hrvatskog sabora. Osim toga, tadašnji 31 upravni okrug preustrojen je u šest novih županija: Ličko-krbavsku, Modruško-riječku, Požešku, Bjelovarsko-križevačku, Virovitičku i Srijemsku.

Nakon izborne pobjede Narodne stranke u Hrvatskoj te imenovanja Ivana Mažuranića banom u kolovozu 1873. rasprava o pripajanju Vojne krajine dobila je novi zamah. Hrvatski je sabor nastojao ubrzati proces, ali ga je sada pak kočila Ugarska. Naime, nije željela povećati broj oporbenih hrvatskih zastupnika u Ugarskom saboru, što bi bila posljedica

²⁰³ A. F. von MOLLINARY, *Sechshundvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 254.

²⁰⁴ L. KATUS, *A horvát kérés története*, sv. 2, 287.

²⁰⁵ F. MILLEKER, *Geschichte der Banater-Militärgrenze*, 261.

povećanja broja stanovnika Hrvatske nakon priključenja Vojne krajine. Važnu ulogu imali su i gospodarski argumenti. Hrvati su okrenuli leđa modernizacijskoj politici Budimpešte. General Mollinary pritom se našao između dvije fronte jer su obje strane apelirale na njega, no on nije pokazivao nikakvu posebnu simpatiju prema Hrvatima, posebno ne prema Mažuraniću. Njihovi odnosi nisu sezali dalje od „hladne službene uljudnosti“. Mollinary je doduše imao razumijevanja za zahtjeve Hrvata, ali je njihovo držanje prosuđivao nereálnim: „Čini se kao da on [Mažuranić] ne shvaća puno značenje zadaća koje se još moraju obaviti na krajiškom području i podcjenjuje teškoće koje se još moraju prevladati.“²⁰⁶ Općenito je Mollinary malo cijenio hrvatske političare, a pritom nije štedio ni Ugarskoj naklonjene unioniste: „Unionistička ili ugarska stranka i dalje je previše zaokupljena idejama ‘dobrih starih vremena’ da ne bi s prijehom gledala na napredne institucije u Vojnoj krajini.“²⁰⁷ Mollinary se oglasio i u raspravi o spornim ugarskim pokušajima modernizacije. Sam je poduzeo više inicijativa na području školstva. Budimpešta ih nije sprečavala, ali ih nije ni podupirala. Bečke se vlasti pak za to uopće nisu zanimale. Najveće potrebe krajiškog područja bile su gospodarske naravi, a posebno je nezadovoljavajuće bilo riješeno pitanje šuma. Trećina šuma Vojne krajine postala je vlasništvo ugarske vlade, a dvije trećine pukovnija na čijem su se području šume nalazile. Upravljanje i iskorištavanje šuma preuzeo je Hrvatsko-slavonski konzorcij za trgovinu drvom (*Horvát-Szlavon fakeskedelmi konzorcium*). On ih je zatim prodao austrijskim, ugarskim i stranim bankama. Međutim, konzorcij nije preživio krah burze 1873. godine, a preostale su šume nakon toga prodane francuskim i belgijskim ulagačima.²⁰⁸

Izgradnja željeznica postala je nakon prodaje šuma najvažniji problem pripajanja krajiških područja i bila je stalan izvor sukoba između Zagreba, Budimpešte i Beča. Radovi su započeli tek 1877. pod Mollinaryjevim nasljednikom, barunom Franjom pl. Filipovićem, zemaljskim zapovjednikom u Zagrebu i upraviteljem Vojne krajine. Razloga za taj kasni trenutak – osim vanjskopolitičkog stanja na Balkanu – bilo je nekoliko. Prvo, i u samoj Ugarskoj postojala je velika potreba za prugama, a njihovoj se izgradnji davala prednost. Drugo, Ugarska nije namjeravala podupirati Narodnu stranku brzom modernizacijom Hrvatske. Treće, nakon neuspjele Rakovičke bune u jesen 1871. te tijekom nemira u Srbiji i Bosni i Hercegovini, Budimpešta je bila u strahu od južnoslavenskoga nacionalnog pokreta. Zbog toga su se u početku distancirali od plana željezničkog povezivanja dalmatinske obale. General Mollinary zauzeo se za izgradnju pruge zapad–istok od obale do Zemuna. Trebala se financirati iz Vojnokrajiškoga investicijskog fonda. Ugarska vlada je pak namjeravala izgraditi samo vezu između Zemuna i Srijemske Mitrovice, koja bi kao sporedna linija pruge Budimpešta–Beograd bila u vlasništvu ugarske države.²⁰⁹ U više se navrata – među ostalim i u okviru ministarske konferencije održane u Beču 1875. – general Mollinary

²⁰⁶ A. F. von MOLLINARY, *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 273.

²⁰⁷ *Isto*, 274.

²⁰⁸ L. KATUS, *A horvát kérdés története*, sv. 2, 288.

²⁰⁹ Mirjana GROSS, *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848* (= Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas I), Wien – Köln – Weimar 1993., 195.

nary zalagao za svoj plan. U vlastitoj studiji skicirao je projekt povezivanja jugozapadnih ugarskih i hrvatskih željeznica. Pritom je jedna karta prikazivala predviđenu liniju od Zagreba do Rijeke preko Karlovca i Ogulina s vezom prema Sisku. Iz čvora Zagreb trebalo se preko Gradeca i Koprivnice doći do Velike Kanjiže i Pečuha, a preko Sombora i Subotice do Segedina. Bile su predviđene i pruge na istoku i jugoistoku prema Vinkovcima, Srijemskoj Mitrovici, Rumi i Beogradu te prema Bosni i Hercegovini do Sarajeva. Do Dalmacije se trebalo stići preko Senja. Osim toga, Mollinary je predložio nastavak izgradnje planirane ugarske pruge Alföld–Rijeka iz Osijeka preko Siska do Karlovca.²¹⁰ Potkrepljujući svoje argumente, Mollinary je u ožujku i travnju 1875. više puta pisao novom ugarskome ministru financija Kálmánu Széllu, zalažući se za izmjene planiranog nacrtu zakona o krajiškim željeznicama prema vlastitoj zamisli. Međutim, u raspravama u Budimpešti od 2. do 4. studenog 1875. ugarska je vlada odbila Mollinaryjeve planove kojima je predviđao povezivanje ugarske željezničke mreže vojnokrajiškim prugama s Rijekom, a ne prugama preko Civilne Hrvatske.²¹¹ Mollinary je zbog toga žalio, držeći da će to trajno naškoditi pozitivnu odnosu koje je stanovništvo Vojne krajine počelo gajiti prema Mađarima.²¹²

Do 1873. odnosi između generala Mollinaryja, Hrvata i vlade u Budimpešti pozitivno su se razvijali, a suradnja je tekla gotovo bez zapreka. Još je u ožujku 1873. Mollinary u jednoj studiji iznio svoje planove za reorganizaciju Vojne krajine.²¹³ Neposredno prije toga razmišljalo se o njegovu imenovanju banom kao rješenju sukoba, ali su odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe zabranjivale imenovanje aktivnog časnika. O svom je odnosu s mađarskim političarima Mollinary zaključio sljedeće: „Moji su odnosi s ugarskom vladom bili skladni toliko dugo dok su u njoj bili ljudi poput Andrásyja, Lónyaya, Kerkapolya i Paulera. Ta su gospoda sudjelovala u pripremama za demilitarizaciju Vojne krajine, u pripremama reformi i u stvaranju novih kulturnih institucija. Radili su to s očiglednim interesom stručnjaka te – barem djelomično – idealista. Što se i kako trebalo dogoditi, uvijek je bilo predmetom iscrpnih savjetovanja među nama. U čestoj smo se komunikaciji upoznali i naučili cijeniti. Budući da smo uvijek bili otvoreni i iskreni jedni prema drugima, lako smo se razumjeli. Poslovi su se zato mogli brzo razvijati, a nesporazumi lagano izgladiti. Pravih neugodnosti, mogu to tvrditi, među nama nikada nije bilo.“²¹⁴ Odnos ugarske vlade postupno se počeo mijenjati nakon ostavke ministra financija Kerkapolya u prosincu 1873. te predsjednika vlade Józsefa Szlávyja u ožujku 1874. Novi donositelji odluka nisu više bili obvezni nasljeđu revolucije iz 1848. godine, a grupa oko Kálmána Tisze, sa sve većim utjecajem, djelovala je sve radikalnije. Njihov interes za bivšu Vojnu krajinu bio je znatno slabiji od interesa njihovih prethodnika. Smatrali su problem pripajanja gotovo riješenim. Stoga su svi dalj-

²¹⁰ *Antrag zum Beginne des Baues der Eisenbahnen im kroatisch-slavonischen Grenz Gebiete 1875*, Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) Zagreb, Militaria varia (rukopisi).

²¹¹ *Bemerkungen über die beantragten Aenderungen des vorgelegten Gesetzentwurfes der Grenzeisenbahn, anlässlich der vom 2. bis 4. November 1875 stattgehabten Berathungen in Budapest, 20. Dezember 1875*, HDA Zagreb, Militaria varia (rukopisi).

²¹² A. F. von MOLLINARY, *Sechsvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 261.

²¹³ *Antrag zur Reorganisation der politischen Verwaltung in der kroatisch-slavonischen Militairgrenze 1873*, HDA Zagreb, Militaria varia (rukopisi).

²¹⁴ A. F. von MOLLINARY, *Sechsvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 278.

nji pregovori Mollinaryja s novim ugarskim ministrima ostajali bez rezultata. Razočarani je general naposljetku podnio ostavku i 1. rujna 1877. napustio Zagreb. Početak 1880-ih godina navijestio je novu epohu u ugarsko-hrvatskim odnosima. Odlučujuća su bila dva događaja. Liberalna stranka, na vlasti od 1875. godine, znatno je ojačala svoj položaj. S obzirom na takav razvoj situacije te nakon sukoba oko oružničkih ovlasti, Ivan Mažuranić, zadnji nacionalno hrvatski orijentirani ban, odstupio je s dužnosti u veljači 1880.

U vezi s gospodarskim aspektima razvojačenja Vojne krajine postavilo se i pitanje ukidanja kućnih zadruga.²¹⁵ Zadržno uređenje seljačkih domaćinstava omogućavalo je česti vojni angažman odraslih muškaraca bez većih posljedica za njihovo gospodarstvo, no u tom su obliku proizvodnje bili sačuvani principi autarkične naturalne privrede, koja je kočila povećanje seljačke robne proizvodnje. Najkasnije sredinom 19. stoljeća kućne se zadruge smatralo zastarjelima. Proces njihova ukidanja u Vojnoj krajini – za razliku od Civilne Hrvatske – počeo se sporo provoditi tek nakon njezine provincijalizacije. Konačnu odluku o daljnjem postupanju ugarska je vlada donijela tek 1885. Za ukidanje su bile zadužene komisije županijskih vlasti, odgovorne budimpeštanskome Ministarstvu unutrašnjih poslova. Posljednji propis o regulaciji donesen je 1898. godine,²¹⁶ ali su u nekim dijelovima bivše Vojne krajine zadruge postojale sve do Prvoga svjetskog rata.

REORGANIZACIJA ORUŽNIŠTVA

Zadaća sigurnosnih postrojbi bilo je očuvanje mira, reda i sigurnosti u zemlji. Iako nisu bile u sastavu stalne vojske, bile su vojno organizirane. Na selu je tu dužnost obavljalo oružništvo (*Gendarmerie*), a u gradovima vojna policija (*Militär-Polizeiwachkorps*). Prije 1848. u Habsburškoj je Monarhiji samo u Lombardiji postojala jedna žandarmerijska pukovnija. Osnovala ju je francuska vlada, a 1814. preuzela Austrija. Oružništvo je osnovano na području čitave Monarhije carevom uredbom od 8. lipnja 1849. i potpalo je pod Ministarstvo rata. Službeni i zapovjedni jezik bio je njemački. Sukladno privremenom zakonu o oružništvu iz 1850., osnovano je 16 oružničkih pukovnija, od čega pet na ugarskom, a jedna na hrvatsko-slavonskom području u Zagrebu. U oružničkim je strukturama Trojedna Kraljevina – s iznimkom Hrvatsko-slavonske vojne krajine – bila stvarno ujedinjena jer je zapovjednik sa sjedištem u Zagrebu bio zadužen ne samo za Hrvatsku i Slavoniju već i za Dalmaciju i Istru.²¹⁷ Osim oružništva, u Hrvatskoj i Slavoniji, ali i u samoj Ugarskoj, kao prežitak minulih vremena postojale su različite straže (*Wachkörper*), poput građanske straže (*Polgári Őrség*) i pandura (*Pandurkorszak*). Građanska je straža bila podsjetnik na 1848. godinu, a ukinuta je 1874. Panduri su pak ukinuti 1881. Nakon nagodbi između

²¹⁵ Za historijskoantropološki prikaz sustava zadruga usp. Karl KASER, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien – Köln – Weimar 1995.

²¹⁶ Tada je postojala još 4.041 kućna zadruga u usporedbi s njih 24.806 godine 1873. F. MILLEKER, *Geschichte der Banater-Militärgrenze*, 294.

²¹⁷ Lóránd PRESZLY, *A magyar kir. csendőrség története 1881 – 1918* [Povijest Kraljevskoga ugarskog oružništva 1881. – 1918.], Budapest 1920., 19.

Austrije i Ugarske (1867.) odnosno Ugarske i Hrvatske (1868.) oružništvo je preustrojeno. Zapovjedništva stacionirana u Ugarskoj i Sedmogradskoj podređena su ugarskom ministru unutrašnjih poslova. U Hrvatskoj i Slavoniji oružništvo je najprije bilo podređeno banu, a nakon potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe privremeno hrvatskoj zemaljskoj vladi. Ipak, ugarska vlada nije dala naslutiti da je spremna odreći se prava na kontrolu oružništva u čitavoj Translajtaniji. Hrvatsko-slavonsko oružništvo bilo je organizirano u dva krila (*szárny*). Prvo se nalazilo pri oružničkom zapovjedništvu u Zagrebu, a drugo u Osijeku. Svako se krilo sastojalo od dva voda (*szakasz*). Većina časnika dolazila je iz zajedničke vojske, i to pretežno iz 70. i 79. pješачke pukovnije.

Godine 1875. u Ugarskom je saboru pripremljen nacrt zakona za reorganizaciju oružništva. U središtu parlamentarne rasprave bili su njegovo novo uređenje u Sedmogradskoj, pitanje podređenosti oružništva Ministarstvu unutrašnjih poslova ili Ministarstvu zemaljske obrane te troškovi čitavog oružništva.²¹⁸ Prema novom zakonu o oružništvu, s kraljevom potvrdom od 27. ožujka 1876., zapovjedništva zemaljskih oružništava za Hrvatsku i Sedmogradsku naposljetku su podređena Kraljevskome ugarskom ministarstvu zemaljske obrane (mađ. *Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium*, njem. *k.u. Honvédministerium*). Međutim, zakon je donesen u budimpeštanskom parlamentu bez znanja bana Mažuranića. On je oštro prosvjedovao jer oružništvo u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi nije bilo navedeno među zajedničkim poslovima. Stoga je pod svaku cijenu htio zadržati hrvatsko oružništvo u granicama ovlasti autonomne uprave. Odbio je ispuniti zapovijedi ministra obrane te mu je pokušao osporiti službeni ugarski naziv „kraljevskog“ oružništva. Vladar je 20. listopada 1876. razriješio spor u korist ugarske vlade. Nakon toga je novo hrvatsko-slavonsko oružništvo zaživjelo pod nazivom Kraljevsko ugarsko hrvatsko-slavonsko oružničko zapovjedništvo (*Magyar Királyi Horvát-Szlavon Csendőrség Parancsnokság*). Njegova je struktura odgovarala strukturi Kraljevskoga ugarskog domobranstva, a hrvatski je postao službeni i zapovjedni jezik.²¹⁹ Na službenom su se natpisu, kao i na ostalim državnim ustanovama u Hrvatskoj i Slavoniji, nalazili hrvatski i ugarski grb. Pukovnija je zadržala svoj broj (br. 8), ali su je ipak u ugarskim shematizmima i ostalim publikacijama često navodili kao „stranu“ postrojbu, tj. isto kao i postrojbe iz Austrije, Bosne i Hercegovine pa čak i Rumunjske i Srbije.²²⁰

U Vojnoj su krajini do njezina ukidanja za očuvanje javnog reda bili odgovorni serežani. U Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini serežanski je korpus 1871. preuzeo dužnost zemaljske sigurnosne straže (*Landessicherheitswache*) prema oružničkom propisu, a 1873. je uključen u vojnu hijerarhiju među ostala zemaljska oružnička zapovjedništva i vojne policije.²²¹ Stožerno sjedište nalazilo se u Zagrebu, sjedišta krila u Ogulinu i Petrinji, a sjedišta vodova u Ogulinu, Gospiću, Petrinji, Srijemskoj Mitrovici i Slavanskom Brodu. Na čelu korpusa nalazio se bojnik s jednim pobočnikom. Krilima su zapovijedali satnici, a vodovima natporučnici

²¹⁸ Csaba CSAPÓ, *A magyar királyi csendőrség története 1881 – 1914* [Povijest Kraljevskoga ugarskog oružništva 1881. – 1914.], Pécs 1999., 15.

²¹⁹ L. PRESZLY, *A magyar kir. csendőrség története*, 24.

²²⁰ *A Magyar Királyi Csendőrség Szolgálati Körére Vonatkozó Törvényes Rendelkezések Kivonatosa Gyűjteménye* [Pregled odredaba za službu u Kraljevskome ugarskom oružništvu], Budapest 1901., 499.

²²¹ Walter HUMMELBERGER, „Zur Geschichte der Sereschaner“, u: *Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte* (= *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien* 6), Wien 1973., 205–229.

(onime u Gospiću najprije dvojica poručnika). U serežanski korpus novačili su se muškarci s pravom zaposlenja u javnoj službi. Primali su se kao niži časnici i kao obični vojnici koji su već odslužili svoju vojnu službu. U korpus su također mogli biti premješteni dobrovoljci iz Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Služba je trajala tri godine, no serežani su se često obvezivali na duže razdoblje. „Nakon odslužene trogodišnje vojne službe, vojni je obveznik, ako više nije želio dobrovoljno služiti u serežanskom korpusu, premješten u stajaću vojsku ili u domobranstvo svog okruga.“²²² Nakon izlaska iz korpusa bivši je serežan otpušten s pravom na mirovinu ili je primljen u civilnu javnu službu. Mnogi su se vratili u svoja zavičajna mjesta. Struktura korpusa malo se promijenila do 1880. Godine 1874. zatvoreno je sjedište voda u Slavonskom Brodu, a otvorena su dva nova u Otočcu i Vinkovcima te dvije godine poslije u Novoj Gradišci. Na dislokacijskim tabelama iz 1877. navedeno je sedam vodova sa 103 straže s ukupno 423 serežana. Najveći su vodovi bili u Petrinji (18 straža s 85 ljudi) i u Ogulinu (21 straža sa 79 ljudi), a najmanji je bio u Vinkovcima s devet straža i 40 ljudi. Na velikim stražama služilo je u prosjeku tri do sedam, a u manjim dva do pet serežana.²²³ Razvoženje Vojne krajine vodilo je prema stalnom smanjivanju broja i važnosti serežana. Priključenje serežanskoga korpusa oružništvu započelo je 1876.²²⁴ Godine 1881. postojala su još samo krila u Petrinji i Ogulinu te postaje voda u Petrinji, Vinkovcima, Ogulinu i Gospiću. Iste je godine ujedinjen serežanski korpus s hrvatskim oružničkim zapovjedništvom i organizirano novo hrvatsko-slavonsko oružničko zapovjedništvo u Zagrebu. Stari serežanski korpus nastavio je živjeti kao oružnički korpus za Bosnu i Hercegovinu. U njega su se novačili prvenstveno bivši serežani i rezervisti iz Hrvatske i Slavonije te iz pograničnog područja.²²⁵

Oružničko zapovjedništvo u Zagrebu kontroliralo je sve hrvatske županije (Ličko-krbavsku, Modruško-riječku, Zagrebačku, Varaždinsku, Bjelovarsko-križevačku, Požešku, Virovitičku i Srijemsku) i početkom 1880-ih godina obuhvaćalo je teritorij od 42.533 km² s 2.600.000 stanovnika. Jedan oružnik dolazio je na 2.091 stanovnika i 33,91 km². To znači da su na teritoriju čitave Ugarske imali najmanje oružnika s obzirom na broj stanovnika. U sedmogradskim okruzima Braşov i Cluj-Napoca odnos oružnika i stanovnika bio je 1:750 odnosno 1:1.093, a u okrugu Budimpešti 1:1.923.²²⁶ Unatoč povećanju postrojbe, oružništvo nije moglo držati korak s porastom stanovništva. 1890-ih je godina jedan oružnik dolazio na 2.175 stanovnika te se zbog proširenja polja nadležnosti na Vojnu krajinu brinuo za područje veličine 42,83 km². Međutim, od većih je gradova Zagreb bio bolje zbrinut od Budimpešte i Stolnoga Biograda.²²⁷ Oružničke su straže i postaje bile raspoređene po čitavu hrvatsko-slavonskom području. U Zagrebu se nalazilo zapovjedništvo prvoga krila. Straže su se u Zagrebačkoj podžupaniji nalazile u Zagrebu (zapovjedništvo prvoga voda), Podsusedu, Samoboru, Rakovu Potoku, Svetom Ivanu Zelini i Blaškovcu; u Sisačkoj podžupaniji

²²² F. BÄRTL, *Handbuch über die Organisation der k. k. Armee*, sv. 1, 108.

²²³ Dislokacijska tabela, HDA Zagreb, fond 434: Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast, Odjel za unutarnju upravu, sv. 53–17.

²²⁴ Pál BIRÓ, *A magyar királyi honvédelmi minisztérium működése az 1877–1890 években* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskoga ministarstva zemaljske obrane 1877. – 1890.], sv. 2, Budapest 1891., 414 i dalje.

²²⁵ ERNST FOJAN, „Geschichte des Gendarmeriekorps für Bosnien und Herzegovina“, u: Fritz HÖRMAN, Gerald HESZTERA (ur.), *Zwischen Gefahr und Berufung. Gendarmerie in Österreich*, Wien 1999., 112–121.

²²⁶ L. PRESZLY, *A magyar kir. csendőrség története*, 123.

²²⁷ *A magyar királyi honvédelmi minisztérium működése az 1891–1898 években* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1891. – 1898.], Budapest 1900., sv. 1, 12.

u Sisku i Velikoj Gorici; u Zlatarskoj podžupaniji u Zlataru i Donjoj Stubici; u Krapinskoj podžupaniji u Krapini, Svetom Križu, Pregradi i Klanjcu; u Karlovačkoj podžupaniji u Karlovcu i Severinu; u Jastrebarskoj podžupaniji u Jastrebarskom i Pisarovini; u Delničkoj podžupaniji u Delnicama, Moravicama, Čabru i Fužinama; u Riječkoj podžupaniji u Sušaku, Kraljevcu i Novom; u Bjelovarskoj podžupaniji u Bjelovaru (zapovjedništvo drugoga voda), Rači, Garešnici, Grubišnom Polju i Pitomači; u Koprivničkoj podžupaniji u Koprivnici, Virju, Goli i Ludbregu; u Varaždinskoj podžupaniji u Varaždinu, Vinici, Ivancu i Novom Marofu; u Križevačkoj podžupaniji u Križevcima, Svetom Ivanu Žabnom i Vrbovcu; u Kriškoj podžupaniji u Križu, Popovači i Kutini. Zapovjedništvo drugoga krila nalazilo se u Osijeku. Njemu su bile podčinjene straže: u Osječkoj podžupaniji u Osijeku (zapovjedništvo prvoga voda), Čepinu, Koškoj, Donjem Miholjcu, Čađavici, Tenji i Dalju; u Đakovačkoj podžupaniji u Đakovu, Levanjskoj Varoši, Našicama i Orahovici; u Vukovarskoj podžupaniji u Vukovaru, Tordincima, Šidu, Iloku i Čereviću; u Rumskoj podžupaniji u Rumi, Čalmi, Irigu, Dobrincima i Srijemskoj Kamenici; u Požeškoj podžupaniji u Požegi (zapovjedništvo drugoga voda), Kutjevu i Cerniku; u Virovitičkoj podžupaniji u Virovitici, Gradini, Slatini, Sopju i Voćinu. Krajem 1870-ih hrvatsko-slavonsko oružništvo imalo je 498 ljudi (od toga 71 zapovjednika patrola) s deset časnika, raspoređenih na 79 postaja te konjičku jedinicu s 480 ljudi i jedanaest časnika.²²⁸ Godine 1891. bilo je 206 zapovjednika patrola, 721 pješak i 951 konjanik.²²⁹ Postaje su postajale sve veće pa su nerijetko trebale dodatne prostorije. Bio je to problem koji je oružništvo dijelilo s domobranstvom. Od 1874. hrvatsko-slavonskim oružništvom zapovijedao je pukovnik Karl Bründl, 1878. uzdignut među ugarsko plemstvo kao vitez od Kirchenaua. Umirovljen je 1884. Nakon njega, tu je dužnost do 1887. kao prvi južnoslavenski zapovjednik obavljao pukovnik Aron Ljubinković, zatim do 1893. pukovnik Nándor Halla, do 1897. pukovnik Martin Tomerlin, do 1905. pukovnik Karlo Bedeković, do 1916. pukovnik Károly Quinz te naposljetku do 1918. general-bojnik János von Schwarz.²³⁰ Svi su zapovjednici veći dio svoje karijere proveli u hrvatsko-slavonskom oružništvu, a pukovnik Quinz je čak već kao kadet bio raspoređen u oružništvo.

U čitavu su oružništvu, uključujući i Cislajtaniju, „vojno zapovijedanje te čuvanje stege i reda u oružničkom korpusu“ bili u nadležnosti „oružničkog inspektora, koji je pak odgovarao svome zemaljskom ministru obrane. (...) Zatraže li u gradovima s vlastitim općinskim statutima suradnju oružništva pored već postojeće gradske sigurnosne straže, politička vlast okruga koja se nalazi u mjestu ili koja je nadležna za okolinu i organ oružničke vlasti moraju u dogovoru s vlašću dotične zajednice donijeti odgovarajuće odluke.“ Dakle, djelatnost oružništva bila je pola vojnička, a pola policijska. Za osiguranje reda mogla se pozvati čak i vojska: „Sudjelovanje oružništva u poslovima lokalne policije naređuju službeni organi prema mjesnim potrebama. Međutim, time se ne smije dovesti u pitanje uloga oružništva u očuvanju javne sigurnosti.“²³¹ Uvjeti za ulazak u oružništvo bili su relativno strogi. Čita-

²²⁸ István BARCZY, *A magyar királyi honvédelmi ministerium működése 1873–1877* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1873. – 1877.], Budapest 1879., 146.

²²⁹ P. BIRÓ, *A magyar királyi honvédelmi minisztérium működése*, sv. 2, 426.

²³⁰ *Isto*, 416.

²³¹ F. BÄRTL, *Handbuch über die Organisation der k. k. Armee*, sv. 1, 105 i dalje.

nje i pisanje bilo je obvezno predznanje. Morala je biti odslužena vojna obveza, kandidati su morali imati između 20 i 40 godina, biti zdravi, visoki najmanje 1,63 m, nisu smjeli biti oženjeni niti biti udovci s djecom te su obvezno morali biti ugarski građani.²³² Oružnici su se najprije novačili na šestomjesečno probno razdoblje, pri čemu su prvu trećinu provodili u zapovjedništvu, drugu na vježbama, a treću u oružničkoj postaji. Nakon primanja u redovitu službu jednom su godišnje morali proći poduku u mačevanju i streljaštvu. Za niže je časnike postupak bio sličan, no oni su se školovali uglavnom pri zapovjedništvu te su ispit polagali pred dvojicom časnika. Dakako, oružništvu su mogli pristupiti i časnici zajedničke vojske, što je u početku gotovo isključivo i bio slučaj: „Časnici od satnika ili kapetana konjice navise koji su udovoljili svojoj zakonskoj obvezi vojne službe (12 godina), a ugarski su građani, mogu se primiti u Kraljevsko ugarsko oružništvo. Moraju imati potrebne sposobnosti za oružničku službu i moraju tečno govoriti i pisati mađarski.“²³³

PUČKI USTANAK

Zakon o obrani iz 1868. definirao je pučki ustanak (*Landsturm*) kao vojne obveznike koji ne pripadaju ni zajedničkoj vojsci ni domobranstvima. Prve postrojbe pučkog ustanka organizirale su se sustavom dobrovoljnog javljanja.²³⁴ Budući da se taj oblik samonovačenja nije pokazao zadovoljavajućim, Zakonom o obrani iz 1886. pučki je ustanak postao obvezatnim za sve vojne obveznike u dobi od 19 do 42 godine, a za časnike u dobi do 60 godina, neovisno o tome jesu li već bili odslužili vojni rok. Ujedno ih je podijelio u dvije starosne skupine. Oni između 19 i 37 godina raspoređeni su u pješачke bataljune pučkog ustanka i konjičke eskadrene. Svi između 38 i 42 godine te mlađi oslobođeni ratne službe okupljeni su za pomoć u obavljanju radova poput izgradnje utvrda ili cesta. U obje polovice države formirani su kotari pučkog ustanka (*Landsturmkreise*) odnosno okruzi pučkog ustanka (*Landsturmbezirke*) i teritorijalne oblasti pučkog ustanka (*Landsturmterritorialbehörden*). Zapovjednici domobranskih okružja vodili su i okruge pučkog ustanka. Poslovima pučkog ustanka upravljao je zasebni odjel Ministarstva zemaljske obrane, a ministar je osobno odlučivao o organizaciji, naoružanju i opremi. Prema uputama vladara on je također davao zapovijed za stupanje u službu i naređivao demobilizaciju.²³⁵

U Ugarskoj su postojala 94 domobranska bataljunska okruga pa su sukladno tome osnovana i 94 okruga pučkog ustanka: „Bataljuni pučkog ustanka imaju isti položaj i istu organizaciju kao i samostalni bataljuni domobranstva. Bataljunski kadar imenuje se već u miru.“²³⁶ Svaki se bataljun sastojao od jednog stožera, četiri satnije i jedne pričuvne satnije.

²³² *Rendeleti közlöny a Magyar Királyi Honvédség* [Službeni list Kraljevskoga ugarskog domobranstva], 1. ožujka 1882. *Kivonat a magyar királyi csendőrség szervezeti utasításából* [Dodatak službenim propisima za Kraljevsko ugarsko oružništvo], 55–58.

²³³ *K.u.K. Armee Taschenkalender*, Teschen 1894., 335.

²³⁴ P. SCHWEIZER, *Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze*, 336.

²³⁵ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 684.

²³⁶ *K.u.K. Armee Taschenkalender*, 141.

Pri stvaranju pješačkih jedinica bili su uključivani samo vojno obrazovani obveznici pučkog ustanka. U slučaju mobilizacije bataljuni su se od 1889. povezivali u polubrigade pučkog ustanka, a nakon 1890. u pukovnije. Domobransko je konjaništvo stvaralo vlastite husarske eskadrona pučkog ustanka: „U zemljama ugarske krune može se u slučaju podizanja pučkog ustanka u ratu mobilizirati trideset husarskih eskadrona pučkog ustanka te nadalje na svaka tri eskadrona po jedan pričuvni polueskadron.“²³⁷ Tri eskadrona tvorila su jedan divizion. Godine 1913. u Ugarskoj su formirana 32 pučko-ustaška pukovnijska zapovjedništva. Ona su preuzela zadaće bataljunskih zapovjedništava. Kao i časnike domobranstva, i časnike pučkog ustanka imenovao je vladar na prijedlog ministra zemaljske obrane. Prema zakonu se vojno sposobne umirovljene časnike moglo pozivati do 60. godine života. Uz njih su u časničku službu ulazili i sposobni civili dobrovoljci. Niži časnički kadar činili su časnici koji su napustili zajedničku vojsku ili domobranstvo. U kriznim situacijama nijedan obveznik pučkog ustanka nije smio bez dozvole napustiti područje svog okruga. Tko se zatekao u drugom okrugu, morao se javiti lokalnim vlastima, a tko je boravio u inozemstvu, bez odgađanja vratiti kući. U predvečerje Prvoga svjetskog rata ugarski je pučki ustanak obuhvaćao između 140.000 i 150.000 ljudi.²³⁸

Organizacija pučkog ustanka u Hrvatskoj i Slavoniji zbivala se prema istome modelu. Okruzi pučkog ustanka odgovarali su vojnim upravnim jedinicama. Zapovjedništvo se sastojalo od jednog aktivnog i jednog pričuvnog časnika, nižih časnika, liječnika, veterinara te običnih građana. Godine 1900. pučki je ustanak u Hrvatskoj i Slavoniji bio organiziran na sljedeći način: okružna zapovjedništva nalazila su se u Zagrebu (81. i 87. okrug), Sisku (82. i 83. okrug), Karlovcu (83., 84. i 85. okrug), Gospiću (86. okrug), Varaždinu (88. okrug), Novoj Gradišci (89. okrug), Osijeku (90. i 91. okrug) i Zemunu (92. okrug). Zapovjednik je redovito bio aktivni bojnik ili satnik, a samo je u Zagrebu i Novoj Gradišci bio potpukovnik. Hrvatsko-slavonski husarski divizion pučkog ustanka osnovan je pri 10. domobranskoj husarskoj pukovniji u Varaždinu i zapovijedao mu je zapovjednik pukovnije, pukovnik kojemu je bio dodijeljen i jedan natporučnik u aktivnoj službi.²³⁹

²³⁷ Karl GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie. Für den Unterricht und das Selbststudium dargestellt*, Wien 121911., 107.

²³⁸ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 686.

²³⁹ *Névkönyv A Magyar Királyi Népfőlkelés Számára 1900. Évre* [Imenik Kraljevskoga ugarskog pučkog ustanka za 1900. godinu], Budapest 1900., 10 i dalje.

IV. POGLAVLJE

NOVAČENJE I IZOBRAZBA

UTVRĐIVANJE VOJNE SPOSOBNOSTI I IZOBRAZBA NOVAKA

Od 1868. svi su ugarski državljani u dobi od dvadeset (od 1890. dvadeset jedne) pa do trideset i šest godina podlijegali dvanaestogodišnjoj vojnoj obvezi. Aktivna je vojna služba najprije trajala dvanaest mjeseci, zatim dvadeset jedan mjesec, a od 1890. godine dvadeset četiri mjeseca, što se moglo odslužiti i uz prekide. Preostalih se godina vršila pričuvna služba. Aktivne se vojne obveznike moglo do 1883. pozivati na velike jesenske vojne vježbe bilo kad unutar četiri, a potom unutar dvije godine. Pričuvne se obveznike pozivalo svake druge godine. Osim toga, morali su sudjelovati u godišnjim vježbama rukovanja oružjem. One su se u pravilu održavale u svibnju i lipnju. Studenti završnih godina i pripadnici posebnih skupina zanimanja, poput liječnika, veterinaru i ljekarnika, koji su i u vojsci radili isključivo u svojoj struci, mogli su kao dobrovoljci odslužiti jednogodišnju vojnu obvezu da bi u slučaju rata mogli biti pričuvni časnici, odnosno da bi njihova znanja i umijeća bila na raspolaganju oružanim snagama. Godine 1883. taj je sustav preuzeo i *honvéd* te je tako stvoren temelj za izobrazbu vlastitih pričuvnih časnika. Obveznici doknadne pričuve (*Ersatzreserve*) imali su skraćenu poduku ili su pak bili upisani u prekobrojne i nisu se vojno podučavali. Tom su se dijelu domobranstva 1890. pridružili i kandidati za svećenička i nastavnička zvanja te nasljednici poljoprivrednih dobara. U slučaju rata doknadna je pričuva trebala nadomjestiti gubitke aktivnih i pričuvnih postrojbi.

Znatno povećanje broja novaka 1880-ih godina stvorilo je potrebu za novim sustavom popunjavanja. Stupanjem u vojnu službu te demobilizacijom i veteranskim povratkom kućama bilo je do kraja 1880-ih godina obuhvaćeno najviše nekoliko tisuća ljudi. Oni su uglavnom služili u jedinicama smještenim daleko od mjesta stanovanja. Zbog loše prometne infrastrukture, brz transport sada mnogobrojnijih novaka i otpuštenih vojnika nije bio moguć. Dotadašnji sustav popunjavanja, koji je bio orijentiran prema postrojbama, zamijenjen je sustavom regionalnog popunjavanja vojske. Jedinice su smještane tamo odakle je dolazilo najviše vojnika. Taj se sustav primjenjivao dosljednije u Hrvatskoj i Slavoniji nego u Ugarskoj. Nakon proglašenja Zakona o obrani zemlje 1868. (*Wehrgesetz*) teritorij Ugarske podijeljen je na 82 bataljuna. Bataljuni su se u početku dijelili dalje na satnije. Od 1871. bataljuni su bili jedini nositelji popunjavanja vojske. Vodila ga je njihova Časnička služba za evidenciju (*Evidenzoffiziersstelle*). Osim podizanja pukovnija i brigada, imali su i zadaće popunjavanja postrojbi. Obavljali su ih sve do osnutka Popunidbenog zapovjedništva (*Ergänzungskommando*) 1889. godine.

I civilne su vlasti, prvenstveno županijske, ispunjavale organizacijske zadaće popunjavanja vojske. Popisivale su i obavještavale vojne obveznike i bile su uključene u novačke smotre. Pripreme za nesmetano novačenje s vremenom su se razvile u pravu ceremoniju. Ugar-

skim je vlastima bilo iznimno važno registrirati što je moguće više vojnih obveznika. Stoga su priređivale novačenja s nacionalnim patosom, ne bi li naglasile značenje Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Novačenje je u Nagodbi bilo definirano kao zajednički posao i tek je ždrijeb odlučivao u koju će granu vojske novaci biti raspoređeni. Zato se komisija za novačenje sastojala od predstavnika civilne uprave, domobranstva i zajedničke vojske, a svaka je skupina davala i jednog liječnika. Predsjednik je uglavnom bio visoki civilni službenik. Godine 1909. u pet okruga za novačenje u Hrvatskoj i Slavoniji djelovali su sljedeći predstojnici: u Rijeci grof István Wickenburg (kraljevski gubernator Rijeke i Ugarsko-hrvatskog primorja), u Osijeku barun Vladimir Rajačić (veliki župan Virovitičke županija i grada Osijeka), u Karlovcu Tivadar Tóth (savjetnik u ugarskome Ministarstvu zemaljske obrane u miru), u Otočcu Ivan Vučetić (ličko-krbavski župan jer je mjesto velikog župana bilo ispražnjeno), a u Zagrebu Radovan Partas (odjelni predstojnik Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade).²⁴⁰ Početkom 1890-ih u ugarskoj je državnoj polovici djelovala 641 komisija za novačenje. 87 ih je bilo u Hrvatskoj i Slavoniji, a jedna u Rijeci.²⁴¹ Otprilike trećina hrvatsko-slavonskih novaka bila je uključena u Kraljevsko ugarsko domobranstvo. Slično je bilo i u ugarskim vojnim okruzima (*Wehrdistrikt*). Požun je imao najveći broj novaka, ali je tamo istodobno bila i najveća razlika u broju vojnika redovite vojske i vojnika domobranstva. U Požunu je 1890. godine u carsku i kraljevsku vojsku upućeno 8.345 ljudi, a u domobranstvo 2.377. U Zagrebu je 5.264 novaka (6.422 s polaznicima vojnih škola i dobrovoljcima) raspoređeno u zajedničku vojsku, a 1.499 u domobranstvo.²⁴² Međutim, u objema državnim polovicama broj vojnih obveznika jednog godišta nije odgovarao stvarnom broju osoba primljenih u vojsku jer se mnogi vojni obveznici nisu odazivali zapovijedi o novačenju, a bilo je i sve više nesposobnih. Osim individualnog otpora novačenju, komisijama su problem zadavali mnogobrojni nepismeni novaci ili pak oni za koje bi se ustvrdilo da nisu tjelesno sposobni za vršenje vojne službe. Još je 1890. samo 81% onih koji su podlijegali školskoj obvezi uistinu pohađao osnovnu školu, a mnogi su je i prijevremeno napuštali. U Hrvatskoj i Slavoniji važnu je ulogu imalo i ilegalno iseljavanje. Naime, mnogo je mladih muškaraca napuštalo zemlju još prije odsluženja vojnog roka. Tako je u zagrebačkom popunidbenom okrugu od 1891. stalno rastao broj onih koji se nisu odazivali pozivu. Slične su prilike vladale i u okruzima Košice, Nagyszeben, Zadar, Prag i Lavov. Moral novaka u Beču i Budimpešti bio je bolji. Posebno su loši bili rezultati u Rijeci (gradu i okolici) te u ugarskim okruzima Užgorodu i Prešovu. Velike su pak razlike bile i u samome Zagrebačkom okrugu. Dok se u Bjelovaru nije pojavilo svega 17 od 1.000 pozvanih u vojsku, najveću stopu neodazivanja imali su Rijeka (330 od 1.000) i Karlovac (235 od 1.000).²⁴³ Početkom 1890-ih godina i na vojnom su se području mogli vidjeti pozitivni utjecaji opće školske obveze. Većina novaka pohađala je bilo pučku (*Volksschule*) bilo građansku školu (*Bürgerschule*), a dio je završio čak i srednju školu. Odnos između onih sa završenom školom i onih koji nisu pohađali školu, kao i broj srednjoškolski obrazovanih vojnih obveznika, u Zagrebačkom je popunidbenom

²⁴⁰ *Rendeleti Közlöny*, 7. siječnja 1909.

²⁴¹ *A magyar kiralyi honvédelmi ministerium müködése*, sv. 1, 203.

²⁴² *Isto*, 263 i *Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, Wien 1894., 4.

²⁴³ *Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, 1.

okruhu odgovarao prosjeku Monarhije. Najveći je udio srednjoškolski obrazovanih imao sjevernočeški popunidbeni okrug Josefov (59 od 1.000), a najniži galicijski okrug Przemysl (17 od 1.000). Ukupno gledano, nakon 1890. u svim je popunidbenim okruzima Monarhije poboljšana razina obrazovanja vojnih obveznika, s iznimkom Beča, Praga i Krakova, gdje je ona oduvijek bila relativno visoka.²⁴⁴

Kraljevsko ugarsko domobranstvo imalo je do 1912. na raspolaganju tek dva roda vojske: pješništvo i konjaništvo. Vojna izobrazba pješništva u svakom od 82 bataljuna osnovanih 1869. godine trajala je najprije samo osam tjedana. Održavala se tijekom listopada i studenoga, a termin stupanja u vojnu službu bio je uglavnom 1. listopada. Već se početkom 1870-ih to kratko vrijeme poduke počelo smatrati nedovoljnim. U prusko-francuskom ratu 1870./1871. pokazalo se kakav učinak imaju dobra poduka i stroga disciplina. Pobjeda „njemačkog učitelja“ inicirala je mnoge promjene u izobrazbi postrojbi i u zemljama Habsburške Monarhije. Malobrojni i nedovoljno obrazovani novaci pješništva označeni su kao najveći problem. U Ugarskoj su kritizirali i manjak specijalnih postrojbi. Iza toga se, naravno, stalno krila želja za vlastitom artiljerijom Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Za manjkavu se izobrazbu okrivljavala i činjenica da se velik dio bolje obrazovanih novaka institucijom jednogodišnjih dobrovoljaca i upućivanjem u različite vojno-odgojne i obrazovne institucije držao podalje od ugarskog domobranstva i usmjeravao prema zajedničkoj vojsci. Osim toga, u Ugarskoj je u to vrijeme bilo jako malo alternativnih građanskih udruga koje bi preuzele dio vojne predobuke, poput gimnastičkih društava ili streljačkih klubova.²⁴⁵ U početku je broj nižih časnika i profesionalnih vojnika u domobranstvu ipak bio premalen da bi bilo moguće produljiti osnovnu izobrazbu i na odgovarajući način pripremiti novake u bataljunima. U osam tjedana školovanja novaci su dobivali samo temeljna vojna znanja, najnužnija za bitku, a nerijetko je i to bilo teško izvedivo. Nije bilo vremena za intenzivnije vježbe i vojni dril, a uvježbavanje onoga što se učilo bilo je svedeno na minimum. Pritom se često gubilo i ono malo stečenog znanja. Poduka se nastavljala tek tijekom jesenske vojne vježbe sljedeće godine.

Zbog neprimjerena su sustava bila nužna poboljšanja u izobrazbi. Najvažnije je bilo povećanje broja novaka koji su stupili u vojnu službu i smanjivanje broja oslobođenih od vojne dužnosti. Osnivanjem obučnih bataljuna (*Lehrbataillonen*) 1882. godine postavljeni su novi temelji za izobrazbu pješništva.²⁴⁶ Osmotjedna se temeljna poduka nije mijenjala. Po njezinu se završetku većina vojnika otpuštala, a potom bi oni u travnju sljedeće godine ponovno stupili u službu u trajanju od deset tjedana. Nakon toga su ih svake jeseni pozivali na vojne vježbe. U svakom domobranskom okrugu trebala su se osnovati dva do tri obučna bataljuna da bi se tamo mogli okupljati novaci. U praksi su samo u Segedinskom okrugu uistinu osnovana dva takva bataljuna, a drugdje tek po jedan. Osim toga, predviđalo se da bi jedan obučni bataljun trebao imati najmanje 600 ljudi, no u prosjeku su se sastojali od 500, a poneki od svega 250 do 350 ljudi. Stoga u mnogim okruzima nije bilo

²⁴⁴ *Isto*, 7.

²⁴⁵ Eugen HORVÁTH, „Ausbildungs- und Unterrichts-Verhältnisse der königlich ungarischen Landwehr“, *Organ der Militär-wissenschaftlichen Vereine*, 26/1883., 308.

²⁴⁶ *Isto*, 310 i dalje.

moguće provesti planiranu podjelu na satnije. Ipak, obučni su bataljuni značili napredak jer su nudili priliku za izobrazbu u satnijskoj postrojbi (*Kompagnieverband*). U nadzornom izvještaju (*Inspizierungsbericht*) iz 1888. godine organi Kraljevskoga ugarskog domobranstva pozitivno su se izrazili o razini naobrazbe pješastva.²⁴⁷ Unatoč tome, rezultati su zaostajali za zahtjevima jer ni obučni bataljuni nisu omogućivali školovanje zapovjednika za vođenje većih jedinica. Uvođenje polubrigada u mirnodopskom sastavu domobranstva dodatno je iznijelo na vidjelo slabosti reformirane izobrazbe. Naime, obučni bataljuni nisu bili podređeni zapovjednicima polubrigada nego izravno zapovjedništvu brigade. Time se između vojnika i viših i nižih časnika produbio jaz koji se zbog kratkog vremena izobrazbe nije mogao premostiti. Tek su s novim zakonima o obrani zemlje i zakonima o domobranstvu (*Wehr- und Landwehrgesetze*) iz 1889., 1890. i 1912. nastupile temeljite reforme. Propisane su dvije godine aktivne vojne službe i utvrđen je godišnji broj novaka Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Time je njihovo školovanje, koje je nakon ukidanja obučnih bataljuna 1890. godine prešlo u nadležnost postrojbe, postalo kontinuiranije i temeljitije.

Suprotno tome, izobrazba u konjaništvu od samih je početaka bila na višoj razini. Ona se nakon osmotjedne temeljne poduke bez prekida nastavljala sve do sljedećeg travnja. Zatim su se razduživali novaci unovačeni prethodne jeseni, a ako pričuvni domobranski sastav nije bio dovoljan, dio tih novaka mogao se zadržati do listopada. Konjaništvo je tako tijekom čitave godine raspolagalo planiranim mirnodopskim sastavom ljudstva. Prednosti tog sustava bile su kontinuirana izobrazba i mogućnost produbljiivanja znanja stečenih tijekom temeljne obuke. Husari Kraljevskoga ugarskog domobranstva dobili su veliko priznanje glavnog zapovjednika nadvojvode Josipa. On se već 1870. pozitivno izrazio o njihovoj borbenoj sposobnosti. Sam je kralj deset godina poslije pohvalio visoku razinu poduke konjičkih pukovnija koje je prilikom inspekcijeskoga kružnog putovanja vidio na vježbi u Ceglédu.²⁴⁸ Pozitivan dojam stekli su i drugi promatrači, na primjer bojnik Emil Dembsher: „Kadar je osobito dobar. Ljudi su vedri, mirni, umjereni, zato i nema kazni. S dopusta se radosni vraćaju na jesensku vježbu i kada se prekobrojni moraju otpustiti, ne daju se rado potjerati.“²⁴⁹

Tipično obilježje Kraljevskoga ugarskog domobranstva bila je iznimno visoka potreba za nižim časnicima i kandidatima za niže časnike. Stoga se izobrazba nižih časnika razvila u vrlo važnu zadaću vojničkog vodstva. Bazu toga kadra tvorili su novaci koji su se tijekom temeljne izobrazbe pokazali sposobnima za ostanak u aktivnim postrojbama. Daljnju su naobrazbu potom stjecali u odgovarajućim tečajevima. Bataljunska škola za niže pješačke časnike najprije je trajala od prosinca do veljače. Od 1872. provodila se dodatna izobrazba u brigadnim odsjecima za poduku (*Brigadelehrabteilungen*). U njima su kandidati do 1877. dobivali dva mjeseca praktične poduke, a zatim do 1886. šest tjedana. Godine 1887. ukinuti su brigadni odsjeci za poduku, ali su zato bataljunske škole (*Bataillonsschulen*) produljene u odgovarajućoj mjeri. Slično je vrijedilo i za konjaništvo. Budući niži časnici najprije su se okupljali na razini satnije, a već od 1875. na razini pukovnije. Njihovo školovanje trajalo je

²⁴⁷ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 666.

²⁴⁸ Isto, 668.

²⁴⁹ Major (Emil) DEMBSHER, *Die königlich ungarische Honvéd-Cavallerie*, 391.

pet mjeseci. Osim prenošenju vojničkih znanja, u školi za niže časnike važnost se pridavala i temeljnoj naobrazbi u čitanju, pisanju i računanju zbog niskog stupnja obrazovanja novaka. Boljom izobrazbom nižih časnika ugarska vlada nije nastojala postići samo vojne ciljeve nego stvoriti i izvor discipliniranih građana. Ugarski pričuvni niži časnici bili su prvi koje se primalo u ugarsku javnu službu. Zanimanje nižeg časnika postalo je, u cjelini, atraktivnije, a državi su na raspolaganju stajali odani, dobro obrazovani namještenici koji su mogli zauzeti i više položaje. Početni nedostatak nižih časnika tim je mjerama ubrzo prevladan i već 1878., dakle jedva deset godina nakon osnutka Kraljevskoga ugarskog domobranstva, stvorio se višak. Treba ipak napomenuti da je tome doprinio i prijelaz nižih časnika iz zajedničke vojske u *honvéd*.²⁵⁰

IZOBRAZBA ČASNIKA NA LUDOVICEUMU

Prvi časnici Kraljevskoga ugarskog domobranstva bili su premješteni aktivni, reaktivirani, umirovljeni i pričuvni časnici zajedničke vojske ili veterani ugarske vojske iz Rata za neovisnost 1848./1849. Ipak, ni u pogledu broja, a ni s obzirom na kvalitetu, to nije bilo dovoljno za jak, dobro obrazovan časniki kadar aktivne i pričuvne vojske, neophodan za osnutak i jačanje nove vojne snage. Stoga je 1869./70. u svakom pješačkom okrugu organiziran šestotjedni, a poslije i sedmotjedni tečaj za časnčku izobrazbu, a za već školovane časnike časnčka škola. Kandidati za časnike unovačeni su 1873. najprije kao natporučnici.²⁵¹ Konjica je osnovala sličnu instituciju za školovanje časnika – Središnju konjičku školu u Stolnom Biogradu, ubrzo potom premještenu u Kecskemét, a 1873. u Jászberény. Prve godine Kraljevskoga ugarskog domobranstva bile su zlatno doba za časnike jer im je bilo omogućeno brzo i gotovo bezuvjetno napredovanje, no brojčano relativno jako sitno ugarsko plemstvo radije je biralo civilnu državnu službu nego napore vojničkog života. Smanjeni interes za vojne karijere i nedostatak časnika bili su povod za javne rasprave. Unatoč tome što su se niži položaji u početku popunjavali i osobama iz radničkih i malograđanskih obitelji, najviši su se položaji ipak čuvali za vladajuće slojeve. Od 1880-ih godina, nakon osnutka novih institucija za časnčku izobrazbu, počela su zamirati i ta početna demokratska strujanja. Osim čimbenika unutar samog domobranstva, za nedostatan razvoj časnčke obuke i nedovoljnu privlačnost vojne karijere bilo je odgovorno i odbojno stajalište bečkog dvora. U Beču su nevoljko gledali na ugarska nastojanja iz političkih, ali i financijskih razloga. Naime, ugarska je vlada podsjećala na to da se osnivanje časnčke škole u Ugarskoj planiralo od 1790. te da se zaklade predviđene u tu svrhu trebaju prepustiti ugarskome Ministarstvu zemaljske obrane. Tim je sredstvima dotad raspolagala zajednička vojska. Iako su nakon višegodišnjih pregovora zaklade i zgrada dodijeljeni ugarskoj vladi, *Ludoviceum* nikada nije dostigao ugled institucija zajedničke vojske poput, primjerice, Terezijanske

²⁵⁰ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 669 i dalje.

²⁵¹ Kálmán KERI, „The Ludovika Military Academy 1802–1920“, u: B. KIRÁLYI (ur.), *The East Central European Officer Corps*, 138.

vojne akademije u Bečkom Novom Mjestu, neovisno o izdašnoj novčanoj potpori i dobrohotnoj podršci ugarske vlade.

Zakonskim člankom VI/1872. odobreno je osnivanje „Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika“, otvorene 21. studenoga 1872. Pitomci koji su prethodno završili nižu gimnaziju, nižu realnu školu ili neku drugu obrazovnu instituciju iste razine najprije su pohađali pripravni tečaj na Akademiji ili pripravni tečaj za časnike u Središnjoj konjičkoj školi. Oni sa završenom višom gimnazijom ili višom realnom školom upisivali su se izravno u program za časničku izobrazbu, kao i oni koji su završili pripreme tečajeva. Pripreme su tečajeva mogli završiti i vojnici s odsluženom vojnom obvezom (*Präsenzdienst*) koji su se dobrovoljno javili za daljnje usavršavanje, pod uvjetom da su završili najmanje četiri niža razreda srednje škole. Časnički je tečaj u početku trajao godinu dana i bio je predviđen za 100 osoba, ali se redovito upisivalo samo 80 kandidata. Po njegovu su završetku polaznici najprije unaprijeđeni u kadete-zastavnike, a poslije nekoliko mjeseci u poručnike. Kandidati su uglavnom bili stariji od 20 godina i nisu imali više obrazovanje. U akademskoj godini 1879./80. samo su dvadesettrojica od 111 pitomaca imala maturu, a četvorica fakultetsku diplomu. Vojna karijera je često bila jedini izlaz za osobe koje su prekinule školovanje ili za poslovno neuspješne ljude. Dakle, časnički kadar Kraljevskoga ugarskog domobranstva bio je u svojim početcima intelektualno zaostao i prije svega zastario. Osim toga, školovali su se samo aktivni časnici, dok je i dalje nedostajalo školovanih pričuvnih časnika. Kako bi se riješio taj problem, časnička je izobrazba 1883. podijeljena na tečaj za aktivne i tečaj za pričuvne časnike. Izobrazba kadeta bila je organizirana tako da su pred aktivne časnike postavljeni viši zahtjevi. Produžena je na četiri godine, čime je bila izjednačena s institucijama zajedničke vojske. Kandidirati su se mogli samo oni u dobi od četrnaest do šesnaest godina sa završenom četverogodišnjom srednjom školom. U prve se razrede primalo 60 učenika. 30 učenika financirale su državne zaklade, a 10 je primalo državne stipendije. O vlastitu se trošku školovalo 20 učenika. Od 1890. godine u prve se razrede upisivalo 90 učenika. *Ludoviceum* se sve više zatvarao za djecu iz obitelji nižega društvenog položaja, a većinu mjesta koja su financirale zaklade dobivali su sinovi državnih činovnika, zemljoposjednika i časnika. Statuti nekih zaklada čak su inzistirali na plemićkom podrijetlu kao preduvjetu za upis. Svega je nekoliko mjesta ostajalo siromašnijim osobama ili pitomcima neugarskog podrijetla.

U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je vrlo malo zaklada. Većinom se radilo o gradskim institucijama (Vukovar, Rijeka) namijenjenima uglavnom domobranskoj višoj realnoj školi u Šopronu, kadetskim školama u Pečuhu i Oradeji te nižim vojnim obrazovnim institucijama. Nasuprot tome, privatne su zaklade imale mađarske obitelji, ali su one davale prednost mađarskim kandidatima. Državne su zaklade bile otvorenije i u njima se gledalo uglavnom na regionalno podrijetlo kandidata. Hrvatska i Slavonija bile su znatno zakinute u zakladama osnovanima za pojedine domobranske okruge jer su one imale iznimno malo koristi od Opće zaklade Ludovika (*Általános Ludovika Alap*).²⁵² Godine 1878. Hrvatskoj i Slavoniji je

²⁵² János ASBÓTH, *A magy. kir. honvédelmi minisztérium működése 1867–1872* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1867. – 1872.], Budapest 1873., 171.

iz nje dodijeljeno svega 4.040 guldena od ukupnog iznosa od 1,241.146 guldena. To je bio najmanji iznos dan bilo kojem okrugu Kraljevskoga ugarskog domobranstva, dok su Košice sa 143.790 guldena dobile najveći iznos. S iznimkom Hrvatske i Slavonije te Sedmogradске, svi su okruzi dobivali i dodatan novac iz drugih zaklada. Situacija nije bila bolja ni sa zakladama namijenjenima zajedničkoj vojsci. Na čitavu prostoru XIII. korpusa Hrvatske i Slavonije postojala je jedna jedina zaklada. Ona je podupirala uglavnom časničke sinove podrijetlom iz Bjelovara, Otočca i Karlovca te djecu časnika koji su služili u tim krajevima.²⁵³ Unatoč ograničenim pristupnim mogućnostima, već su u prvim godinama postojanja *Ludoviceuma* upisani i hrvatski kandidati. Prema službenoj statistici za akademsku godinu 1896./97. u svim je ugarskim vojnim obrazovnim institucijama bilo upisano 2.392 učenika. Hrvatskih je učenika bilo 129 (5,39%). U kadetskim su školama među 3.303 pitomca bila 133 Hrvata (4,02%²⁵⁴). U početku su hrvatski učenici na *Ludoviceumu* bili okupljeni u posebnom razredu s hrvatskim nastavnim jezikom. Ispit su također polagali na hrvatskom jeziku, pred ispitnom komisijom sastavljenom od zapovjednika bataljuna hrvatsko-slavonskoga domobranskog okruga. Ubrzo su uz obveznu nastavu njemačkog jezika uvedeni i obvezni tečajevi mađarskog jezika. Poslije je to razdvajanje napušteno i svi su se pitomci, neovisno o podrijetlu, podučavali zajedno. U prve su se dvije godine kao strani jezici učili njemački i hrvatski, a u iduće dvije godine moglo se birati između francuskog i hrvatskog. Ostali jezici koje su vojnici domobranstva govorili, poput rumunjskoga i slovačkog, nisu se podučavali na *Ludoviceumu* i nisu bili priznati kao pukovnijski jezici. U početku se njemački nije učio samo kao strani jezik, već je bio i nastavni jezik nekih predmeta. Međutim, krajem 19. stoljeća u čitavoj je Ugarskoj potisnut utjecaj njemačkog jezika i mađarski je proglašen jedinim nastavnim jezikom u svim vojnim obrazovnim institucijama. Za *Ludoviceum* je to regulirano zakonskim člankom XXIII/1897.²⁵⁵ U kontekstu tadašnje rasprave o zapovjednom jeziku u zajedničkoj vojsci, jasno usmjerene protiv Austrije, ta je institucija zarana postala političko oruđe. Iako se u samoj nastavi to teško moglo osjetiti, ipak je bilo i političkih aluzija. Tako je, primjerice, udžbenik hrvatskog jezika za mađarske pitomce *Ludoviceuma*, objavljen 1882. godine, osim uobičajena jezičnog tečaja sadržavao i konverzijski dio o ugarskoj i svjetskoj povijesti bez ikakva spominjanja Hrvatske i Slavonije. U njemu se nalazila i tvrdnja o brojnim Nijemcima koji su živjeli u Ugarskoj, a da nisu naučili mađarski jezik.²⁵⁶ To se može protumačiti i kao kritika Austrije, ali i Hrvatske.

Nastavnici *Ludoviceuma* bili su uglavnom zapovjednici bataljuna, a povremeno i časnici hrvatsko-slavonskih jedinica Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Godine 1875. na *Ludoviceumu* su predavali konjički kapetan Vilim Klobučar iz 82. pješačkog bataljuna te kaptani Ivan Vuković i Petar Čemerlić. Nastavnici su se obvezivali na najmanje godinu dana, ali su mnogi ostajali i dulje. Tako se, na primjer, Ivan Vuković tek 1879. vratio u službu u

²⁵³ *Rendeleti Közlöny*, 14. ožujka 1914.

²⁵⁴ L. BACHÓ (ur.), *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia töreénete*, 490.

²⁵⁵ *Isto*, 457.

²⁵⁶ Antal ZDELLAR, *Horvát nyelvtan a m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia hallgatói számára* [Hrvatsko jezikoslovlje za slušatelje Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika], Budapest 1882., 137.

postrojbi.²⁵⁷ Godine 1878., s dolaskom kapetana Đure Tomičića, koji je 1874./75. apsolvirao bečku Ratnu školu,²⁵⁸ te kapetana Kuzmana Budimirovića i Fedora Radoševića, na *Ludoviceumu* su ponovno bila trojica nastavnika časnika iz hrvatsko-slavonskog okruga.²⁵⁹ Godine 1880. za dekana *Ludoviceuma* imenovan je hrvatski časnik, pukovnik Aleksandar Basarabić. Prije tog imenovanja kao potpukovnik je vodio prvi odsjek hrvatsko-slavonskoga okružnog zapovjedništva. S njime su na Akademiju premještena još dvojica časnika tog okruga, poručnik Gabro Ratković iz 90. te kapetan Mihael Zubović iz 80. bataljuna.²⁶⁰ Nakon četiri godine provedene na *Ludoviceumu* pitomci su rangirani sukladno svojim postignućima. Dvojica najboljih u oba programa odmah su dobila čin poručnika, oni s „izvršnim“ i „vrlo dobrim“ ukupnim uspjehom kadeta-zastavnika (*Kadett-Offiziersstellvertreter*), a oni s „dobrim“ i „dovoljnim“ uspjehom narednika (*Feldwebel*). Potonja je kategorija ukinuta 1892.²⁶¹ Diplomci su uvrštavani u domobranske pukovnije, a Hrvatska i Slavonija godišnje su dobivale od jednog do najviše sedam mladih časnika. Godišnje je oko 4% južnoslavenskih pitomaca završavalo *Ludoviceum*, ali nisu svi dodjeljivani domobranstvu. Ni u razdoblju 1887. – 1901. nije bilo bitne razlike u usporedbi s prijašnjim godinama.²⁶²

Unatoč svim nastojanjima, časnici školovani na *Ludoviceumu* i dalje su pokrivali tek 40% potreba Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Stoga se pokušalo pridobiti jednogodišnje dobrovoljce u aktivnu službu, a mađarske časnike iz zajedničke vojske potaknuti na prijelaz. Potonje je rješenje naišlo na oštre kritike u krugovima vlade jer se time smanjivao broj ionako podzastupljenih mađarskih časnika u zajedničkoj vojsci. Naposlijetku su ipak stotine rezervnih časnika i tisuće nižih časnika prešli u Kraljevsko ugarsko domobranstvo. Kronični deficit časnika u domobranstvu smanjio se tek krajem 1880-ih. Nakon mukotrpnih pregovora sa zajedničkim Ministarstvom rata, osnovane su dvije četverogodišnje pješačke kadetske škole u Pečuhu i Oradeji te viša realna škola u Šopronu (*Magyar királyi honvéd főrealiskola*) za predizobrazbu časnika. Nakon toga je *Ludoviceum* zakonskim člankom XXIII/1897. preustrojen u punopravnu instituciju za školovanje časnika pješaštva i konjaništva, po uzoru na Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu. Školovanje je izjednačeno s fakultetskim i razrađen je trogodišnji nastavni program. Novi je sustav uveden u jesen 1898. Diplomci su se mogli sami slobodno opredijeliti hoće li pristupiti domobranstvu ili zajedničkoj vojsci.²⁶³ Međutim, ugarska je vlada u praksi poduzimala sve što je mogla kako bi vlastiti časnički pomladak zadržala u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. Stvarno su se oko dvije trećine diplomaca svake generacije odlučivale za domobranstvo.²⁶⁴

²⁵⁷ *Rendeleti Közlöny*, 9. lipnja 1879.

²⁵⁸ *Isto*, 20. listopada 1874.

²⁵⁹ *Isto*, 29. rujna i 19. listopada 1878.

²⁶⁰ *Isto*, 3. rujna 1880.

²⁶¹ K. KERI, „The Ludovika Military Academy“, 141.

²⁶² *Magy. kir. honvéd ludovika akadémia tényleges allományu tisztképző tanfolyamat végzett növendékek és rendkívüli hallgatók névjegyzéke (1887–1901)* [Imenik diplomiranih pitomaca i izvanrednih slušatelja tečaja za aktivne časnike Kraljevske ugarske akademije Ludovika 1887. – 1901.], Budapest 1917. Ostale nacionalnosti gotovo i nisu bile zastupljene u *Ludoviceumu*. Udio Rumunja, Slovaka i Rusina nikada nije prešao 1%. T. HAJDU, *Tisztikar és középosztály*, 278.

²⁶³ K. KERI, „The Ludovika Military Academy“, 143.

²⁶⁴ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 676.

VOJNO ŠKOLSTVO

Osim nastojanja da pridobije mlade ljude za aktivnu službu u domobranstvu, ugarska je vlada također nastojala osnažiti utjecaj mađarskog jezika u svojim vojnim snagama. U početku je zbog malog broja ungarofonih časnika i vojnika uistinu različitih nacionalnosti situacija u Kraljevskome ugarskom domobranstvu bila vrlo nepovoljna. Međutim, krajem 19. stoljeća ne samo da je časnički korpus Kraljevskoga ugarskog domobranstva bio mađariziran, već su sve učestaliji postajali i pokušaji Ugarske da poveća utjecaj svog jezika u zajedničkoj vojsci. Borba za uvođenje mađarskoga zapovjednog jezika nije doduše bila uspješna, no manjim, nimalo spektakularnim koracima postizali su se djelomični uspjesi. Primjer je osnivanje c. i k. kadetskih škola u Ugarskoj, koje su malo-pomalo mađarizirane. Tako je 1868. osnovana vojna niža realna škola u zapadnougarskom Željeznom.²⁶⁵ Nastava se najprije održavala prema nastavnom planu civilne realne škole, ali su postupno francuski i engleski jezik zamijenjeni mađarskim i češkim te su uvedeni vojni nastavni predmeti. Prve su se bitne izmjene plana dogodile u školskoj godini 1880./81., kad je osiguran „dio sati za nastavu na nacionalnim jezicima“.²⁶⁶ Poslije nekoliko godina carsko Ministarstvo rata žalilo se „da znatan dio primljenih aspiranata, pogotovo u dva niža godišta, zbog predobuke na mađarskom jeziku ima velike poteškoće pri svladavanju njemačkog jezika.“²⁶⁷ Da bi riješili te probleme, u prvim je dvama godištima francuski jezik zamijenjen pojačanom nastavom njemačkog jezika. Godine 1892. Ministarstvo je popustilo pred ugarskim zahtjevima i izrazilo spremnost da „u svim nižim vojnim realnim školama osnovanim na ugarskom tlu uvede mađarski jezik kao obvezni predmet od 1. siječnja 1892. na štetu predmeta ‘češki jezik’“.²⁶⁸ Potpuna mađarizacija škole i njezino preseljenje iz zapadnougarskoga germanofonog Željeznog u unutrašnjost zemlje provodila se u nekoliko etapa. Mađarski je jezik 1904. uveden kao nastavni jezik za povijest, prirodoslovlje, fiziku i kemiju te vjeronauk „ako je 15 pitomaca u razredu potpuno vladalo mađarskim jezikom“. Nastava iz prostoručnog crtanja, krasopisa i pjevanja održavala se dvojezično. Tu se odluku opravdalo na sljedeći način: „Carsko Ministarstvo rata je, uzimajući u obzir činjenicu da je velik dio pitomaca ove institucije zavičajan u zemljama ugarske krune, za školsku godinu 1904./1905. dalo odobrenje da se dio predmeta podučava na mađarskom jeziku kako bi se pitomcima pružila mogućnost usavršavanja materinskog jezika.“²⁶⁹ Školi u Željeznom tako je pripala važna uloga u toj „kulturnoj borbi“ za prevlast mađarskog jezika jer je grad bio u pretežno njemačkom govornom području, omeđen slavenskim krajevima na sjeveru i jugu. Stoga je ugarska strana tu školu sve više doživljavala kao ugarsku obrazovnu ustanovu, zanemarujući pritom njezin zajednički karakter kao institucije c. i k. vojske. Štoviše, tvrdilo se da je upravo ona pružila priliku neugarskim pitomcima: „Pitomce iz austrijskih nasljednih zemalja ova je odluka doduše jako pogodila, ali im je omogućeno da temeljitije nauče još jedan jezik, koji su u komunikaciji s ungarofo-

²⁶⁵ *Historische Schilderung der k.u.k. Militär-Unterrealschule in Kismarton*, Kismarton 1909., 9 i dalje.

²⁶⁶ *Isto*, 22.

²⁶⁷ *Isto*, 37.

²⁶⁸ *Isto*, 42.

²⁶⁹ *Isto*, 63.

nim pitomcima već djelomično i usvojili.²⁷⁰ Ugarsko Ministarstvo zemaljske obrane dobilo je još veći utjecaj u školi 1907. jer se „od sada pa nadalje u inspekciju generala kojeg odabere zapovjedništvo korpusa (Požun) uvijek mora uključiti i časnik Kraljevsko-ugarskoga ministarstva zemaljske obrane“, koji je trebao provjeravati napredak u nastavi mađarskog jezika.²⁷¹ Konačno je carsko Ministarstvo rata 1909. odobrilo ugarske zahtjeve i preselilo školu u Târgu Mureș u Sedmogradskoj, dok je u Željeznom osnovana nova vojna viša realna škola s dvojezičnom nastavom (njemački i mađarski).

Škole u Željeznom i Târgu Mureșu bile su zajedničke c. i k. institucije. Osnivanjem novih ustanova krajem 19. stoljeća, školovanje časnika, nižih časnika i čitavih domobranskih postrojbi postajalo je sadržajno sve raznovrsnije. Međutim, budući da Kraljevsko ugarsko domobranstvo nije raspolagalo jednakim brojem rodova vojske kao zajednička vojska, sukladno tome nije bilo ni toliko specijaliziranih vojnih obrazovnih ustanova. Ugarska je vlada često žalila zbog takva stanja, a Ministarstvo zemaljske obrane ustrajalo je u ambiciji da unatoč ograničenim mogućnostima utemelji što je moguće više tečajeva i škola. Tako se u shematizmima Kraljevskoga ugarskog domobranstva vidi zadivljujuća raznolikost vojnih obrazovnih ustanova. Međutim, imajući na umu prestiž i rezultate, nove, uglavnom skromno opremljene ugarske škole nisu bile nikakva konkurencija tradicionalnim bečkim odnosno austrijskim uzorima. Iako su časnici Kraljevskoga ugarskog domobranstva imali mogućnost daljnjeg usavršavanja u ustanovama zajedničke vojske, ugarska strana to nije podupirala, bojeći se da ih ne izgubi u korist c. i k. vojske.

Godine 1913. Kraljevsko ugarsko domobranstvo je pored *Ludoviceuma* raspolagalo i sljedećim vojnim obrazovnim ustanovama: Višom realnom školom u Šopronu (*Magyar királyi Honvéd főreáliskola*), kadetskim školama (*Magyar királyi Honvéd hadapród iskola*) u Oradeji i Pečuhu, višim časničkim tečajem (*Magyar királyi Honvéd felsőbb tisztii tanfolyam*) te Središnjom konjičkom školom (*Magyar királyi Honvéd központi lovas iskola*) s tečajem za konjičke niže časnike u Budimpešti.²⁷² Zatim su tu bili telegrafski tečaj (*Távíró iskola*), osnovan 1894., ekonomska časnička škola (*Magyar királyi Honvéd gazdasági tisztii iskola*) u Budimpešti za aktivne i pričuvne časnike te tečaj za jednogodišnje dobrovoljce (*Egyévi önkéntesi tanfolyam*).²⁷³ Vojni liječnici školovali su se u Medicinskoj primijenjenoj školi (*Magyar királyi Honvéd orvos alkalmazó iskola*) u Budimpešti, osnovanoj 1901. i izjednačenoj s Bečkom školom. U Budimpešti je najzad postojao i tečaj za oružare (*katonai műszaki ismeretek*).²⁷⁴ To je bilo neusporedivo s brojem vojnih obrazovnih institucija zajedničke vojske. Ona je imala 15 kadetskih pješačkih škola (pet u Kraljevini Ugarskoj), po jednu konjičku, artiljerijsku i pionirsku (inženjersku) kadetsku školu, potom još jednu višu realnu školu i šest nižih realnih škola. Jednako brojne bile su i ustanove za stručno obrazovanje, poput

²⁷⁰ Isto.

²⁷¹ Isto, 75.

²⁷² *A magyar királyi honvédelmi miniszterium, honvédség és csendőrség névkönyve 1913 évre* [Imenik Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane, domobranstva i oružništva za 1913. godinu], Budapest 1913.

²⁷³ K. GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 257.

²⁷⁴ Károly (Karl) GLÜCKMANN, *Tankönyv a m. kir. honvéd hadapród iskolák számára* [Udžbenik za kraljevske ugarske kadetske škole], Budapest 1900., 245.

Tehničke vojne akademije, tehničkih stručnih tečajeva, administrativnih stručnih tečajeva, armijske i artiljerijske škole gađanja, instituta za jahanje, kao i za vozačke instruktore, učitelje mačevanja i učitelje tjelovježbe. Bili su organizirani telegrafski tečajevi za pješništvo i konjicu, a djelovali su i Primijenjena vojna liječnička škola, Vojna veterinarska akademija na Veterinarskoj visokoj školi u Beču i Vojno-geografski institut.

Pripadnicima Kraljevskoga ugarskog domobranstva bili su doduše dostupni tečajevi za časnike, ali prave časničke škole nalazile su se samo u okruzima Budimpešta, Košice, Požun i Cluj-Napoca. U tom su pogledu južni okruzi Segedin i Zagreb očito bili zanemareni. Svaka husarska pukovnija imala je vlastitu jahačku školu (*Equitationsschule*), ali ona nije bila namijenjena prvenstveno časnicima, već ljudstvu. U načelu se činilo da su Kraljevskome ugarskom domobranstvu u njegovim početcima više nedostajali ljudi nego škole i politička volja. Vlada se iznimno trudila i osnivala je brojne vojne obrazovne ustanove, ne bi li osigurala nacionalni časnički kadar. Zbog toga je doista bilo moguće ostvariti uspješnu časničku karijeru isključivo u Kraljevskome ugarskom domobranstvu, ali se usto ipak moralo završiti i školovanje u ustanovama zajedničke vojske. Ili se iz c. i k. kadetske škole odlazilo u Kraljevsko ugarsko domobranstvo ili se nakon završetka *Ludoviceuma* pohađala bečka Ratna škola. Da je ugarska vlada inzistirala na potpunoj mađarizaciji vojne elite, karijere mnogih časnika u zajedničkoj vojsci ne bi bile moguće, a to nipošto nije bilo poželjno. Niti bi kralju odani časnici prihvatili takvo ograničenje svojih karijernih mogućnosti niti je Ugarska bila zainteresirana za školovanje vodećega vojnog sloja koji bi u slučaju rata bio nedostatan obrazovan te samo uvjetno sposoban za djelovanje. U Cislajtiji su tehničke škole zajedničke vojske bile iznimno tražene prvenstveno među mladim časnicima i roditeljima budućih kadeta zbog njihove izvrsne kvalitete obrazovanja. Kao što su austrijski inženjeri i ostali tehničari bili vrlo traženi u zaostalim provincijama i zemljama Balkana radi njihove modernizacije, tako su i vojne obrazovne ustanove zajedničke vojske bile na iznimno dobru glasu. Sinovima krajišnika, naprotiv, tehničke škole nisu bile osobito atraktivne pa su se u Inženjerskoj kadetskoj školi i na Tehničkoj vojnoj akademiji školovali tek malobrojni pitomci iz te regije. Isto je vrijedilo i za Ugarsku. U važnost tehničke izobrazbe očito su uvjerenije bile nacionalnosti s raslojenijom socijalnom i obrazovnom strukturom. Tome u prilog govori visoki postotak učenika tih ustanova iz Češke i Moravske. U Ugarskoj se, kao i u Hrvatskoj i Slavoniji, i dalje davala prednost „klasičnim“ vojnim školama, dakle u prvom redu pješačkim i konjičkim kadetskim školama, *Ludoviceumu* i Terezijanskoj vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu. Osim toga, konjica je u Ugarskoj tradicionalno imala vrlo važnu ulogu pa su osobito mladi plemići – koji su se uglavnom opredjeljivali za konjicu – bili rijetki među polaznicima tehničkih obrazovnih ustanova.

Niti su Hrvati i Srbi imali pristup višemu vojnom obrazovanju niti su ga baš tražili. U povijesti Inženjerske kadetske škole, preseljene 1868. iz Tullna u Hainburg, autor južnoslavenskog podrijetla, nastavnik, navodi vrlo malo osoba koje su imale veze s Hrvatskom i Slavonijom.²⁷⁵ Južnoslavenska se imena rijetko spominju i samo su dvojica pitomaca ostva-

²⁷⁵ Felix KEMENOVIC (ur.), *Geschichte der Pionierkadetten und deren Schulen 1811–1911*, Wien 1911.

rila karijeru u domobranskim jedinicama u Hrvatskoj i Slavoniji. Đuro Čanić, rođen 1849. u Hrvatskoj kao činovnički sin, pohađao je inženjerijski odsjek (*Genieabteilung*) Tehničke vojne akademije od 1869.²⁷⁶ Nakon završetka Ratne škole, postao je stožerni časnik. Godine 1891. unaprijeđen je u pukovnika i zapovijedao je 72. pješačkom pukovnijom prije nego je 1897. kao general-bojnik i zapovjednik 83. pješačke brigade prešao u Kraljevsko ugarsko domobranstvo. Zapovjedništvo nad Zagrebačkim domobranskim okrugom preuzeo je 1901. te je iste godine postao podmaršal. Umirovljen je 1903. i starost je proživio u Zagrebu. U tijeku svoje zavidne karijere djelovao je i u inozemstvu. Godine 1880. provodio je vojna istraživanja u Bugarskoj, Istočnoj Rumeliji i Trakiji, za što je dobio dopust od carskog ministra rata. Potom je imenovan članom međunarodne komisije za utvrđivanje nove osmansko-grčke granice. Njegov bogati jezični repertoar („njemački, hrvatski i srpski, češki za službenu uporabu, francuski i ruski“) nije uključivao mađarski jezik.²⁷⁷ Zbog toga mu je bila uskraćena karijera u Ugarskoj. Drugi pitomac bio je Eduard Lukinac. On je nakon školovanja u Inženjerijskoj kadetskoj školi pristupio konjaništvu. Taj je Mađar govorio i hrvatski jezik jer je 1869. kao domobranski časnik došao u Hrvatsku i Slavoniju, gdje je preuzeo nekoliko viših zapovjedništava. Kao pukovnik 10. husarske pukovnije u Varaždinu bio je jedan od zapovjednika koje je kralj pohvalio na manevrima u Ceglédu 1880.²⁷⁸ Zatim je, kao jedan od Čanićevih prethodnika, zapovijedao 83. pješačkom brigadom. Karijeru je nastavio u Ugarskoj, a prvi je vrhunac dosegao krajem 1880-ih godina zapovjedništvom nad Budimpeštanskim domobranskim okrugom. Kao podmaršal je 1893. postao zapovjednik Hrvatsko-slavonskog okruga. Nakon umirovljenja 1896. vratio se u Budimpeštu.²⁷⁹

Razmjerno je malo domobranskih časnika pohađalo Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu. Na popisu iz 1894. pojavljuje se jedanaest diplomaca koji su svoje karijere započete u c. i k. vojsci nastavili u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. U kasnijim godinama evidentirana su još dvanaestorica časnika čija je karijera započela u Bečkom Novom Mjestu.²⁸⁰ Od te dvadesettrajice časnika dvojica nisu bila ni rođeni Mađari ni Hrvati, Slavonci ili Srbi, nego su potjecali iz Češke i Poljske. Među kasnijim časnicima Kraljevskoga ugarskog domobranstva na popisu iz 1894. godine bila su sedmorica sinova časnika, uglavnom krajišnika, a činovi očeva kretali su se između poručnika i kapetana. Među preostalim apsolvencijama koji su poslije pristupili Kraljevskome ugarskom domobranstvu, bila su trojica sinova činovnika (savjetnika zemaljskog suda, poreznog inspektora i šumara) te jedan sin posjednika. Iako trojica od jedanaestorice apsolvencija nisu bila rođena u Hrvatskoj i Slavoniji, samo jedan nije bio Hrvat, Slavonac ili Srbin. Ernst von Frohreich-Szabó, rođen 1855. kao sin poreznog inspektora u sjevernočeškom gradu Vrchlaví, došao je 1873. nakon pohađanja vojničkoga kolegija u St. Pöltnu na Terezijansku akademiju i po-

²⁷⁶ Friedrich GATTI, *Geschichte der k. u. k. technischen Militär-Akademie I: Geschichte der k.k. Ingenieur- und k.k. Genie-Akademie 1717–1869*, Wien 1901., 1062.

²⁷⁷ Qualifikationsliste Georg Čanić, KA Wien.

²⁷⁸ Major (Emil) DEMBSHER, *Die königlich ungarische Honvéd-Cavallerie*, 414.

²⁷⁹ F. KEMENOVIC (ur.), *Geschichte der Pionierkadetten*, 180.

²⁸⁰ Johann SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis aus unsere Tage*, Wien 1894.–1897., sv. 2, 943; sv. 3, 342.

stao konjanik. Njegova je karijera započela u 1. dragunskoj pukovniji. Godine 1883. postao je osobni pobočnik zapovjednika IX. korpusa. Preselio se u Budimpeštu nakon otpusta iz aktivne vojne službe 1884., a potom je 1887. premješten u pričuvu Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Nakon što se reaktivirao 1889., služio je u 10. domobranskoj pukovniji. 1890. je postao konjički kapetan i 1896. prešao u 3. husarsku pukovniju u Segedinu.²⁸¹ Na spomenutu popisu iz 1894. nalaze još dvojica konjičkih časnika. Georg Pilaszanović, sin zemljoposjednika, na svijet je došao 1850. u Baji (južna Ugarska). Njegovo vojno školovanje započelo je u Inženjerijskome kadetskom institutu u Hainburgu. Nakon otpuštanja iz Terezijanske vojne akademije raspoređen je 1868. u 11. ulansku pukovniju, a 1874. u 8. husarsku pukovniju. I on je 1877. premješten najprije u pričuvu zajedničke vojske, a potom i u domobransku pričuvu prije nego što se ponovno aktivirao.²⁸² Mirko (Emanuel) Ljubinković rođen je 1860. u Cluj-Napoci u Sedmogradskoj. Završio je višu vojnu realnu školu u Hranicama i 1876. došao u Bečko Novo Mjesto. Njegov otac Aron Ljubinković zapovijedao je od 1885. do 1887. kao pukovnik hrvatsko-slavonskim oružništvom. Služio je najprije kao poručnik u 52. pješačkoj pukovniji, a od 1884. kao natporučnik u 5. ulanskoj pukovniji prije nego je 1890. prešao u 10. husarsku pukovniju domobranske konjice. Odmah je unaprijeđen u konjičkoga kapetana, ali je nakon dvije godine prekinuo službu. Najvjerojatnije je ostao živjeti u Ugarskoj.²⁸³

Znatno manja važnost Kraljevskoga ugarskog domobranstva u usporedbi s institucijama zajedničke vojske posebno se očitovala u pogledu mornarice. Ugarska je doduše nastojala ojačati svoju vojnu nazočnost u Rijeci, ali je u tome samo djelomično uspijevala. Tamo je najprije osnovana jedna satnija, podređena 77. domobranskom pješačkom bataljunu u Velikoj Kanjiži.²⁸⁴ Od 1886. pripadala je 20. pješačkoj brigadi. Zajednička je pak vojska u Rijeci održavala jedan od svojih dvanaest odgojnih zavoda. Oni su omogućavali besplatno četverogodišnje školovanje stotini pitomaca iz siromašnih vojničkih obitelji. Iako je ugarska vlada osnovala vlastitu pomorsku akademiju u Rijeci, domaći su preferirali c. i k. pomorsku akademiju u istarskoj Puli. Hrvati iz Primorja često su kritizirali ugarsku akademiju i njezinu isključivo mađarsku orijentaciju: „Istina je doduše da se mladiće iz Hrvatskoga primorja zapravo najčešće upućivalo u mornaricu, ali je također točno da im je bio onemogućen bilo kakav napredak ako nisu znali mađarski. Vojna škola u Rijeci zapravo je bila mađarska škola. Tko je želio položiti prijemni ispit ili kasnije doći na kakav vodeći položaj, morao je najprije biti vješt u mađarskom jeziku. Zato su Hrvati ostajali na nižim mjestima, a čitavo je zapovjedništvo flote bilo monopolizirano u korist kadra podrijetlom iz Ugarske.“²⁸⁵ Akademija u Rijeci pružila je mogućnost ostvarivanja karijere Mađarima, koji su u mornarici bili iznimno slabo zastupljeni. Međutim, dotad su u ratnoj mornarici bili iznimno rijetki i hrvatski odnosno dalmatinski časnici. Na pomorskoj akademiji u Puli hrvatski ili srpski predavao se tek od 1858., a mađarski od 1869. Razumljivo je da je nastavni jezik uz

²⁸¹ *Isto*, sv. 1, 676 i *Rendeleti Közlöny*, 11. srpnja 1896.

²⁸² J. SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie*, sv. 1, 572.

²⁸³ *Isto*, 715.

²⁸⁴ S. SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története*, 25.

²⁸⁵ G. HORN, *Le compromis de 1868*, 187.

talijanski ostao i njemački. Nastava na „narodnim jezicima“ uvedena je samo zato da bi se olakšalo sporazumijevanje s mornarima.²⁸⁶

U hijerarhiji vojnih obrazovnih ustanova Monarhije najviše je mjesto zauzimala bečka Ratna škola, osnovana 1852. Na njoj su se školovali časnici svih rodova vojske za Glavni stožer i za više ađutanture. Kraljevski ugarski tečaj za više domobranske časnike na *Ludoviceumu* bio je, među ostalim, i „pripremni tečaj“ za Ratnu školu. U nju se godišnje primalo osam njegovih najboljih apsolvenata. Prije prijave kandidati su morali služiti najmanje tri godine u postrojbi, imati izvanredne vojne kompetencije te biti neoženjeni i mlađi od 27 godina. Broj polaznika bio je ograničen na 30. Iako je mađarski bio djelomično i nastavni jezik, većina se predavanja održavala na njemačkom. Svi su kandidati već i prije prijma u Ratnu školu morali znati njemački i još jedan jezik Monarhije,²⁸⁷ što je mnogim domobranskim časnicima ionako bilo samo po sebi u potpunosti razumljivo. Časnici oba domobranstava do 1900. su se vodili kao izvanredni slušači u Ratnoj školi, a u prosjeku je među polaznicima bilo više pripadnika ugarskoga nego austrijskog domobranstva. Među osam najuspješnijih apsolvenata *Ludoviceuma* uvijek je barem jedan bio iz neke od jedinica hrvatsko-slavonskoga domobranskog okruga. Uglavnom su nosili mađarska imena iako se u ranijim razdobljima primalo više južnoslavenskih časnika.²⁸⁸ Osim budućih hrvatsko-slavonskih zapovjednika bataljuna, pukovnija i okruga (Matija Raslić, Josip Bach, Đuro Čanić, Radoslav Grba, Svetozar Borojević i Stjepan Sarkotić), od mađarskih je polaznika Ratnu školu završio i kasniji ministar predsjednik Gyula Gömbös. On je kao potpukovnik služio u 25. zagrebačkoj pješačkoj pukovniji, a Ratnu je školu pohađao 1913./1914.²⁸⁹ U razdoblju između 1899. i 1914. Ratnu je školu pohađalo ukupno 29 časnika iz hrvatsko-slavonskoga domobranskog okruga. Devetorica su bila Hrvata ili Srba, a četvorica su imala mađarizirana južnoslavenska prezimena. Vojne vlasti Cislajtanije i Translajtanije ionako su germanizirale odnosno mađarizirale osobna imena i samo su malobrojna imena bez ekvivalenta u njemačkom odnosno mađarskom jeziku ostala u izvornu obliku, kao na primjer Dušan. Mali broj domobranskih časnika hrvatske i srpske nacionalnosti u Ratnoj školi bio je posljedica također iznimno malog udjela među diplomcima *Ludoviceuma*. Većina južnoslavenskih kandidata za časnike davala je prednost austrijskom putu do Ratne škole, na primjer preko Terezijanske vojne akademije, bez zaobilaznog puta preko Ugarske. Zbog toga je mnogo budućih domobranskih časnika obrazovano u Cislajtaniji. Samo su malobrojni južnoslavenski časnici bili zainteresirani za karijeru u Ugarskoj. Davali su prednost službi u zajedničkoj vojsci ili su se zadovoljavali mjestom u hrvatsko-slavonskom okružju.

²⁸⁶ Peter SALCHER, *Geschichte der k.u.k. Marine-Akademie*, Pola 1902., 38.

²⁸⁷ *K.u.k. Armee Taschenkalender*, 347.

²⁸⁸ *Die k. und k. Kriegsschule 1852–1902*, Wien 1903., 236.

²⁸⁹ *Schematismus für das K.u.K. Heer und für die K.u.K. Kriegsmarine 1914*, Wien 1914.

DISCIPLINA I ZDRAVLJE

Vojno kazneno pravo bilo je identično u objema državnim polovicama i počivalo je na austrijskome vojnom kaznenom zakoniku, potvrđenom u siječnju 1855. On je u bitnome ostao na snazi i nakon Austro-ugarske nagodbe. Međutim, u Kraljevskome ugarskom domobranstvu, za razliku od zajedničke vojske, osnovane su samo dvije instance vojnih sudova. Već su 1868. kao prva instanca uvedeni domobranski okružni sudovi. Predsjednik suda bio je zapovjednik okruga. Pomagali su mu jedan ili dvojica auditora te prisjednici. U Zagrebačkom se okrugu sud prve instance sastojao od pet osoba, ne uključujući predsjednika.²⁹⁰ Sud druge instance bio je Domobranski visoki sud, osnovan 1870. u Pešti. On je kontrolirao tijek poslova vojnoga pravosuđa i kaznionice okružnih sudova. Visoki sud činili su jedan general kao predsjednik, jedan general auditor, jedan ili dvojica auditora pukovnika odnosno potpukovnika, stožerni auditori (bojnici) te zapovijedajući časnici. Osnivanje treće instance, Vrhovnoga domobranskog suda, bilo je predviđeno samo u slučaju rata.

Ukupno vojno osoblje – sve do invalida i pacijenata vojnih bolnica, s iznimkom onih koji su još bili na probnome vojnom roku – bilo je u nadležnosti vojnog sudstva. Optužbu je općenito zastupao sudski časnik (vojni tužitelj odnosno glavni vojni tužitelj). Branitelji su bili aktivni časnici postrojbi, aktivni i neaktivni časnici i aspiranti vojnih pravosudnih vlasti te advokati navedeni u popisu vojnih branitelja. Zaposlenički su kadar sudova činili vojni pravnici koje im je u početku prepustila zajednička vojska. Poslije je Kraljevsko ugarsko domobranstvo samo školovalo osoblje za svoje sudove. Od 1898. organizirani su posebni tečajevi za praktikante pod vodstvom i nadzorom Domobranskoga visokog suda. Svaki domobranski okrug trebao je imati i vojnu kaznionicu, ali ih u početku nije bilo mnogo pa su osuđenici izdržavali kazne uglavnom u civilnim zatvorima. Od 1880-ih godina otvarani su novi zatvori, a krajem 19. stoljeća izgradnja sustava bila je dovršena. U ugarskim je vojnim kaznionicama u prosjeku uvijek bilo 400 do 500 zatvorenika.²⁹¹ Za časnike i kadete organizirali su se sudovi časti na razini okruga pod predsjedanjem pukovnika ili potpukovnika, a članovi su bili dvojica stožernih časnika, četvorica kapetana te još dvojica časnika. Osim toga, svaka je brigada imala stalni sud časti, sastavljen od jednoga stožernog časnika kao predsjednika, jednog kapetana, jednog natporučnika te jednog poručnika.²⁹²

Kaznene statistike za Zagrebački okrug pokazuju da je na tom području bilo manje disciplinskih problema nego u drugim okruzima Kraljevine Ugarske. Tijekom 1870. godine u Kraljevskome ugarskom domobranstvu kažnjeno je 267 vojnih osoba svih rangova, najmanje u okrugu Zagreb (18), a najviše u Pešti (66), Budimu (63), Košicama (50), Požunu (39) i Cluj-Napoci (31). Godinu dana poslije u Zagrebačkom je okrugu izrečeno samo dvanaest kazni, dok se u drugim okruzima povećao broj osuda (Budim, Pešta, Cluj-Napoca, Segedin).²⁹³ Zagreb je time čvrsto držao zadnje mjesto na tom popisu, imajući manje od

²⁹⁰ *A magyar királyi honvédelmi minisztérium és honvédség névkönyve 1876 évre*, 28 i dalje.

²⁹¹ T. PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr“, 682.

²⁹² K. GLÜCKMANN, *Tankönyv a m. kir. honvéd hadaprod iskolák számára*, 265.

²⁹³ J. ASBÓTH, *A magy. kir. honvédelmi minisztérium működése*, 58–61.

polovice osuda u ostalim okruzima. Jedan od najtežih prijestupa bilo je samoranjavanje vojnika počinjeno s ciljem dobivanja otpusta iz vojske zbog nesposobnosti. Taj je prekršaj bio vrlo rijedak u Kraljevskome ugarskom domobranstvu, a u Zagrebačkom okrugu praktički ga nije ni bilo. I u jedinicama zajedničke vojske smještenima u Hrvatskoj i Slavoniji broj kazni zbog tog prekršaja bio je ispod prosjeka čitave vojske. Godine 1893. u teritorijalnome vojnom okrugu Zagreba zabilježene su samo dvije osude zbog samoranjavanja, dok je broj osuda zbog tog delikta u budipeštanskom okrugu iznosio 22, u Krakovu 21, u Beču, Grazu i Przemyslu po 20, u Lavovu 15, u Košicama 11, u Josefovu 10, u Temišvaru i Požunu po 9, a u Pragu 6.²⁹⁴ Vojnosudbene su kaznene odredbe za hrvatsko-slavonsko domobranstvo postrožene 1890. Nove su odredbe bile rezultat inicijative Hrvatskog sabora. Za bijeg iz zemlje ili pokušaj izbjegavanja novačenja na neki drugi način bila je predviđena kazna od 1.000 guldena, za samoranjavanje novčana kazna od 1.000 do 2.000 guldena uza zatvorsku kaznu od šest do dvanaest mjeseci. Samoosakaćivanje ili simulacija trajne nesposobnosti obavljanja vojne službe mogli su se kazniti trogodišnjom zatvorskom kaznom uz novčanu kaznu od 2.000 guldena.²⁹⁵ Za ispitivanje duševnog stanja osuđenika imenovani su medicinski stručnjaci pri vojnim sudovima. Oni su u kriminalnim slučajevima imali ulogu vještaka. To je ušlo i u dopune Zakona o vojnim stegovnim postupcima 1897. Navedene je stručnjake imenovalo Hrvatsko-slavonsko sanitetsko vijeće. Ta se odredba primjenjivala na domobranstvo i oružništvo, i to na sve optužene pred vojnim sudovima. Od vojnih se vlasti tražilo da podupiru rad medicinskih vještaka.²⁹⁶ I stopa samoubojstava bila je iznimno niska u jedinicama Zagrebačkog okruga kao i na nekadašnjem području Vojne krajine. Godine 1869. vojnokrajiška je postrojba imala najnižu stopu samoubojstava u čitavoj zajedničkoj vojsci.²⁹⁷ To se nije promijenilo ni nakon njezina razvojačenja. Najviše samoubojstava i pokušaja samoubojstava bilo je među pješastvom, a najčešće bi ga počinili službenim oružjem. U europskim je razmjerima stopa samoubojstava u c. i k. vojsci bila znatno viša nego u drugim vojskama.²⁹⁸ Osim straha od kažnjavanja nakon disciplinskih prekršaja, u službenim se statistikama kao razlozi za samoubojstva navode i odbojnost ispunjena gnušanjem prema vojnoj službi, nesretna ljubav, dugovi ili obiteljski problemi. I tu su za Zagrebački domobranski okrug zabilježene niske statističke vrijednosti. Godine 1897. dogodila su se dva samoubojstva te jedan pokušaj samoubojstva, dok je u Peštanskom okrugu registrirano deset samoubojstava i jedan pokušaj.²⁹⁹

Istodobno s osnutkom Kraljevskoga ugarskog domobranstva organizirano je i medicinsko zbrinjavanje postrojbi. Nakon 1870. svi su bataljuni dobili liječnike. Budući da još nije bilo dovoljno vojnih liječnika, u početku su to bili pretežno civili. Ubrzo se njihov broj po-

²⁹⁴ *Statistischer Jahresbericht über die sanitären Verhältnisse des k. k. Heeres und der Population in der Militärgrenze 1869*, 13.

²⁹⁵ *Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, 273.

²⁹⁶ *Rendeleti Közlöny*, 8. lipnja 1890.

²⁹⁷ *Isto*, 5. svibnja 1897.

²⁹⁸ Johann Christoph ALLMAYER-BECK, „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft“, u: A. WANDRUSZKA, P. URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie V: Die bewaffnete Macht*, 111.

²⁹⁹ *A m. kir. honvéd legénység egészségügyi viszonyainak statisztikája az 1897–ik évben* [Statistički godišnji izvještaj o sanitarnim prilikama u postrojbama Kraljevskoga ugarskog domobranstva za 1897. godinu], Budapest 1899., 202 i dalje.

većao pa ih je 1877. godine bilo 65, a krajem stoljeća već 156. Posebna znanja iz vojne kirurgije vojni su liječnici stjecali tijekom šestomjesečnog tečaja u Beču. Zatim su se u okviru tromjesečne obuke u bolnicama zajedničke vojske upoznavali sa službenim poslovanjem i organizacijom vojnih bolnica. Od 1884. mogli su se usavršavati na Medicinskom fakultetu u Budimpešti, a poslije i u Cluj-Napoci. Pomoćno medicinsko osoblje obučavalo se u školama vojnih postrojbi, a potrebnu praksu dobivalo je u bolnicama zajedničke vojske. Prvih dvadeset godina svog postojanja Kraljevsko ugarsko domobranstvo nije imalo vlastite zdravstvene ustanove pa su se bolesnici i ranjenici liječili u civilnim bolnicama ili u c. i k. vojnim bolnicama. Prve vlastite bolnice izgrađene su tek početkom 1890-ih. Osim toga, časnici su mogli koristiti i lječilišta i toplice, na primjer u Topuskom u Hrvatskoj ili pak u Daruvaru u Slavoniji. Jedna od prvih vojnih bolnica osnovana je 1893. u Sisku. Ona je do 1905. bila jedina veća domobranska bolnica u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, već je sredinom 1890-ih postala premala. Stoga je najprije izgrađen dodatni paviljon s 30 kreveta za pacijente sa zaraznim bolestima. Godine 1898. predviđena je potpuno nova građevina te su kupljena dva zemljišta uz Kupu.³⁰⁰ Za planiranu malu bolnicu za 10. husarsku pukovnicu u Varaždinu htjelo se kupiti dva zemljišta. Jedno se nalazilo u blizini vojarne, ali je bilo dosta udaljeno od željeznice. Drugo je bilo u blizini kolodvora, ali mu je cijena bila previsoka. Nedugo nakon što su se bili odlučili za prvo zemljište, saznalo se da ugarsko Ministarstvo zemaljske obrane planira osnovati veliku vojnu bolnicu u Zagrebu. Sisačku je bolnicu trebalo zatvoriti, a od varaždinskog se projekta odustalo. U pismu Ministarstvu datiranome 14. svibnja 1901. okružni je zapovjednik Đuro Čanić iznio svoje viđenje situacije. Plan da se u Zagrebu osnuje središnja domobranska bolnica za čitavu Hrvatsku i Slavoniju činio mu se razumljivim jer je taj grad imao najbolje liječnike u zemlji. Osim toga, Zagreb je željeznicom bio povezan sa svim domobranskim jedinicama u zemlji. Izgradnja nove zgrade omogućila bi primjenu najmodernijih medicinskih dostignuća. U prilog očuvanju sisačke bolnice, dodao je, nije govorilo mnogo toga. Bila je zastarjela je i trebalo ju je obnoviti, a ugovor o najmu, zaključen do 1917., stvarao je godišnje troškove od 3.000 kruna.³⁰¹ U stavu generala Čanića nemoguće je previdjeti da on nije kritizirao zacrtanu centralističku ugarsku politiku, koja je u jednakoj mjeri pogađala sve institucije u zemlji i bila opće sredstvo mađarizacije. Poradi pripreme konačne odluke budimpeštansko je ministarstvo zatražilo izradu studije o troškovima održavanja svih domobranskih bolnica. Sisak se pritom našao u sredini. Najskuplja bolnica bila je ona u Mukačevu s troškovima od 2,77 kruna po danu i pacijentu, a najjeftinija segedinska s 1,54 kruna. Učinjene su i usporedbe s bolnicama zajedničke vojske, koje su u prosjeku izdvajale manje za svoje bolesnike. Za novu zagrebačku bolnicu troškovi su procijenjeni na 2,34 kruna po danu. Bolnica je naposljetku izgrađena 1905. u blizini domobranske vojarne,³⁰² ali se ubrzo pokazala premalom jer je broj pacijenata znatno premašio predviđene brojke. Zbog toga je već 1912. predloženo da se bolnica s 98 raspoloživih kreveta proširi za još 50. Kao prijelazno rješenje pacijenti su premješteni

³⁰⁰ Sisak predmeti 1891. – 1918., HDA Zagreb, fond 466: Vojno-građevinski odjel XIII zborni, kutija 6.

³⁰¹ Varaždin 1900. – 1901., HDA Zagreb, fond 466, kutija 10.

³⁰² Zagreb predmeti 1909. – 1913., HDA Zagreb, fond 466, kutija 11.

u domobransku bolnicu u Pečuhu. Međutim, uoči početka Prvoga svjetskog rata do tog proširenja nije došlo.³⁰³

Stopa sposobnih hrvatskih vojnih obveznika bila je unutar ukupnoga ugarskog prosjeka. Osim tjelesne i duševne slabosti, osnova za nesposobnost bila je i tjelesna visina manja od 153 cm. Godine 1893. u Zagrebačkom je okrugu 277 od 1.000 novaka proglašeno nesposobnim, a sljedećih se godina taj broj dodatno smanjio. Osim toga, Hrvati su se s prosječnom visinom od 171 cm ubrajali u najviše novake. Tuberkuloza je u njih rjeđe dijagnosticirana, a sifilis gotovo nikada. Nakon uvrštavanja u postrojbu novaci su cijepljeni protiv boginja, a u Hrvatsko-slavonskom okrugu bilo je najviše prisilnih cijepjenja.³⁰⁴ U usporedbi s drugim okruzima hrvatsko-slavonske su se postrojbe činile mentalno i tjelesno zdravijima. Dijagnosticirane bolesti bile su tipične za ono doba. Većina pacijenata bolovala je od povratne groznice (malarije), bronhijalnog katara, adenoma štitnjače, upale pluća, crijevnog tifusa, pjegavog tifusa, akutne upale moždane ovojnice, mrene i različitih čireva, a rjeđe su bile bolesti zglobova. Pojavljivale su se i teške zarazne bolesti poput boginja, ospica i šarlaha. Broj vojnika oboljelih od malarije u Hrvatskoj i Slavoniji bio je 1897. unutar prosjeka u 25. pješačkoj pukovnici (Zagreb), 26. (Karlovac) i 28. (Osijek), a nešto viši u 27. pješačkoj pukovnici (Sisak). U Ugarskoj je najviše slučajeva zaraze malarijom bilo u 4. (Oradeja) i 12. pukovnici (Szatmár).³⁰⁵ U sljedećim godinama nije bilo bitnijeg poboljšanja. 1902. su u 27. pješačkoj pukovnici prijavljena 52 slučaja, a u 10. husarskoj pukovnici (Varaždin) 30 slučajeva malarije.³⁰⁶ U hrvatsko-slavonskim jedinicama, kako u domobranstvu, tako i u zajedničkoj vojsci, bilo je malo pojava tuberkuloze i sifilisa, što se može dovesti u vezu s razmjerno dobrim higijenskim uvjetima. Jesu li ti vojnici bili zdraviji jer su se bolje hranili ili zato što su bili bliže svojim obiteljima? Sigurno je da život hrvatsko-slavonskih jedinica Kraljevskoga ugarskog domobranstva ni u kojem slučaju nije bio obilježen jadom i bijedom iako su se prilike u vojarnama često prikazivale bijednima.

VOJNO DUŠOBRIŽNIŠTVO

Za razliku od pravnih i medicinskih područja, koja su se malo-pomalo profesionalizirala i u kojima je punu odgovornost preuzimalo Kraljevsko ugarsko domobranstvo, dušobrižništvo je uvijek ostalo u ovlasti crkvenih vlasti. Preuzelo ga je teritorijalno nadležno svećenstvo. Ništa se nije promijenilo ni nakon odluka o osnutku domobranskog svećenstva 1874. i o njegovoj podjeli na aktivni i pričuvni sastav 1898. Duhovna skrb vojske prepuštena je mjesnim svećenicima, za razliku od zajedničke vojske, koja je raspolagala vlastitim vojnim svećenstvom. Ono je na prijelazu s 19. u 20. stoljeće obuhvaćalo 133 aktivna dušobrižnika, a 591 je bio u pričuvu.³⁰⁷ Uoči Prvoga svjetskog rata u aktivnom sastavu Kraljevskoga

³⁰³ *Isto.*

³⁰⁴ *Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, 19.

³⁰⁵ *A m. kir. honvéd legénység egészségügyi viszonyainak statisztikája az 1897–ik évben*, 34.

³⁰⁶ *A m. kir. honvéd legénység egészségügyi viszonyainak statisztikája az 1902–ik évben* [Statistički godišnji izvještaj o sanitarnim prilikama u postrojbama Kraljevskoga ugarskog domobranstva za 1902. godinu], Budapest 1904., 16.

³⁰⁷ *Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, 143.

ugarskog domobranstva bila su samo četvorica rimokatoličkih svećenika (2 župnika i 2 vjeroučitelja), raspoređena u odgojnim ustanovama i budimpeštanskoj garnizonskoj bolnici. Samo su za garnizonsku bolnicu u Budimpešti te u odgojnim i obrazovnim institucijama u mirnodopsku stanju bila usustavljena mjesta za petoricu svećenika.³⁰⁸ Njihova je djelatnost obuhvaćala dušobrižništvo u bolnici i vjeronauk, a ostale vjerske poslove (vođenje matičnih knjiga, krštenje itd.) te skrb za vojnike obavljali su lokalni župnici. Malobrojni aktivni domobranski dušobrižnici u crkvenim su pitanjima i duhovnoj skrbi bili podređeni dijecezanskom biskupu, a vojnim vlastima u pravnim pitanjima vezanima za njihovo namještanje. Dušobrižnici pričuvnoga sastava već su 1876. dobili svoje mjesto u organizaciji Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Njihov se broj uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata ustalio na 20 osoba. Novaci su se dobivali iz različitih izvora. U početku su svi vojni duhovnici u nadležnosti Ugarske koji su odslužili rok u zajedničkoj vojsci kao i tek zaređeni i inaugurirani svećenici automatski premješteni u pričuvni sastav domobranstva. Time je njihov broj naglo rastao i ubrzo je znatno premašio potrebe. Nakon 1889. primali su samo one koji su to zatražili. Pritom su vodili računa o zastupljenosti svih vjeroispovijesti priznatih u Ugarskoj i dijelili su duhovnike u dvije skupine: u prvoj su bili rimokatolički i grkokatolički svećenici, a u drugoj pravoslavni, protestantski obiju vjeroispovijesti (luterani i kalvinisti) i židovski. Već se u miru određivalo mjesto službovanja dušobrižnika u slučaju rata. Sustav je gotovo u potpunosti odgovarao onome u zajedničkoj vojsci, s po dva dušobrižnika za pješačku odnosno konjičku diviziju. U obzir su se uzimale nacionalnosti i vjeroispovijesti.

Zagrebački je domobranski okrug bio poseban po tome što je uz većinu rimokatoličkih svećenika u njemu bilo i mnogo pravoslavnih, dok gotovo da i nije bilo grkokatoličkih, protestantskih i židovskih dušobrižnika. Velik broj pravoslavnih svećenika odgovarao je visokom udjelu srpskoga stanovništva u Hrvatskoj i Banatu, dodatno povećanom nakon pripajanja Vojne krajine. Rimokatolički su svećenici bili u nadležnosti Zagrebačke nadbiskupije i Senjsko-modruške biskupije, a bilo je i nekoliko redovnika u pričuvnom sastavu domobranstva.³⁰⁹ Nakon okupacije Bosne priključeni su i svećenici iz Đakovačke biskupije, uglavnom u pričuvu 28. pješačke pukovnije. Malobrojni grkokatolički svećenici pripadali su Križevačkoj biskupiji. Veći dio pravoslavnih dušobrižnika potjecao je uglavnom iz Pakračke eparhije, a u manjem broju slučajeva iz eparhija u Karlovcu i Srijemskim Karlovcima. U početku su bili zastupljeni samo u dva ili tri bataljuna, ali su ubrzo pridruženi svakoj pukovniji. Jedini rabin o kojemu ima dokaza u čitavu tom razdoblju bio je 1898. dodijeljen 28. pješačkoj pukovniji.³¹⁰ Ta je pukovnija bila etnokonfesionalno najmješovitija domobranska jedinica u Hrvatskoj i Slavoniji. Popunjavala se iz Osijeka i Virovitičke županije sa šarenim nacionalnim pejzažom. Krajem 1880-ih godina od 18.000 osječkih stanovnika 41% su činili Hrvati, a Mađari i Nijemci su tvorili dvije najveće manjine u gradu. 28. pješačka pukovnija bila je ogledalo te raznolikosti.

³⁰⁸ K. GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 269.

³⁰⁹ Godine 1888. u pričuvnom se sastavu 25. pješačke pukovnije našao i jedan franjevac, a 1908. u 28. pješačkoj pukovniji jedan kapucin, bivši vojni duhovnik zajedničke vojske. *Rendeleti Közöny*, 18. prosinca 1888. i 28. listopada 1908.

³¹⁰ *Isto*, 3. prosinca 1898.

Zaključno se može ustvrditi da je u tijeku profesionalizacije Kraljevskoga ugarskog domobranstva i njegov hrvatsko-slavonski dio krajem 19. stoljeća imao sve bolje i sve različite obrazovane vojnike. Novaci su tvorili discipliniranu i zdravu vojsku. Organizacijski napori ugarske vlade bili su dakako usmjereni prema stvaranju konkurencije zajedničkoj vojsci. Unatoč mađarskome nacionalnom obilježju Kraljevskoga ugarskog domobranstva, hrvatsko-slavonske su jedinice, ukupno gledano, i dalje ostale hrvatske. Njihovi su se časnici držali podalje od sukoba između Beča i Budimpešte, a većina ih nije ni govorila mađarski jezik. U jednu se ruku može tvrditi da je Ugarska s određenom velikodušnošću tolerirala tu relativnu autonomiju hrvatsko-slavonskoga domobranstva, što pobija sve hrvatske interpretacije o mađarskom „ugnjjetavanju“. S druge se pak strane mora uzeti u obzir da je Ugarska uzalud pokušavala čitavo Kraljevsko ugarsko domobranstvo iskoristiti kao instrument vlastitih nacionalnopolitičkih težnji. Nesumnjivo su se – na stranu pitanje nacionalnog karaktera domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji – mogli čuti glasovi mađarskih političara koji su se zalagali za osnutak neovisne ugarske vojske kao korak prema potpunoj neovisnosti zemlje. Međutim, nikada nisu bili u prilici te ciljeve i ostvariti. Iako su se u zadnjim desetljećima 19. stoljeća pojačali sporovi između Budimpešte i Zagreba, Kraljevsko ugarsko domobranstvo toga je ipak bilo pošteđeno.

V. POGLAVLJE

ČASNIČKI KADAR

NACIONALNOSTI I DRUŠTVENO RASLOJAVANJE

Neovisno o imenu, ugarsko je domobranstvo imalo multinacionalno obilježje, iako je etnički bilo manje miješano od zajedničke vojske. Već u Ratu za neovisnost 1848./49. mnogi časnici ugarske vojske nisu bili Mađari, nego Nijemci, Poljaci, Južni Slaveni pa čak i Talijani ili su potjecali iz francuskih emigrantskih obitelji. Samo je 57% časnika tada pripadalo ugarskome sitnom plemstvu. Njihov manjak bio je posebno uočljiv na početku Rata za neovisnost jer su ugarske pukovnije carske vojske bile u Italiji, što je dodatno otežalo njihov povratak i pristupanje revolucionarnoj vojsci. Mađarski časnici nisu bili dovoljno zastupljeni ni u carskoj vojsci. Već je nakon smrti Marije Terezije započelo postupno povlačenje ugarske aristokracije iz vojske.³¹¹ Vojnu je karijeru još neprivačnijom učinio poraz mađarske revolucije i represija koja je potom uslijedila. Iako se od 1880-ih godina časnički kadar zajedničke vojske počeo svojim sastavom približavati stvarnim etničkim odnosima u mnogonarodnoj državi, i dalje su dominirali Nijemci. Mađari su s obzirom na ukupan broj stanovnika ostali podzastupljeni, kao uostalom i Rumunji i Južni Slaveni.³¹² Godine 1893. u zajedničkoj je vojsci među stožernim časnicima i časnicima postrojbi bilo 69,3% Nijemaca, 12,8% Mađara te 3,4% Hrvata i Srba. Prema vjeroispovijesti je bilo 79,7% katolika, 8,1% židova, 6,0% luterana, 2,2% kalvinista, 2,7% pravoslavanih i 1,1% grkokatolika.³¹³ Udio južnoslavenskih časnika u ratnoj mornarici bio je 8,9%, ali su i tu u većini bili Nijemci, s 52,8%. Slijedili su Mađari s 11,5%, Česi s 10,9% te Talijani sa 7,9%. Nasuprot tome, među 1.000 je mornara bilo 398 Hrvata i Srba, 314 Talijana, 138 Nijemaca, 55 Slovenaca i 46 Mađara. 95,7% njih bili su rimokatolici, 1,5% grkokatolici, a 1,0% Židovi.³¹⁴

S obzirom na jezično pitanje, potrebno je razlikovati tri razine. U zajedničkoj je vojsci njemački jezik bio i zapovjedni i službeni jezik, dok se pukovnijski jezik određivao prema nacionalnom sastavu jedinice.³¹⁵ Da bi mogli komunicirati s pretpostavljenima i podređenima, časnici su morali vladati svim jezicima koje se govorilo u njihovoj pukovniji barem toliko koliko je bilo „dovoljno za potrebe službe“. Ako prilikom preuzimanja dužnosti u pukovniji nisu znali neki od jezika, imali su tri godine da usvoje barem njegove osnove. U protivnom bi dosta dugo čekali na promaknuće ili na premještaj. Neki zbog toga nisu ni napredovali u službi. Neposredno uoči Prvoga svjetskog rata samo se u 142 od 329 jedinica c. i k. vojske moglo snalaziti na jednom jedinom jeziku. U njih 31 to je bio isključivo njemački. U

³¹¹ Tibor HAJDU, „Army and Society in Hungary in the Era of World War I“, u: Béla KIRÁLY, Nándor DREISZIGER (ur.), *East Central European Society in World War I* (= *War and Society in East Central Europe 19*), New York 1985., 113.

³¹² István DEÁK, *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztszjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918* [Bio jednom jedan časnik. Društvena i politička povijest časničkog kadra Habsburške Monarhije 1848. – 1918.], Budapest 1993., 226.

³¹³ *Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, 139.

³¹⁴ *Isto*, 144.

³¹⁵ Norman STONE, „Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914“, *Past and Present*, 33/1966., 100.

163 jedinice rabila su se dva jezika, a u 24 tri ili čak i više.³¹⁶ I u Kraljevskome ugarskom domobranstvu su zapovjedni i službeni jezik bili isti, ali se, naravno, radilo o mađarskom. Rijetko je postojao neki drugi pukovnijski jezik jer je Ministarstvo obrane posvuda nastojalo učvrstiti položaj mađarskog. U hrvatsko-slavonskim je jedinicama zapovjedni, službeni i pukovnijski jezik bio pak uvijek srpski ili hrvatski, a i većina je časnika i ljudstva bila hrvatske ili srpske nacionalnosti. Takozvane „ugarske“ pješačke pukovnije zajedničke vojske bile su nacionalno miješane i njihov pukovnijski jezik nije uvijek bio mađarski.³¹⁷ Husari su među konjaništvom – prvenstveno 2. husarska pukovnija – bili na glasu kao mađarska postrojba. Općenito je zastupljenost Mađara u konjici bila iznimno visoka. Oko 1900. su godine Mađari činili 33% ukupnoga konjičkog sastava i bili su najjača nacionalna skupina. Nakon Austro-ugarske nagodbe osnovani su i 13. ugarska poljska artiljerijska pukovnija i 1. ugarski tvrđavni artiljerijski bataljun. Međutim, Mađari su u njima bili jednako jako (odnosno slabo) zastupljeni kao i u pješaštvu ili inženjeriji. Nedostatak potencijalnog kadra bio je velik problem u nastojanjima da se stvori vlastita domobranska artiljerija. Prije 1883. su godine 16., 53., 70., 78. i 79. pješačka pukovnija, a od 1883. i novoosnovana 96. pukovnija, u nazivu sadržavale odrednicu ugarsko-hrvatske ili ugarsko-slavonske. Te su se postrojbe sastojale uglavnom od bivših krajišnika – dakle, ne od Mađara. Isto je vrijedilo i za časnike. Početkom 20. stoljeća udio Hrvata i Srba među ljudstvom navedenih pukovnija iznosio je više od 90%, a u nekima od njih – 79. i 96. pukovniji – čak i 100%. Etnički najheterogenije bile su 70. pukovnija s 80% Hrvata, 15% Nijemaca i 5% Mađara te 78. pukovnija s 80% Hrvata, 10% Nijemaca i 10% Mađara.³¹⁸ Jednak je bio udio Hrvata i Srba u hrvatsko-slavonskim domobranskim pješačkim pukovnijama. U 25. i 26. pukovniji činili su 97% ljudstva, a u 28. pukovniji 96%. Južnoslavenska premoć bila je najmanja u 27. sisačkoj pukovniji, gdje su činili 84% sastava.³¹⁹ Čak je i 10. varaždinska domobranska husarska pukovnija s 97% njihova udjela bila gotovo isključivo južnoslavenska iako se konjica držala tradicionalnim mađarskim rodnom vojske. U 4. domobranskoj husarskoj pukovniji u Subotici, djelomično popunjavanoj u bivšoj Banatskoj vojnoj krajini, Južni su Slaveni s udjelom od 20% bili druga po veličini etnička skupina, odmah nakon Mađara. Kad je 1914. u Zagrebu osnovana 6. domobranska poljska topnička pukovnija, također je 97% njezina ljudstva bilo hrvatske ili srpske nacionalnosti.³²⁰ U oružništvu je nacionalna homogenost hrvatsko-slavonskih jedinica bila još i jača. Njezin časnički kadar novačio se u početku gotovo isključivo iz zajedničke vojske i serežanskoga korpusa, s dominantnom hrvatskom i srpskom komponentom.³²¹

³¹⁶ István DEÁK, „The Ethnic Question in the Multinational Habsburg Army“, u: Nándor F. DREISZIGER (ur.), *Ethnic Armies. Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*, Waterloo 1990., 22.

³¹⁷ Na početku je 17 pukovnija slovalo kao ugarske pješačke pukovnije, a potom su im 1883. pridodane još dvije novoosnovane. Njihovi pukovnijski stožeri te zapovjedništva pričuve i popunidbenih okruga nisu bili u samoj Ugarskoj već razasuti po čitavoj Monarhiji. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je stacionirano osam, a nakon 1883. devet pukovnija.

³¹⁸ Anton Leo HICKMANN, *Die Nationalitäten-Verhältnisse des Mannschaftsstandes der k.u.k. österr.-ung. gemeinsamen Armee*, Wien 1903.

³¹⁹ Maximilian EHNL, *Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914* (= *Österreich-Ungarns letzter Krieg, Ergänzungsheft 9*), Wien 1934., 85.

³²⁰ Isto, 90.

³²¹ T. HAJDU, *Tisztkar és középosztály*, 264.

Može se reći da je vojska bila pokretač socijalne mobilnosti u Monarhiji. Ipak, u Ugarskoj to nije u jednakoj mjeri vrijedilo i za mađarske časnike. Više od tri četvrtine časnika u postrojbama i u stožerima u Prvome svjetskom ratu potjecalo je iz srednjeg sloja.³²² Neki od najpoznatijih generala dolazili su čak i iz nižih društvenih slojeva. Ako su pak i potjecali iz vojničke obitelji, njihovi su očevi uglavnom imali niže činove. Kao primjer se može navesti Stjepan Sarkotić. Iako je njemački jezik dominirao u c. i k. vojsci, to nipošto nije bila prepreka usponu pripadnika drugih nacionalnosti sve dok se u svim vojnim školama predavalo na njemačkom. Međutim, časnički je kadar većinom ostao njemački. Godine 1910. udio je aktivnih časnika Nijemaca bio 78,7%, a Mađara svega 9,3%. Dakle, njihov je udio opao u usporedbi s 1893. Vjerojatno je rjeđe pristupanje zajedničkoj vojsci bilo posljedica jačanja Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Ostale su nacionalnosti u časničkom kadru bile još slabije zastupljene: Česi 4,8%, Poljaci 2,5% te Hrvati i Srbi 2,4%. Pojedinačni udjeli preostalih nacionalnosti bili su manji od 1%. Za usporedbu, u pričuvnom je časničkom sastavu udio Nijemaca znatno opao još prije početka Prvoga svjetskog rata. Tu su Mađari, Česi i Poljaci bili jače zastupljeni, dok su Južni Slaveni davali samo 1,6% pričuvnih časnika.³²³ Tijekom Prvoga svjetskog rata situacija se mijenjala vrlo sporo. Sastav vojske približno je odgovarao udjelu nacionalnosti u ukupnom stanovništvu, s 25% Nijemaca, 23% Mađara, 13% Čeha, 9% Hrvata i Srba³²⁴, 8% Poljaka i Rusina, 7% Rumunja, 4% Slovaka, 2% Slovenaca i 1% Talijana. Prve su se promjene najprije uočile u časničkom kadru. Iako je među generalima i dalje bilo najviše Nijemaca, niže položaje zauzimalo je sve više mađarskih i čeških časnika. Valja ipak napomenuti da se metoda određivanja nacionalnosti koju je primijenio austrijski statističar Wilhelm Winkler, pomoću koje su i dobiveni ovi podatci, temeljila na podacima o zemlji u kojoj su časnici živjeli, što nije uvijek nužno imalo veze s njihovom etničkom pripadnošću.³²⁵ Iduće dvije tablice temelje se na izračunima Istvána Deáka³²⁶ i Wilhelma Winklera.

³²² N. STONE, „Army and Society“, 98.

³²³ Jan HAVRÁNEK, „Sociální postavení a mravní kodeks c. (a) k. důstojníka a úředníka“ [Socijalni položaj i moralni kodeks c. (i) k. časnika i činovnika], u: Zdeněk HOJDA, Roman PRAHL (ur.), *Český lev a rakouský orel v 19. století. Böhmischer Löwe und österreichischer Adler im 19. Jahrhundert*, Prag 1996., 114.

³²⁴ Oko 5% njih može se smatrati Hrvatima, a 4% Srbima. Richard B. SPENCE, „The Yugoslav role in the Austro-Hungarian Army, 1914–18“, u: B. KIRÁLY, N. DREISZIGER (ur.), *East Central European Society in World War I*, 355.

³²⁵ Wilhelm WINKLER, *Der Anteil der nichtdeutschen Volksstämme an der österreichisch-ungarischen Wehrmacht*, Wien 1919., 3.

³²⁶ I. DEÁK, „The Ethnic Question“, 41.

Etnička pripadnost generaliteta u Prvome svjetskom ratu

ČIN	NIJEMCI	MAĐARI	ČESI	JUŽNI SLAVENI	POLJACI	TALIJANI	RUMUNJI
feldmaršal (<i>Feldmarschall, FM</i>)	2	2	1	2			
general-pukovnik (<i>Generaloberst, GO</i>)	10	4	3	3		1	
general pješništva (<i>General der Infanterie, GdI</i>), general konjice (<i>General der Kavallerie, GdK</i>), general topništva (<i>Feldzeugmeister, FZM</i>)	17	9	14	3	1		
podmaršal (<i>Feldmarschalleutnant, FML</i>)	53	30	35	5	7	3	
general-bojnik (<i>Generalmajor, GM</i>)	84	49	59	12	16	5	1
ukupno	166	94	112	25	24	9	1

Izvor: I. DEÁK, *The Ethnic Question*.

U vojsci su osim bojnih časnika bili i upravni časnici te vojni činovnici, na primjer pri vojnim sudovima, knjigovodstvu, opskrbi i sanitetu. Tu su nenjemačke nacionalnosti bile znatno jače zastupljene, pogotovo Česi. Oni su kao tehničari bili cjenjeniji od Nijemaca. Mađari i Južni Slaveni, podrijetlom uglavnom iz slabije industrijaliziranih krajeva, bili su manje kompetentni pa i manje zainteresirani za tehnička zanimanja u vojsci.³²⁷

Etnička pripadnost upravnih časnika u Prvome svjetskom ratu

ZANIMANJE	NIJEMCI	MAĐARI	ČESI	JUŽNI SLAVENI	POLJACI	TALIJANI	RUMUNJI
sudski časnici	145	91	99	24	34		11
liječnici	317	281	270	34	91	2	10
knjigovođe	344	186	393	49	135	24	5
intendantski časnici	80	49	88	24	23	1	9
ukupno	886	607	850	131	283	27 ³²⁸	35

Izvor: W. WINKLER, *Der Anteil der nichtdeutschen Volksstämme*.

Slična je asimetrija uočljiva i u konfesionalnim odnosima. Katolici su s 86% davali većinu aktivnih časnika, a slijedili su luterani sa 7,8%, što je zasigurno dodatni dokaz o njemačkom obilježju časničkoga kadra. Pravoslavni je bilo 2,7%, a kalvinisti – gotovo isključivo Mađari – činili su 1,8% čitavoga časničkoga kadra. Među pričuvnim je časnicima situacija ipak bila raznovrsnija. Natprosječno su bili zastupljeni Židovi, sa 17%, dok su u aktivnom sastavu činili svega 0,6%. Za razliku od njih, pravoslavni su bili zastupljeni

³²⁷ W. WINKLER, *Der Anteil der nichtdeutschen Volksstämme*, 4.

³²⁸ U austrijskom izdanju zbroj je 26 (*nap. ur.*).

sa samo 1,7%³²⁹, što odgovara slaboj zastupljenosti hrvatske i srpske nacionalnosti među pričuvnim časnicima.³³⁰ Sustav jednogodišnjih dobrovoljaca kao primarni izvor pričuvnih časnika iziskivao je velik i dobro školovan srednji sloj jer je pristup u početku bio otvoren isključivo onima sa završenom visokom školom, a njih nije bilo dovoljno u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, tijekom razdoblja koje se ovdje istražuje, konstantno je rastao udio Hrvata i Srba među pričuvnim časnicima. Jedan od uzroka malom udjelu Hrvata u časničkom kadru bilo je i masovno iseljavanje. Ono je već u zadnjim desetljećima 19. stoljeća u Ameriku odvelo nepregledno mnoštvo mladića, najviše iz Slavonije i Dalmacije. Kroničan nedostatak časnika pokušavao se riješiti olakšavanjem stupanja u pričuvu. Malo-pomalo sve se više pripadnika različitih zanimanja proglašavalo sposobnim za pričuvne časnike te je i njima omogućen lakši pristup sustavu jednogodišnjih dobrovoljaca. Nove su zakonske odredbe 1912. omogućile i učiteljima osnovnih škola pristup toj obuci. Osim toga, sve je više mladića moglo pohađati tečaj za pričuvne časnike o državnom trošku. Zamjetna su bila i sve jača nacionalna obilježja rezervnih časnika. Za vrijeme kratkih oružanih vježbi nije se od njih moglo zahtijevati da nauče neki njima strani pukovnijski jezik. Nije se moglo poći ni od pretpostavke da svi u potpunosti vladaju njemačkim zapovjednim jezikom. To je početkom Prvoga svjetskog rata dovelo do paradoksalne situacije da je nedostatak časnika u najvećoj mjeri bio prevladan i da su pričuvni časnici brojnošću čak nadmašili aktivne, ali je komunikacija s tim kadrom često bila vrlo otežana.

Društveno raslojavanje časničkog kadra Kraljevskoga ugarskog domobranstva otkriva sve veći udio građanstva. Između 1868. i 1870. godine 14% časnika dolazilo je iz visokog, a 60% iz nižeg plemstva. Udio sinova neplemičkog podrijetla (mnogi od njih u hrvatsko-slavonskom domobranstvu) iznosio je 6%, građanskog 16%, a seljačkog 4%. Većinu su u zadnje dvije skupine činili časnici njemačkog ili slovačkog podrijetla. Nakon što su 1870-ih godina postupno odlazili u mirovinu plemići koji su već 1848./49. pripadali revolucionarnoj vojsci, časnički kadar Kraljevskoga ugarskog domobranstva doživio je društveno preslojavanje. Godine 1874. još je svega 12% časnika pripadalo visokom, a 44% nižem plemstvu. 1880. njihov je udio pao na 10% odnosno 39%. Među generalima i stožernim časnicima bilo je i 1880. godine čak 19% pripadnika visokog i 62% nižeg plemstva,³³¹ ali je trend povećanja udjela časnika građanskog podrijetla u Kraljevskome ugarskom domobranstvu bio jednako uočljiv kao i u zajedničkoj vojsci. Nastavak tog trenda vidljiv je iz podrijetla pitomaca časničkog *Ludoviceuma*. Između 1893. i 1897. godine plemstvu je pripadalo 28% učenika, a između 1898. i 1902. svega 19,7%. Do početka Prvoga svjetskog rata njihov se udio još više smanjio. Pitomci iz aristokratskih obitelji gotovo su u potpunosti iščeznuli s *Ludoviceuma*. Između 1893. i 1897. još su samo šestorica bila plemićkog podrijetla, a u sljedećim godinama tek dvojica.³³² Karijera u Kraljevskome ugarskom domobranstvu nije bila primamljiva mladim aristokratima. Ako su se već odlučili za vojnu karijeru, pohađali su

³²⁹ Jan HAVRÁNEK, „Sociální postavení a mravní kodeks“, 117.

³³⁰ U Ugarskoj su Srbi i Rumunji najčešće bili pravoslavne vjeroispovijesti (*nap. ur.*).

³³¹ T. HAJDU, *Tisztikar és középosztály*, 261.

³³² *Isto*, 283.

vojne obrazovne institucije zajedničke vojske, iako je njihov udio i tamo uvijek bio nizak. U pričuvni su ugarski aristokrati bili nadproporcionalno zastupljeni prvenstveno u konjici, bilo domobranskoj bilo onoj zajedničke vojske. U pričuvni Kraljevskoga ugarskog domobranstva bilo je pak sve manje nižeg plemstva i njihov je udio 1880-ih godina iznosio svega 9%.

Očito je domobranstvo ugarskoj aristokraciji i nižemu plemstvu bilo manje privlačno. Ako su i bili zainteresirani za vojnu karijeru u Ugarskoj, pripadnici tih skupina željeli su služiti u potpuno neovisnoj vojsci i imali su malo razumijevanja prema „zamjenskoj vojsci“. Za većinu je pripadnika provincijskoga zemljoposjedničkog plemstva ugled povezan s vojnom karijerom sve više gubio na važnosti u usporedbi s ugledom koji se stjecao sudjelovanjem u županijskoj upravi ili lokalnoj politici. Zbog toga su prednost davali civilnoj državnoj službi i parlamentarnoj djelatnosti, a ne časničkoj karijeri. Ugarskoj *gentry* nije bilo po volji ni sve veće uključivanje školovanih Židova u pričuvni sastav. Bio im je odbojan razvitak Kraljevskoga ugarskog domobranstva u otvoreniju i liberalniju vojnu instituciju jer u tome nisu mogli vidjeti korist ni za naciju ni za sebe same. Nekoliko se plemića doduše zalagalo za reformu domobranstva i stvaranje vlastite artiljerije te za mađarski kao zapovjedni jezik u zajedničkoj vojsci, ali je njihov stvarni doprinos oblikovanju i profiliranju Kraljevskoga ugarskog domobranstva ostao iznimno skroman.

SOCIJALNI PROFIL I KARIJERE

Za prozopografska je pitanja mjerodavan izvor personalni dio (*személyes ügyek*) službenog glasnika Kraljevskoga ugarskog domobranstva *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség*. U Hrvatskoj i Slavoniji izlazio je pod nazivom *Viestik naredabah za kraljevsko ugarsko domobranstvo*. Iz njega su iščitana imena časnika premještenih iz c. i k. vojske u ugarske odnosno hrvatsko-slavonske domobranske jedinice, a njihove su karijere rekonstruirane pomoću kvalifikacijskih lista u Ratnom arhivu u Beču i Vojno-povijesnom arhivu u Budimpešti. Osim toga, obuhvaćeni su i svi časnici koji su služili u hrvatsko-slavonskim domobranskim jedinicama i oružništvu, kao i niži časnici te obični vojnici koji su dobili pohvalu. Prva lista sadržava 143, a druga 1.217 imena. Ta metoda slijedi studije Istvána Deáka i Tibora Hajdua, ali se oni u svojim radovima bave pretežno zajedničkom vojskom. Hajdu pri bavljenju Kraljevskim ugarskim domobranstvom čak isključuje njegov hrvatski dio.

Najprije se mora postaviti pitanje zbog čega su se ljudi oko 1880. odlučivali za časničku karijeru. Ponekad je važnu ulogu imala obiteljska tradicija. To je često bio slučaj sinova nekadašnjih krajišnika, koji su željeli služiti caru i kralju kao časnici. Među hrvatskim i srpskim časnicima zajedničke vojske početkom 1880-ih bilo je 78,1% sinova časnika odnosno 66,7% sinova krajišnika.³³³ U obiteljima sitnoga ugarskog zemljoposjedničkog plemstva bilo je uobičajeno da najmanje jedan sin ode u aktivnu vojnu službu, da se ionako često

³³³ I. DEÁK, „The Ethnic Question“, 40.

nedovoljno velik posjed ne bi morao dalje dijeliti. S vremenom je ipak opadala privlačnost vojne karijere iako su domobranstvo i zajednička vojska trebali sve više časnika. Stoga se za najdarovitije časnike gotovo vodila borba između c. i k. vojske i domobranstva. Ugled, obrazovne mogućnosti i različitost oružanih rodova vodili su tome da je zajednička vojska češće bila uspješnija i da je za sebe mogla pridobiti najtalentiranije i najambicioznije Mađare, Hrvate i Srbe. Ugarska se vlada stalno borila protiv toga, pokušavajući nedovoljan ugled domobranstva nadomjestiti bržim promaknućima.

Na privlačnost časničke karijere negativno je utjecala i loša financijska situacija vojnih institucija Monarhije, kako zajedničke vojske, tako i obaju domobranstava, osobito nakon što su sve brža modernizacija, urbanizacija i industrijalizacija omogućile stjecanje drugih, profitabilnijih zanimanja i u udaljenim dijelovima države. Kako je već spomenuto, pripadnici aristokracije i krupnog građanstva pretežno su služili u pričuvni. Prema kvalifikacijskim listama, u aktivnome su časničkom sastavu bili pak mnogi časnici „bez privatne imovine“, koji su morali živjeti isključivo od svoje plaće. Ona ni u Kraljevskome ugarskom domobranstvu ni u zajedničkoj vojsci nije bila visoka i nije omogućivala nikakav rastrošan način života. Isti je slučaj bio i s činovnicima u civilnoj državnoj upravi. Sredinom 1880-ih jedan bojniki zarađivao je približno koliko i jedan gimnazijski nastavnik, ali je bojniki imao manje troškova za stan i uzdržavanje jer su časnici dobivali novac za smještaj i mogli jeftino jesti u časničkim menzama. Tek je pukovnik zarađivao nešto bolje, ali je kao zapovjednik pukovnije imao znatno veće troškove, prvenstveno za potrebe reprezentacije. Dodatak za stan omogućivao je časnicima povoljnije stanovanje, ujedno i primjerenije njihovu položaju. S vremenom se razvio kompleksan sustav različitih tarifa i skupina. Gradovi i garnizonska mjesta podijeljeni su u dvanaest kategorija, ovisno o životnim troškovima. Na vrhu su bili Beč i Budimpešta, a zatim je slijedilo još deset skupina. Rijeka se nalazila u četvrtoj, Zagreb u petoj, Osijek u šestoj, Sisak i Požega u sedmoj, Karlovac, Srijemska Mitrovica, Petrovaradin, Ruma, Varaždin i Zemun u osmoj, Bjelovar i Slavonski Brod u devetoj, Gospić, Nova Gradiška, Srijemska Kamenica, Petrinja i Virovitica u desetoj, Inđija i Otočac u jedanaestoj te naposljetku Stara Gradiška u dvanaestoj odnosno najnižoj kategoriji.³³⁴ Pri nadoknadi troškova u obzir su se uzimali mjesto stanovanja i čin. Tako je, na primjer, general u Beču dobivao godišnje 6.952 krune, a u Zagrebu 4.200 kruna. Osim toga, časnici su primali i novac za namještaj u godišnjem iznosu od 168 kruna te druge nadoknade za posebne potrebe kao što su velika obitelj ili dodatni jahaći konji. Niži su časnici za stanovanje godišnje primali između 508 kruna za smještaj u Beču i 148 kruna za smještaj u mjestima zadnje kategorije.³³⁵

Primanja su tek početkom 20. stoljeća stvarno prilagođena uvjetima života tako da je vojna karijera ponovno postala financijski primamljivija. Iako u usporedbi s civilnom državnom službom vojna nije bila znatno bolje plaćena, nudila je bržu mogućnost napredovanja. U kontekstu europske utrke u naoružanju i s obzirom na ljudski potencijal može se

³³⁴ Za usporedbu s ugarskim gradovima: Debrecin, Đur, Cluj-Napoca, Miškolc, Oradea, Segedin i Temišvar pripadali su kao i Zagreb petoj kategoriji. U četvrtu su se ubrajali Požun, Šopron, Pečuh, Arad, Sibiu, Komárom, Nitra, Sobotica, Sambotelj i Novi Sad.

³³⁵ *Rendeleti Közlöny*, 14. veljače 1911.

govoriti o određenom zaostajanju Austro-Ugarske. Tome se pokušalo doskočiti višim časničkim primanjima. Zbog toga su 1908. plaće i dodatne naknade nanovo regulirane. Sada je pukovnik zarađivao 8.000 kruna godišnje, potpukovnik 5.800, vojnik 4.600, kapetan odnosno konjički kapetan 3.300, natporučnik 2.500, a poručnik 1.800.³³⁶ Iz te su plaće časnici morali podmirivati i troškove vezane za službu. Časnici konjice imali su vrlo visoke izdatke za konje i njihovo uzdržavanje. Osim toga, gotovo tipični časnički poroci poput igara na sreću i druženja s prostitutkama često su imali skupe posljedice, a tako nastali dugovi postali su „kronična bolest časnika“. Ipak, najveći je izdatak za časnika neosporno bila obitelj. Ako je bio neoženjen, mogao je uz malo skromnosti voditi donekle kvalitetan život. Zbog toga je udio časnika samaca i bio tako visok i mnogima su tek napuštanje službe i stjecanje unosnoga civilnog zanimanja pružali mogućnost financiranja obiteljskog života. Drugi su se ženili tek kad su stekli visok čin. Budući da su u tom trenutku bili već u poodmakloj dobi, u njihovim brakovima često nije bilo djece ili su djeca ubrzo postajala (polu)siročad i školovala se potom u različitim vojnim odgojnim zavodima.³³⁷ Mladići su zatim uglavnom kretali stopama svojih očeva i stvarali časničke karijere, dok su djevojke uglavnom postajale učiteljice ili guvernante.

Kako bi se osigurala financijska potpora časničkim udovicama, 1750. godine uveden je sustav ženidbene jamčevine. Svaki časnik koji se htio oženiti, od poručnika do pukovnika, morao je sukladno Ženidbenu propisu (*Heiratsnormale*) iz 1861. dokazati da osim plaće ima godišnji fiksni prihod u iznosu od 600 guldena. Taj je iznos 1887. povišen na 1.000 guldena. Novi zakon o zbrinjavanju nasljednika iz 1907. naposljetku je propisao da se jamčevina mora položiti odjednom, ali su potpukovnici i pukovnici bili izuzeti.³³⁸ Novom odredbom je iznos jamčevine povišen na 60.000 kruna za poručnika, 50.000 za natporučnika, 40.000 za kapetana ili konjičkog kapetana, a 30.000 za vojnika. Visina jamčevine bila je zapreka za sklapanje braka samo nižim činovima. Časnici su bili prisiljeni živjeti kao samci ili pokušati sklopiti „brak za novac“, što se sve češće i događalo, a o čemu svjedoče i odgovarajući oglasi u novinama.³³⁹ O tome su često pisali i književnici. Tako je Otto Friedländer, i sam časnik u Prvome svjetskom ratu, u svom djelu *Letzter Glanz der Märchenstadt* napisao sljedeće: „Morali su istinski osvojiti svoje žene. Mogli su se samo bogato oženiti – zbog jamčevine. Svojim časnicima car je plaćao jedva toliko koliko je dostajalo za samački život. Za pristojniji život morali su imati nešto ‘od doma’. Upravo se računalo s tim da poručnik ima pedeset guldena mjesečno ‘od doma’. Ako želi osnovati obitelj, mora se oženiti ženom koja ima dovoljno novca da to podmiri. Dobrostojećih djevojaka nema u krugu pretpostavljenih ili drugova – one se mogu naći samo među građanima.“³⁴⁰ Oružnički su časnici morali položiti nešto manju jamčevinu, no ona je i dalje bila znatna zapreka za brak. Od

³³⁶ Ulf SEREINIGG, *Das altösterreichische Offizierkorps 1868–1914. Bildung – Avancement – Sozialstruktur – Wirtschaftliche Verhältnisse*, doktorska disertacija, Wien 1983., 116.

³³⁷ T. HAJDU, „Army and Society in Hungary“, 115.

³³⁸ U. SEREINIGG, *Das altösterreichische Offizierkorps*, 118.

³³⁹ Gerwin MÜLLER, *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten im altösterreichischen Offizierkorps*, doktorska disertacija, Wien 1980., 144.

³⁴⁰ Otto FRIEDLÄNDER, *Letzter Glanz der Märchenstadt. Bilder aus dem Wiener Leben um die Jahrhundertwende 1890–1914*, Wien 1948., 83.

bojnika se tražilo 15.000 kruna, od kapetana 20.000, od natporučnika 25.000, a od poručnika 30.000 kruna.³⁴¹ U ostalome su za oružnike vrijedili isti ženidbeni propisi, ali se brak smio sklopiti tek nakon četiri i pol godine službovanja, a mladoženja je morao biti stariji od 25 i pol godina.³⁴² Mnoge su banke davale posebne zajmove za financiranje ženidbenih jamčevina. Tako je, na primjer, Zagrebačka hipotekarna banka 1903. godine nudila zajam uz kamatu od 4%, da bi je 1911. povisila na 4,5%.³⁴³ U pravilu je otprilike polovica časnika Glavnog stožera i Uprave za vojne odore (*Monturverwaltung*) dobivala dopuštenje za ženidbu, samo četvrtina časnika postrojbi te dvije trećine časnika auditora (vojnih sudaca) i vojnih liječnika od čina potpukovnika naviše. Časnici Glavnog stožera nisu se smjeli ženiti prije 30. godine, ali se taj uvjet mogao zaobići dokazom dvostrukih vlastitih primanja.³⁴⁴ Ti su se propisi primjenjivali na cjelokupne oružane snage, dakle i u zajedničkoj vojsci i u oba domobranstva te u oružništvu. Časnik je morao mjerodavnome ministarstvu uputiti zahtjev za ženidbu zajedno s krsnim listom mladenaca i pristankom oca ili skrbnika. „Časnici koji su bili stariji od 60 godina“ morali su priložiti i „izjavu mlade o odricanju od mirovine“.³⁴⁵ Brak bez dopuštenja kažnjavao se novčanim ili zatvorskim kaznama, što se posebno oštro primjenjivalo među nižim časnicima.³⁴⁶ Ugarsko je Ministarstvo zemaljske obrane 1883. godine primilo 5.695 zahtjeva iz Ugarske i 5.592 iz Hrvatske i Slavonije, a odobrilo 5.350 odnosno 5.253. Godine 1890. bilo je 6.383 zahtjeva iz Ugarske i 4.558 iz Hrvatske i Slavonije sa 6.352 odnosno 4.228 dozvola. U sljedećim se godinama proporcionalno smanjio broj zahtjeva iz Hrvatske i Slavonije. Godine 1898. podneseno je 11.560 zahtjeva iz Ugarske i 7.303 iz Hrvatske i Slavonije, a pozitivno ih je riješeno 10.139 odnosno 6.324.³⁴⁷ Razlog tome ležao je u činjenici da je izgradnja Kraljevskoga ugarskog domobranstva obuhvaćala uglavnom ugarske jedinice. Broj časnika u Hrvatskoj i Slavoniji rastao je sporije.

Časnički kadar austrougarske vojske bio je heterogen zbog različita geografskog i socijalnog podrijetla časnika te mnoštva vjeroispovijesti i jezika. Ti su čimbenici bili slabije izraženi u Kraljevskome ugarskom domobranstvu, ali ni njegov časnički kadar nije bio homogen.³⁴⁸ Kod časnika premještenih iz zajedničke vojske u domobranstvo mogu se jasno razlikovati starosni razredi. Gotovo polovica časnika (69) rođena je između 1852. i 1857. Najstarija trojica rođena su 1831., a najmlađi je bio poručnik Otto Steinbrück.³⁴⁹ O njihovu se nacionalnom podrijetlu može zaključivati samo na temelju imena i mjesta rođenja. Mađarima se može smatrati samo dvanaesticu, među njima i one rođene u Ugarskoj s prezimenom slavenskog podrijetla u mađarskoj varijanti (na primjer Szavits ili Vuchetich). Njih

³⁴¹ *Nősülési szabályzat a mag. kir. honvédség és csendőrség számára* [Ženidbeni propisi za Kraljevsko ugarsko domobranstvo i oružništvo], Budapest 1913., 19.

³⁴² *Isto*, 14.

³⁴³ *Rendeleti Közlöny*, 26. listopada 1903.

³⁴⁴ G. MÜLLER, *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten*, 56 i dalje.

³⁴⁵ *K.u.k. Armee Taschenkalender*, 345.

³⁴⁶ Ernő RAKOS, *Hadsereg-szervezet kérdés és feleletekben. A cs. és kir. közöshadsereg és a m. kir. honvédség altisztjei és altisztjei számára* [Pitanja i odgovori o upravljanju vojskom. Za škole za niže časnike c. i k. vojske i k. u. domobranstva], Budapest 1894., 11.

³⁴⁷ *A magyar királyi honvédelmi ministerium működése az 1891–1898 években*, sv. 1, 306.

³⁴⁸ Izračun se temelji na popisu 143 časnika dobivenom iz službenih listova i osobnih dosjea.

³⁴⁹ Steinbrück Otto, HL Budapest, AKVI, Tiszti és személyügyi anyakönyvi lapok.

treba promatrati kao „asimilirane Mađare“. Nijemci su s 29 časnika bili više nego dvostruko zastupljeni. Evidentiran je najzad i jedan Poljak rođen u Galiciji, grof Johann Łubienski, koji je služio u 10. husarskoj pukoviji.³⁵⁰ Ipak, tridesetosmorica od 143 imenovana časnika rođena su u Vojnoj krajini, dvadesetčetvorica su bila podrijetlom iz Ugarske (uključujući Sedmogradsku), trinaestorica iz Cislajtanije, uključujući trojicu iz Dalmacije i jednog iz Istre. Trojica su dolazila iz područja izvan Monarhije (Vojvodstvo Baden, München i Colmar u Elzasu). Preostala 64 časnika rođena su u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema vjeroispovijesti, veliku većinu, njih 103, činili su rimokatolici, 32 su časnika bila pravoslavne vjeroispovijesti, četvorica kalvinisti (reformirani kršćani), jedan je bio luteran, a trojica Židovi (svi u pričuvi). Na temelju toga može se zaključiti da je većina časničkoga kadra domobranstva bila rođena u Hrvatskoj i Slavoniji i da su oni bili hrvatske nacionalnosti. U pogledu 32 pravoslavna časnika riječ je zasigurno bila o Srbima iz Vojne krajine i Vojvodine.

U hrvatsko-slavonskom dijelu domobranstva aktivni su časnici mogli ostvariti karijeru i bez odveć dobrog znanja mađarskog jezika, osim ako je nisu željeli ostvarivati u Ugarskoj, a posebno u glavnom gradu Budimpešti. Budući da su dolazili iz zajedničke vojske, časnici su, gotovo bez iznimke, vladali njemačkim jezikom. Znanje drugih jezika među ionako malobrojnim pričuvnim časnicima koji su ih uopće govorili, uglavnom je bilo dostatno tek za „službenu upotrebu“. U nekim su slučajevima osim njemačkog i mađarskog navedeni i drugi jezici koje su časnici naučili tijekom svoje karijere. Njemački časnici koji su u pukoviji naučili neki južnoslavenski jezik iznimno su se rijetko premještali u domobranstvo. Oni koji su završili vojne akademije zajedničke vojske ili druge posebne tečajeve, poznavali su i druge jezike, najčešće francuski, talijanski i engleski. Tek su rijetki znali neki slavenski jezik koji se nije govorio u Habsburškoj Monarhiji, poput ruskog ili bugarskog.

Pripadnici hrvatsko-slavonskih jedinica Kraljevskoga ugarskog domobranstva i oružništva nipošto nisu bili prisiljeni učiti mađarski jezik, no poznavanje tog jezika bilo je potrebno za studiranje na *Ludoviceumu* i uspon na vodeće položaje u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. Od 143 obuhvaćena časnika dvadesetsedmorica su potpuno vladala mađarskim u govoru i pismu, a kod tridesetšestorice je znanje bilo dostatno za potrebe službe. To znači da je samo 43% „hrvatskih“ časnika Kraljevskoga ugarskog domobranstva znalo mađarski jezik. Stoga se teško može govoriti o mađarizaciji domobranstva. Samo je kod hrvatsko-slavonskih diplomaca ugarskih kadetskih škola u Pečuhu i Oradeji postojala uistinu velika mogućnost mađarizacije, no većina je njih ionako odlazila na daljnje školovanje u Austriju. Upitno je može li se ovako velikom nepoznavanju mađarskog jezika dati nacionalni predznak. Njemački je jezik otvorao veće mogućnosti za karijeru u zajedničkoj vojsci. Pored toga, njemački je bio rašireniji na području čitave Monarhije. To je bilo odlučujuće za hrvatsko-slavonske diplomce. Osim toga, smatralo se da se njemački jezik može lakše naučiti. Za stanovnike Vojne krajine važnu je ulogu imala i obiteljska tradicija jer su već generacijama bili navikli slati sinove u škole s njemačkim nastavnim jezikom.

Važnost tradicije vidi se i na broju časnika podrijetlom iz vojničkih obitelji. Od spomenutih je časnika 27,2% dolazilo iz vojničkih obitelji, a među njima su gotovo četiri petine

³⁵⁰ Qualifikationsliste Johann Łubienski, KA Wien.

(79,4%) bili sinovi časnika. Jednako brojni poput potomaka vojničkih obitelji bili su i sinovi civilnih činovnika. Iz zemljoposjedničkih je obitelji potjecalo njih 8,4%, sinova trgovaca bilo je 7,6%, građanske djece 5,6%, a djece obrtnika i industrijalaca 3,5%. Po 2,8% otpadalo je na tri skupine: djecu liječnika (uključujući jednoga vojnog liječnika), predstavnike slobodnih zanimanja i svećenike (tri pravoslavna i jednog evangeličkog). U Habsburškoj Monarhiji višegeneracijske „vojne dinastije“ nisu bile nikakva rijetkost. Kvalifikacijske liste tek povremeno navode druge rođake koji služe ili su služili u vojsci, ali se informacije o rodbinskim vezama pojedinih časnika daju iščitati iz radova o vojnim akademijama. Johann Svoboda je objavio kratke biografije svih pitomaca koji su završili Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu.³⁵¹ Zabilježio je tri relevantna slučaja. Očevu su časnčku karijeru nastavila oba sina Julija Kristijanovića (rođen 1833. u Osijeku), Konrad (rođen 1864.) i Julius (rođen 1876.), ali su ostali isključivo u c. i k. vojsci. Njihov je pak otac 1870-ih zapovijedao 80. i 89. hrvatsko-slavonskim domobranskim bataljunom prije nego što se vratio u zajedničku vojsku i stekao rang podmaršala. Pričuvni časnik Franz Krema, rođen 1855. u Dalmaciji kao sin veterinara,³⁵² došao je 1883. kao poručnik aktivnog sastava u 91. hrvatsko-slavonski domobranski bataljun.³⁵³ Njegov brat blizanac Richard najprije je bio aktivni časnik zajedničke vojske, a 1898. je u činu kapetana premješten u 27. hrvatsko-slavonsku domobransku pješačku pukovnicu.³⁵⁴ Dok o Franzu Krema nema nikakvih drugih podataka, Richard je svoju karijeru nastavio u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. Godine 1900. unaprijeđen je u bojnika, 1906. u potpukovnika, a 1909. u pukovnika i zapovjednika 28. hrvatsko-slavonske pješačke pukovnije.³⁵⁵ Oba su brata imala dobru nabobrazbu. Franz je studirao filozofiju na Bečkom sveučilištu i položio je nastavnički ispit, a njegovi vojni nadređeni okarakterizirali su ga kao „marljivog i ambicioznog“.³⁵⁶ Richard je završio Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu. Od 143 obuhvaćena časnika, 41 je bio oženjen kad su stupili u redove domobranstva. Ne može se ustanoviti jesu li se poslije neki od njih oženili i zbog toga napustili vojnu službu. Samo je za 14 oženjenih časnika navedeno da su morali položiti ženidbenu jamčevinu. U osam ju je slučajeva podmirila mlada, u dva neka zaklada, a u ostalima nije poznato podrijetlo novca. Oni koji su se smjeli oženiti bez jamčevine, mogli su to najviše zahvaliti svom činu. Poseban je slučaj bio general-bojnik Alois Zobel, rodом iz Tirola. On je tijekom svoje karijere prešao iz c. i k. vojske u Kraljevsko ugarsko domobranstvo, a zatim u Austrijsku zemaljsku obranu te se naposljetku vratio u hrvatsko-slavonske jedinice domobranstva, naučivši za to vrijeme južnoslavenske jezike. Iz njegova prvog braka, sklopljenog uz polaganje jamčevine, koji je trajao do 1894., potjecalo je dvoje djece. Kada se 1906. u dobi od 59 godina ponovno oženio, Zobel kao general-bojnik nije više morao položiti jamčevinu.³⁵⁷ U drugom braku nije imao djece. Izgleda da ni rastava ni novi brak nisu negativno utjecali na njegovu karijeru.

³⁵¹ J. SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie*.

³⁵² Qualifikationsliste Franz Krema, KA Wien.

³⁵³ *Rendeleti Közlöny*, 17. srpnja 1883.

³⁵⁴ *Isto*, 30. travnja 1898.

³⁵⁵ *Isto*, 27. listopada 1900. i 28. travnja 1906. te Imre SUHAY (ur.), *A magyar királyi honvédség története 1868–1918* [Povijest Kraljevskoga ugarskog domobranstva 1868. – 1918.], Budapest 1928., 415.

³⁵⁶ Qualifikationsliste Franz Krema, KA Wien.

³⁵⁷ Qualifikationsliste Alois Zobel, KA Wien.

Mnogi časnici nisu imali djece, a rijetko je koji bračni par imao više djece. Tako je u 41 braku spomenutih časnika rođeno samo dvadesetdevetero djece. Glavni razlog tome može se tražiti u časničkom odnosu prema braku. Često su se ženili tek u kasnijoj životnoj dobi, tražeći životnu družicu za nadolazeću mirovinu. Stoga su se uzimali ženu svojih godina ili udovicu bez djece. U braku s mlađom ženom postojala je opasnost da će ona ostati udovica bez sredstava s malom nezbrinutom djecom. Osim toga, djeca su značila dodatno financijsko opterećenje. Od dvadesetdevetero spomenute djece časnika većina je potjecala iz brakova pričuvnih časnika. To potkrepljuje tvrdnju da su aktivni časnici živjeli kao samci ili barem bez djece. Nove su odredbe iz 1907. doduše povisile iznos mirovine za udovice časnika, ali je njihov položaj i dalje ostao težak ako nisu raspolagale dodatnim prihodima. Književnost s prijelaza stoljeća donosi dovoljno ilustracija tih teških uvjeta. Kao primjeri se mogu navesti novele Ferdinanda von Saara ili roman Arthura Schnitzlera *Therese. Chronik eines Frauenlebens*, objavljen 1928. Udovičina mirovina iznosila je svega četvrtinu zadnjeg iznosa koji je časnik primio, uz dodatke za nezbrinutu djecu.³⁵⁸

Većina spomenutih časnika pripadala je pješaštvu, dok su u ostalim rodovima vojske bili slabo zastupljeni. Prije premještaja u Kraljevsko ugarsko domobranstvo, šezdesetpetorica od 143 časnika aktivno su služila u pješaštvu zajedničke vojske, osmorica u konjici, šestorica u inženjeriji, šestorica u artiljeriji i trojica u lovcima. Preostala pedesetpetorica bila su pričuvni časnici. Devet časnika je premješteno u oružništvo, a gotovo svi su pripadali raspuštenome serežanskom korpusu. Slaba privlačnost domobranstva očitovala se i u tome što se među 143 premještenih nalazilo samo 16 stožernih časnika. Devet se časnika poslije vratilo u c. i k. vojsku, a pet je premješteno u Austrijsku zemaljsku obranu. Čini se da je mnogima od spomenutih časnika domobranstvo pružilo priliku da svoju karijeru dovrše u domovini, a i gotovo automatsko brže napredovanje obećavalo je višu mirovinu. I iz popisa pohvaljenih nižih časnika i vojnika mogu se iščitati glavni smjerovi službe u Hrvatskoj i Slavoniji. Od 1.217 obuhvaćenih osoba njih 997 (81,92%) pripadalo je pješaštvu, 116 (9,53%) konjici, 101 (8,29%) oružništvu, a 3 (0,25%) domobranskoj artiljeriji, osnovanoj neposredno uoči Prvoga svjetskog rata. Časnici premješteni u hrvatsko-slavonske domobranske jedinice bili su iznimno dobro obrazovani. Razumljivo je da je u interesu c. i k. vojske bilo zadržati najkvalificiranije ljude, a i mogućnosti za karijeru su bile raznovrsnije nego u domobranstvu. Od 143 obuhvaćena časnika petnaestorica su pohađala Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu, trojica Tehničku vojnu akademiju u Mödlingu, a dvojica Inženjerijsku akademiju u mjestu Louka kod Znojma. Mali broj časnika s tehničkom naobrazbom objašnjava se time što ih domobranstvo, budući da nije imalo vlastitu inženjerijsku postrojbu, a neposredno do početka Prvoga svjetskog rata ni vlastitu artiljeriju, nije moglo iskoristiti na prikladan način. Deset je časnika završilo bečku Ratnu školu, četiri Vojnu streljačku školu. Samo su dvojica nakon premještaja u Kraljevsko ugarsko domobranstvo pohađala *Ludoviceum*. To je dodatni dokaz tvrdnje da je ta akademija ostala ugarska institucija, slabo

³⁵⁸ István DEÁK, „A zsoldtálanságtól nyomorúságos zsoldig“ [Od nepostojeće plaće do bijedne plaće], u: Tibor HAJDU (ur.), *A magyar katonatiszt 1848–1945* [Ugarski časnik 1848.–1945.], Budapest 1989., 37. Deák govori o „bljedim udovicama i gladnim siročićima“.

privlačna hrvatskim časnicima. Od 55 premještenih pričuvnih časnika 29 je završilo fakultet ili pravnu akademiju. Općenito su časnici Hrvati i Srbi imali nižu razinu obrazovanja od njemačkih. 1870. je polovica sinova njemačkih časnika koji su stupili u vojnu službu u c. i k. vojsku prethodno pohađala vojnu akademiju, dok je takvih među sinovima južnoslavenskih časnika bilo samo 14%. 1900. je 22,7% svih južnoslavenskih časnika pohađalo vojnu akademiju. Broj južnoslavenskih časnika koji su završili tečajeve za usavršavanje popeo se s 26,3% u 1870. na 45,5% u 1900. godini, no to je i dalje bilo znatno manje od usporednih vrijednosti za njemačke časnike. Među njima su gotovo dvije trećine završile takvo dodatno školovanje. Razlog tom neskladu István Deák vidi u tome što su bivši krajiški časnici slabo razumjeli zapadne jezike jer nisu pohađali više elitne vojne škole.³⁵⁹ U prosjeku je jedan od pet časnika pješništva zajedničke vojske govorio francuski, a većina ga je naučila na različitim vojnim akademijama. Važnost, a samim time i poznavanje engleskog jezika bili su mnogo manji. U konjici su zapadni jezici bili učestaliji, uglavnom zato što je aristokracija bila zastupljenija, a među njezinim je pripadnicima francuski jezik bio dijelom osnovne naobrazbe djece. Jezik su učili i neplemički časnici koji su se htjeli izjednačiti sa svojim drugovima. Viša i uspješnija izobrazba olakšavala je i ubrzavala promaknuća jer su zajednička vojska kao i Kraljevsko ugarsko domobranstvo polagali veliku vrijednost na doškolovanje časnika. Kao što je rečeno, tu su južnoslavenski časnici bili u znatno težoj poziciji. Nipošto se ne može govoriti o diskriminaciji u zajedničkoj vojsci jer je većina ispita bila pismena i anonimna. Pitanje o mogućoj nacionalnoj diskriminaciji u Kraljevskom ugarskom domobranstvu mora ostati otvoreno. Međutim, očito je da hrvatski časnici gotovo nisu ni pokušavali doškolovati se na vojnim tečajevima jer im je često nedostajao najvažniji temelj – znanje mađarskog jezika. Ako su se dalje obrazovali u Ugarskoj, tada su ih u domobranstvu diskriminirali jednako tako kao i u zajedničkoj vojsci. Ugarska država zagovarala je nacionalnu asimilaciju i svatko tko je slijedio taj smjer, bio je dobrodošao. Časnici hrvatskog i srpskog podrijetla dolazili su uglavnom iz (bivše) Vojne krajine i sve do njezina razvojačenja prema svom su obrazovanju raspoređivani u pješništvo, gdje su najčešće služili sve do umirovljenja. Nakon razvojačenja Vojne krajine te su se prilike promijenile. Časnici su mogli prijeći u novonastale pukovnije zajedničke vojske, ali su i domobranstvo i oružništvo nudili nove mogućnosti ostanka u domovini.

Dugogodišnja manjkava i nepotpuna izobrazba južnoslavenskih časnika tek je pojedincima omogućavala nastavničku djelatnost. Devetorica među obuhvaćenim časnicima predavala su na različitim vojnim akademijama. Među njima je bio i prije spomenuti poljski časnik grof Johann Łubienski. On je 1893. bio učitelj jahanja u brigadnoj časničkoj školi u Varaždinu te od 1894. do 1897. u brigadnoj jahačkoj školi (*Brigadeequitation*).³⁶⁰ Učitelj jahanja bio je i kasniji kapetan artiljerije Alexander Kugler, koji je 1904. podučavao u pješničkoj jahačkoj školi (*Infanterieequitation*). Od južnoslavenskih je časnika Hugo Vrbanić 1906. postao stalni učitelj na kadetskoj školi u Karlovcu iz predmeta povijesti i geografije, a godinu dana poslije i časnik zadužen za generaciju pitomaca (*Jahrgangsoffizier*). Ivan Šuica,

³⁵⁹ I. DEÁK, „The Ethnic Question“, 39.

³⁶⁰ Qualifikationsliste Johann Łubienski, KA Wien.

kasniji kapetan prve klase, i sam sin učitelja, predavao je od 1890. u c. i k. vojnom dječaćkom pansionu u Sarajevu.³⁶¹ Kasniji stožerni časnik i zapovjednik Zagrebačkog okruga Rade Grba postao je 1872. nastavnik u kadetskoj školi u Brnu. Naposlijetku je i tadašnji stožerni časnik kapetan Stjepan Sarkotić 1893./94. podučavao ruski na Ratnoj školi.³⁶² Samo je kasniji general-bojnik Milan (Emil) Musulin podučavao u obrazovnoj instituciji Kraljevskoga ugarskog domobranstva, i to 1871. godine, neposredno nakon premještanja u domobranstvo s činom bojnika.³⁶³ Unatoč manjkavoj izobrazbi, neki su časnici razvijali izvanredne sportske vještine. Svi su znali plivati, što je među civilnim stanovništvom još bila rijetkost. Deset je časnika znalo voziti bicikl. Na prijelazu stoljeća zajednička je vojska osnivala biciklističke odjele, a učenici su tom vještinom mogli ovladati u različitim vojnim školama, na primjer u c. i k. višoj realnoj vojnoj školi u Hranicama: „Pitomcima III. godine pod određenim je uvjetima odobrena vožnja bicikla. Ipak, smjeli su koristiti samo ‘niske bicikle’. Školska uprava je u tvornici u Steyru kupila šest takvih bicikala za potrebe nastave.“³⁶⁴ Osim toga, dva su časnika bila skijaši. Vrlo su rijetko dokumentirani glazbeni i intelektualni interesi. Rijetko se iz rubrike „posebne sposobnosti“ moglo dobiti obavijesti o privatnim interesima časnika. Na primjer, pričuvni poručnik Emil Otto, inženjer u tvornici torpeda i pušaka Whitehead & Cie. u Rijeci, bio je slikar akvarela.³⁶⁵ Pričuvni poručnik Leopold Ullrich, nastavnik na višoj gimnaziji u Vinkovcima, svirao je violinu.³⁶⁶ Činovnik i također pričuvni poručnik Otto Zečević svirao je puhački instrument koji nije poblizhe određen,³⁶⁷ a još su dva pričuvna poručnika opisana kao muzikalni. Iako je svaka pukovnija imala knjižnicu, sačuvan je tek manji dio inventara pa je gotovo nemoguće zaključiti koja su štiva časnicima bila na raspolaganju. Prema inventaru iz 1905., u knjižnici c. i k. varaždinske pješačke pukovnije moglo se pronaći mnogo djela o vojnim i tehničkim temama. Imali su i seriju *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* [Austro-Ugarska Monarhija u riječi i slici] u 24 sveska, koju je inicirao prijestolonasljednik Rudolf, te djela domaćih i stranih stratega, generala i političara (Clausewitz, Napoleon, Mollinary, Benjamin von Kállay). Suvremena je austrijska beletristika bila zastupljena djelima Leopolda von Sacher-Masocha i Arthura Schnitzlera, ali je znatno zaostajala za zastupljenošću francuskih (Voltaire, Balzac, Anatole France, Victor Hugo, Jules Verne, Alphonse de Lamartine, George Sand) i mađarskih autora (Mór Jókai, Imre Madách, József Eötvös, Samu Hazai), čije su knjige činile veći dio knjižnog fonda. Sa 17 je postojećih svezaka Émile Zola bio najpopularniji autor u knjižnici. Neaustrijski autori njemačkoga govornog područja bili su slabo zastupljeni: Goethe, Alexander von Humboldt i Heinrich Heine, svaki s dva te Schillera s tri sveska. Talijane je predstavljao jedino Giuseppe Mazzini, a Ruse Tolstoj, Turgenjev i Gorki.³⁶⁸ Među autorima su bili i sami časnici, na

³⁶¹ Qualifikationsliste Johann Šuica, KA Wien.

³⁶² *Die k. und k. Kriegsschule*, 125.

³⁶³ Musulin Emil, HL Budapest, AKVI, Tiszti és személyügyi anyakönyvi lapok.

³⁶⁴ Gotthold KREBS, *Die k. und k. Militär-Oberrealschule zu Mährisch Weisskirchen. Ein Beitrag zur Geschichte des Militär-Bildungswesens während der letzten 50 Jahre*, Wien – Leipzig 1906., 145.

³⁶⁵ Qualifikationsliste Emil Otto, KA Wien.

³⁶⁶ Qualifikationsliste Leopold Ullrich, KA Wien.

³⁶⁷ Qualifikationsliste Otto Zečević, KA Wien.

³⁶⁸ Autorenprotokoll der Warasdiner Infanterie-Regimentsbibliothek, NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga.

primjer Đuro Čanić, Stjepan Sarkotić, Svetozar Borojević i Karl Schmarda. Čanić je 1905. objavio *Misli o izobrazbi pješaštva*, a Sarkotić 1919. polemičku knjigu o Jugoslaviji te mnoge eseje nakon Prvoga svjetskog rata. Borojević je pisao putopise, a Schmarda je autor djela *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79 und seiner Stammregimenter* [Kratka povijest c. i k. otočanske pješačke pukovnije grofa Jelačića br. 79 i njezinih pukovnija-prethodnica], objavljenog 1898. u Zagrebu.

Karijere časnika razvijale su se uglavnom bez problema i tek se u rijetkim primjerima mogu naći loše ocjene, ali su neki ipak iznimno sporo napredovali. Po pravilu su pitomci akademija i kadeti morali služiti tri i pol godine da bi postali poručnici. Dodatne četiri godine službe bile su potrebne za čin natporučnika. Sljedeći je bio čin kapetana odnosno konjičkog kapetana. Da bi se stekao čin bojnika, bile su potrebne još četiri godine službe. Zatim se mogao steći čin potpukovnika, a nakon dodatne tri godine provedene u službi čin pukovnika. Osim toga, da bi postali potpukovnici, časnici su morali određeno vrijeme služiti i u stožeru.³⁶⁹ Izvanredna su promaknuća u mirnodopsko doba bila iznimka i dobivali su ih samo najizvršnji časnici. Od navedenih časnika devetnaestorica su već imala blistavu karijeru kad su prešla u Kraljevsko ugarsko domobranstvo i odmah su dobila zapovjedništvo nad bataljunima i pukovnijama. Većina njih se poslije vratila u zajedničku vojsku da bi se tamo dalje profilirali. Nitko se od njih nije mogao uspeti na viši položaj u Kraljevskome ugarskom domobranstvu zato što nisu znali mađarski ili su ga znali jako slabo. Pri povratku u zajedničku vojsku prednjačili su pragmatizam i osobni interesi pred nacionalnim interesima. Neki su časnici imali i prosječne karijere, a ocjene su im se povećavale tek s višim položajima. Poteškoće pri usvajanju jezika pukovnije često su usporavale uspon, čak i kasnijem generalu, a tadašnjem poručniku Svetozaru Borojeviću. Njega su 1877. ocijenili „neprikladnim za unapređenje“ jer nije dovoljno brzo naučio mađarski pukovnijski jezik.³⁷⁰ Za sedam časnika može se reći da su imali uistinu loše karijere. Tek su iznimno rijetko zabilježene disciplinske mjere. Tako je opskrbni časnik Miloš Eremić 1900., kao zapovjednik odjela artiljerijske pukovnije u Zagrebu, osuđen na 30 dana zatvora zbog prijestupa koji nije poblizje opisan. Iako su mu ocjene uvijek bile prosječne, ipak se uspeo do zapovjednika satnije. Drugi je primjer loših vojnih karakteristika Ivan Vučetić od Cseneya. On je 1880. pristupio c. i k. vojsci u jednogodišnju dobrovoljnu službu. U to je vrijeme bio student prava na Sveučilištu u Zagrebu, nezainteresiran za aktivnu službu. Bio je „sporog shvaćanja“, ispunjavao je svoje „službene dužnosti samo zadovoljavajuće“, bio je „nedovoljno marljiv“ te nije pokazivao „nikakvu pretjeranu brigu“ prema podčinjenima niti je imao takta. Godine 1889. s dobrim je uspjehom završio tečaj za časnike nabave u Zagrebu. Zatim je obolio i 1890. ponovno dobio negativnu ocjenu. Zaključeno je da pokazuje „malo težnji za nastavak školovanja“. Ipak je 1896. promaknut u kapetana 2. klase, a tri godine poslije u kapetana 1. klase. Njegov „pomalo prevrtljiv karakter“ nije, dakle, odviše spriječio njegovo napredovanje. Ubrzo nakon premještaja u domobranstvo proglasili su ga „u potpunosti prikladnim za unapređenje“.³⁷¹

³⁶⁹ U. SEREINIGG, *Das altösterreichische Offizierkorps*, 74 i dalje.

³⁷⁰ Borojević Svetozar, HL Budapest, AKVI, Tiszti és személyügyi anyakönyvi lapok.

³⁷¹ Qualifikationsliste Johann Vuchetich de Cseney, KA Wien.

Financijski problemi časnika nisu bili bitna zapreku za promaknuće sve dok su dugovi bili unutar prihvatljivih granica i ako nisu nastali kao rezultat zabranjenih ili nečasnih radnji – poput druženja s prostitutkama, kartanja i igara na sreću, često u kombinaciji s pretjeranim alkoholiziranjem. Od 143 časnika samo su se sedmorica tijekom karijere zadužila u tolikoj mjeri da se to spominje u kvalifikacijskim listama. Dugove su otplaćivali odbitcima od mjesečne plaće, a ponekad su za dugove morali jamčiti supruga ili drugi članovi obitelji. U tri su slučaja dugovi premašili iznos od nekoliko stotina guldena odnosno kruna. Bojnik i upravni časnik u prezidijalnom uredu zapovjedništva 15. korpusa u Sarajevu te bivši konjički kapetan i zapovjednik voda hrvatsko-slavonskog oružništva Juraj Sertić, nagomilao je do 1913. ukupan dug od 23.411 kruna. Dugove je naposljetku otplatila njegova imućna žena.³⁷² Znatno manje dramatična bila je financijska situacija već spomenutog kapetana artiljerije Alexandera Kuglera. U njegovoj se kvalifikacijskoj listi na početku ne navodi nikakav imetak, a već 1902. imao je privatnu imovinu od 30.000 kruna nepoznata podrijetla. Moglo se možda raditi o nasljedstvu, no teško da bi mu otac, upravitelj groblja, mogao ostaviti tako veliku svotu. Dvije godine poslije ta je imovina ponovno nestala. Tada je još neoženjeni kapetan zbog „obiteljskih prilika“ nagomilao dug od 4.525 kruna, a da bi ga otplatio, smanjena mu je plaća.³⁷³ Treći se slučaj odnosi na natporučnika Mirka (Imre) Nadáskyja, koji je 1906. imao dug od otprilike 2.500 kruna. Iznos je do 1907. porastao na 3.170 kruna. Dio je otplaćen neisplaćivanjem dijela plaće, a dio je otplatila obitelj.³⁷⁴

Kao znak pohvale i priznanja dodjeljivala su se odličja, a neka su se davala i pričuvnicima. Tako su Ratnu medalju dobili svi časnici koji su sudjelovali u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878./79. Većina preostalih odličja ipak je bila namijenjena aktivnim vojnicima, a tijekom razdoblja koje se ovdje obrađuje uvedene su i neke nove počasti: Brončana jubilara spomen-medalja za oružane snage (*Bronzene Jubiläums-Erinnerungs-Medaille für die bewaffnete Macht*), Vojni jubilarni križ (*Militär-Jubiläumskreuz*) i Spomen-križ 1912./1913. (*Erinnerungskreuz 1912/1913*). Slijedili su Križ za vojne zasluge (*Militärverdienstkreuz*), Časničko odličje za vojnu službu (*Militärdienstszzeichen für Offiziere*, tri razreda) te Medalja za vojne zasluge (*Militärverdienstmedaille*). Najviša odlikovanja bila su odličja Carstva: Red Željezne krune (*Orden der Eisernen Krone*), Leopoldov red (*Leopolds-Orden*) i Red Franje Josipa (*Franz-Josephs-Orden*).

³⁷² Qualifikationsliste Georg Sertić, KA Wien.

³⁷³ Qualifikationsliste Alexander Kugler, KA Wien.

³⁷⁴ Qualifikationsliste Mirko (Imre) Nadásky, KA Wien.

Učestalost odlikovanja 143 obuhvaćena domobranska časnika

VRSTA ODLIKOVANJA	BROJ
Ratna medalja	49
Brončana jubilara spomen-medalja za oružane snage	25
Vojni jubilarni križ	18
Križ za vojne zasluge	13
Spomen-križ 1912./1913.	5
Časničko odličje za vojnu službu	11
Medalja za vojne zasluge	11
Red Željezne krune	6
Leopoldov red	4
Red Franje Josipa	1
inozemna odlikovanja	8

Trojica su časnika tijekom službe uzdignuta u plemićki stalež. Karl Schmarda rođen je 1859. u Češkoj kao sin c. i k. financijskoga komesara. Završio je Terezijansku vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu. Godine 1888. premješten je u 79. pješačku pukovnicu te je naučio hrvatski jezik. Potom je 1899. kao bojnik došao u hrvatsko-slavonske jedinice domobranstva, gdje je 1910. s činom pukovnika zapovijedao 25. pješačkom pukovnicom. Iste je godine dobio ugarsko plemstvo s titulom „od Graca“ (Gradac). Gotovo neobično staleško uzdizanje imao je Stephan Bogat, rođen 1855. u Vojnoj krajini kao građanski sin. Postao je jedan od najodlikovanijih časnika iako nije završio nikakvu elitnu školu. Od 1903. je služio u domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je bio jedan od rijetkih časnika koji su znali mađarski. Godine 1905. je postao pukovnik i zapovjednik 26. domobranske pješačke pukovnije u Karlovcu, a potom 84. domobranske pješačke brigade. Kao podmaršal je 1913. uzdignut u ugarski plemićki stalež s naslovom „od Kostanjevca“.

Najistaknutiji od tri primjera je onaj Svetozara Borojevića, „lava sa Soče“.³⁷⁵ Rođen je 1856. u Umetiću kao sin bojnika 1. granične pješačke pukovnije. Završio je kadetsku školu u Liebenauu kod Graza i 1875. postao poručnik. Nakon pohađanja bečke Ratne škole od 1881. do 1883. postao je stožerni časnik, a 1885. izvanredno je unaprijeđen u kapetana. Od tog su se vremena zaredale pohvale i rubrika s posebnim zaslugama u kvalifikacijskoj listi naglo se punila. General-bojnik postao je 1904. godine, a potom je 1905. uzdignut među ugarsko plemstvo. Godine 1907. preuzeo je zapovjedništvo nad Zagrebačkim domobranskim okrugom, a 1908. je unaprijeđen u podmaršala. General Borojević je u Hrvatskoj i Slavoniji primio i nekoliko civilnih odlikovanja. Zagrebačko sveučilište proglasilo ga je počasnim doktorom, a više gradova počasnim građaninom. Postao je jedna od najpoznatijih i najcjenjenijih srpskih vojnih ličnosti, a da nikada nije politički istupao. Mjesto u Zagrebu napustio je 1912. i ponovno prešao u zajedničku vojsku, gdje je 1913. unaprijeđen u gene-

³⁷⁵ Ernest BAUER, *Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna*, Graz – Wien – Köln 1985.

rala pješaštva. U Prvome svjetskom ratu najprije je bio zapovjednik 6. vojnoga korpusa, a zatim je predvodio 3. armiju u Karpatima. U povijesti je ostao zapamćen kao branitelj bojišta na Soči. Unapređenjem u general-pukovnika 1916. te početkom 1918. u feldmaršala dosegao je najviše vojne činove. Umro je 23. svibnja 1920. u Klagenfurtu, a pokopan je u počasnom grobu u kolumbariju Bečkoga središnjega groblja.

ZAPOVJEDNICI HRVATSKO-SLAVONSKOGA DOMOBRANSKOG OKRUŽJA

Prvi je zapovjednik Zagrebačkoga domobranskog okružja bio grof Miroslav (Friedrich) Kulmer von Rosenbichl und Hohenstein, rođen 1814. u Zagrebu, podrijetlom iz njemačko-hrvatske obitelji.³⁷⁶ Apsolvirao je vojnu školu u štajerskom Mariboru i matematičku školu Slunjske krajiške pukovnije u Karlovcu. Kao bojnič 3. ogulinske krajiške pješačke pukovnije najprije je 1848./49. ratovao u Italiji, a zatim u Ugarskoj. Kao pukovnik se 1854. povukao u pričuvu, a ubrzo potom i u mirovinu. Reaktivirao se 1869. kao zapovjednik VII. domobranskog okruga. U general-bojnika unaprijeđen je 1871. Sudjelovao je u razvojačenju Vojne krajine te je 1875. ponovno umirovljen. Umro je 1877. u Zagrebu.

Malo se zna o Kulmerovu nasljedniku Karlu Višnjicu jer nije sačuvana njegova kvalifikacijska lista. Rođen je 1827. godine. 1874. je postao general-bojnik, a 1879. podmaršal. Od 1875. do umirovljenja u listopadu 1880. zapovijedao je domobranstvom u Hrvatskoj i Slavoniji. Među ugarsko je plemstvo uzdignut 1886. s počasnim pridjevkom „od Naszóda“. Umro je 1894.³⁷⁷

Naslijedio ga je Emil Musulin Gomirski, rođen 1831. u Glini u Vojnoj krajini kao sin natporučnika katolika. Završio je Terezijansku vojnu akademiju, stupio u vojsku 1849. i sudjelovao u ratu u Italiji 1859. te protiv Pruske 1866. Mađarski je naučio kao pukovnijski jezik, a osim njega služio se osnovama rumunjskog i francuskog. Kao bojnič je 1869. došao u domobranstvo i služio u 80. zagrebačkom pješačkom bataljuni, a potom je kao potpukovnik zapovijedao 83. pješačkom brigadom. Jedan je od rijetkih časnika zajedničke vojske koji je dulje vrijeme služio u domobranstvu. Pritom mu je velika prednost bilo znanje mađarskog jezika. General-bojnik posao je 1879., a 1884. podmaršal. U braku s Wilhelminom Kunerle, sklopljenom nakon polaganja jamčevine, rođen je kasniji diplomat barun Alexander von Musulin. Supruga Emila Musulina potjecala je iz imućne praške obitelji i njezin mu je imetak omogućio raskošan život. Posjedovao je tri konja, što je u ono vrijeme bila rijetkost čak i za više časnike. Umirovljen je 1891. godine, a umro je u Zagrebu 1904.³⁷⁸ O njegovim političkim stavovima pisao je njegov sin: „U mojoj se roditeljskoj kući,

³⁷⁶ I. SUHAY (ur.), *A magyar királyi honvédség*, 398.

³⁷⁷ Antonio SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität 1816–1918*, Wien 2007., 203, http://www.oesta.gv.at/Docs/2007/6/5/K_k_k_%20bzw_%20k_u_k_%20Generale%201816-1918.pdf.

³⁷⁸ Musulin Emil, HL Budapest, AKVI, Tiszti és személyügyi anyakönyvi lapok. Usp. i A. SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität*, 124.

od pamtivijeka unionistički nastrojenoj, malo govorilo o politici. Otac je bio vojnik i držao se podalje od političke vreve. (...) Ipak, teško je proživljavao pogoršanje političkih odnosa. To je također bio razlog zašto je mene, koji sam u potpunosti odrastao uz njegove ideje, ali nisam osjećao poziv da slijedim vojne tradicije svoje obitelji, odgovarao od stvaranja političke karijere u Hrvatskoj i namijenio mi je drukčiji životni put u državnoj službi. Veze s tadašnjim ministrom vanjskih poslova grofom Kálnokyjem davale su pokriće njegovu uvjerenju da bih mogao ostvariti diplomatsku karijeru, kojoj su me vukli osobni porivi.³⁷⁹

Sljedeći zapovjednik, Matija Raslić, bio je Musulinovih godina i imao je sličan društveni i profesionalni profil. Također je bio podrijetlom iz katoličke obitelji, a rođen je 1831. u Otočcu u Vojnoj krajini. Njegov je otac najvjerojatnije bio Mihael Raslić, gruntovničar u stožeru 5., a potom 2. granične pješačke pukovnije. Karijera mu se u početku razvijala manje spektakularno od karijere njegova prethodnika. Sudjelovao je u vojnim pohodima u Italiji 1849. i 1859. te 1866. protiv Pruske u stožeru 3. armijskoga korpusa kao kapetan prve klase. Ratnu je školu završio 1859./60. Iz pješaštva je premještan u različite lovačke bataljune. Kao potpukovnik i zapovjednik jednog bataljuna sudjelovao je u okupaciji Bosne i Hercegovine. Već je 1882. kao pukovnik zapovijedao 51. pješačkom pukovnijom. Kao i Musulin, naučio je mađarski i služio se njime „dovoljno za potrebe službe“, a govorio je i talijanski i francuski te nešto malo poljskog i rumunjskog. U general-bojnika unaprijeđen je 1886. te je zapovijedao 94. pješačkom brigadom u Dalmaciji. Godine 1889. na vlastitu je molbu stavljen na raspolaganje, a sljedeće je pristupio domobranstvu. U podmaršala je promaknut 1891. i kao nasljednik generala Musulina preuzeo je zapovjedništvo u Zagrebu, gdje je i umro 1893.³⁸⁰

Zamijenio ga je Eduard Lukinac, kao prvi pripadnik konjice na tom mjestu. Rođen je u Varaždinu 1835., a dolazio je iz građanske katoličke obitelji. Njegov je otac bio odvjetnik. Završio je inženjerijsku školu u donjoaustrijskom Tullnu, a od 1867. do 1869. pohađao je bečku Ratnu školu. Potom je kao konjički kapetan pristupio domobranstvu i tamo proveo ostatak svoje karijere. Savršeno je govorio njemački, mađarski i hrvatski, a vladao je i osnovama francuskog i engleskog. Najprije je služio u različitim ugarskim konjičkim pukovnijama, a od 1872. do 1875. zapovijedao je konjičkom školom u Jászberényju i 3. husarskom pukovnijom. Zatim je premješten u 10. varaždinsku husarsku pukovniju i zapovijedao je njome u činu pukovnika od 1876. do 1881. Nakon promaknuća u general-bojnika 1884. dodijeljeno mu je zapovjedništvo 83. domobranske pješačke brigade, a nakon toga privremeno I. domobranskog okruga. Kao podmaršal je 1893. preuzeo zapovjedništvo Zagrebačkog okruga. Godine 1896. zatražio je umirovljenje i povukao se u Budimpeštu, gdje je umro 1912. Bio je neženja i posjedovao je dva konja, što mu je očito bio jedini luksuz.³⁸¹ Njegova ličnost i karijera služe kao primjer da domobranstvo nije moglo biti ništa manje nadnacionalno nego zajednička vojska i da se nadareni časnik iz Hrvatske i Slavonije mogao visoko uspeti u vojnoj hijerarhiji ako je govorio mađarski jezik.

³⁷⁹ Alexander MUSULIN, *Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten*, München 1924., 23 i dalje.

³⁸⁰ Qualifikationsliste Mathias Raslić, KA Wien.

³⁸¹ Lukinacz Ede, HL Budapest, AKVI, Tiszti és személyügi anyakönyvi lapok.

Nakon Lukinca je zapovjednik Zagrebačkog okruga bio Josip Bach. Rođen u Senju 1846. kao sin bojnika, završio je Terezijansku vojnu akademiju. Kao poručnik je 1866. dodijeljen 14. pješačkoj pukovniji te je sudjelovao u ratu protiv Pruske. Izvršno je govorio njemački i engleski. Osim toga, dobro je govorio i mađarski, češki i talijanski te slabije francuski. Godine 1876. stupio je u 79. varaždinsku domobransku pješačku pukovniju i ostao u ugarskom domobranstvu. Bojnik je postao 1881., zatim 1884. zapovjednik 88., a nekoliko mjeseci potom 89. bataljuna. Kao potpukovnik je zapovijedao 26. pješačkom pukovnijom. Poručnik je postao 1889., a 1893. preuzeo je zapovjedništvo nad 75. pješačkom brigadom u Cluj-Napoci te je nakratko napustio Hrvatsku i Slavoniju. Njegovo dobro znanje mađarskog jezika omogućilo mu je da bez problema služi i u Ugarskoj. Nakon što je 1894. promaknut u general-bojnika, 1896. je preuzeo zapovjedništvo Zagrebačkog okruga. Postao je podmaršal 1898., a 1901. je otišao mirovinu. Profil njegove karijere nalikuje profilu njegova prethodnika, iako su dolazili iz različitih rodova vojske. Bachov nasljednik postao je Đuro Čanić.³⁸² Došao je u Zagreb 1901. kao general-bojnik, ali je već dvije godine poslije umirovljen s činom podmaršala.

Čanića je naslijedio Rade Grba, prvi general Srbin na čelu Zagrebačkog zapovjedništva. Kao sin časnika, rođen 1849. godine u Ogulinu u Vojnoj krajini, završio je, kao i Čanić, Inženjerijsku akademiju i Ratnu školu. Njegova je karijera ilustrativan primjer uspjeha Južnog Slavena koji je služio u zajedničkoj vojsci, a dio službe proveo u domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da nije govorio mađarski, ostao je uskraćen za više položaje u Ugarskoj. Od pukovnijskih je pak jezika govorio češki i slovački, a znao je i nešto francuskog. Taj „izvrstan časnik“ dvaput je izvanredno unaprijeđen, a dobio je i mnoga priznanja i odličja kao dokaz iznimnih postignuća. Nakon završetka Ratne škole služio je uglavnom u stožerima različitih zapovjedništava, a 1885. je u činu kapetana premješten u Odsjek za vojnu povijest Ratnog arhiva. U bojnika je unaprijeđen 1888. Tijekom svoje službe u Beču naučio je i ruski. Kao potpukovnik je ponovno služio u postrojbi, i to u 97. pješačkoj pukovniji, kojom je kao pukovnik zapovijedao od 1894. Potom je 1899. kao brigadir preuzeo pješačku brigadu Austrijske zemaljske obrane u češkim Litomicama i još je iste godine promaknut u čin general-bojnika. Prema službenom opisu iz 1901. Grba je „u potpunosti odgovarao svojem trenutačnom položaju“, imao je „potrebne sposobnosti za zapovjednika divizije i prikladan je za više položaje“. Unatoč tome, čini se da je njegova karijera ušla u slijeću ulicu. Možda je premještanje u Hrvatsku trebao pomoći ubrzanju njegova napredovanja jer se očito nigdje drugdje nije našlo odgovarajuće mjesto. Slično je bilo i s nekim drugim časnicima. Premještanje u Kraljevsko ugarsko domobranstvo obećavao je automatsko promaknuće. To nije značilo samo skok u karijeri, nego je osiguravalo i poboljšanje financijskog položaja i porast ugleda. Kao Čanićev nasljednik Grba je 1903. preuzeo zapovjedništvo Zagrebačkog okruga, a 1904. je unaprijeđen u podmaršala. U zajedničku je vojsku ponovno premješten 1907., ali je ipak ostao u Zagrebu kao zapovjednik XIII. korpusa. Godine 1909. unaprijeđen je u generala pješaštva, a 1913. je umirovljen.³⁸³ Umro je u istarskoj Opatiji u

³⁸² O njegovoj karijeri usp. str. 92 i dalje.

³⁸³ Qualifikationsliste Raimund Gerba, KA Wien.

ožujku 1918., a na njegovu nadgrobnom spomeniku na zagrebačkom groblju Mirogoj stoji slavenizirano ime Rade Grba. Sljedeći zapovjednik Hrvatsko-slavonskog okruga bio je još jedan Srbin, Svetozar Borojević. On je na tom mjestu ostao do 1912.³⁸⁴ Njegovom je službom na prijelazu stoljeća završila „ugarsko-hrvatska simbioza“ karakteristična za razdoblje prve šestorice zapovjednika okruga. Zapovjednike nakon Grbe hrvatsko-slavonska je javnost doživljavala više kao zemljake, čak i ako nisu nužno bili nacionalno osviješteni. Njihovo ih je nepoznavanje mađarskog jezika još više vezivalo za Austriju nego za Ugarsku, kojoj su ostali stranci. Ipak, izvori iz tog doba ne navode nikakve sporove između zagrebačkih zapovjednika i ugarskog Ministarstva zemaljske obrane.

Stjepan Sarkotić, zadnji zapovjednik okruga prije Prvoga svjetskog rata, u Zagreb je stigao 1912.³⁸⁵ Rođen je 1858. u Sincu u Hrvatskoj vojnoj krajini kao sin umirovljenog natporučnika krajiških postrojbi. Pohađao je Terezijansku vojnu akademiju od 1875. do 1879. i bečku Ratnu školu od 1882. do 1884. Nakon toga je bio stožerni časnik. Služio je 1885. u 1. planinskoj brigadi u Mostaru, 1886. u 26. pješačkoj brigadi u Beču, a od 1888. u Glavnom stožeru. Kako bi naučio ruski, poslan je 1891./92. u Kazan. Poslije kratke službe u postrojbi 1894., sljedeće je godine postao načelnik Glavnog stožera 7. pješačke divizije u Osijeku. Godine 1899. preuzeo je istu funkciju u Puli, u zapovjedništvu Ratne luke, gdje je 1901. unaprijeđen u pukovnika. U gradu Sibiu postao je 1903. načelnik glavnog stožera XII. korpusa, zatim 1907. general-bojnik i zapovjednik 5. pješačke brigade u Beču, 1908. zapovjednik 88. zemaljske streljačke brigade (*Landeschützenbrigade*) u Bozenu, a 1910. zapovjednik 44. pješačke divizije austrijskog domobranstva u Innsbrucku. U podmaršala je promaknut 1911. pa je 1912. došao u hrvatsko-slavonski domobranski okrug kao časnik s najvišim činom. Početkom Prvoga svjetskog rata postao je zapovjednik 42. domobranske pješačke divizije, u studenom 1914. glavni vojni upravitelj u okupiranoj Srbiji, a u prosincu iste godine i zapovijedajući general i zemaljski upravitelj (*Landeschef*) Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Krajem 1914. unaprijeđen je u čin generala pješaštva, a u studenom 1917. u general-pukovnika. Nakon što je već 1910. primljen u plemstvo, 1917. je dobio ugarsko barunstvo s počasnim pridjevkom „od Lovčena“, prema planini iznad Boke kotorske koju su njegove postrojbe osvojile 1916. Pokušavao je naći političko rješenje južnoslavenskog pitanja, zalažući se sve jače za „velikohrvatsko“ jedinstvo, zbog čega se sukobio s ugarskom politikom. Godine 1917. izjasnio se za separatni mir jer je rat držao izgubljenim. U jesen 1918. pred Narodnim je vijećem u Sarajevu odstupio sa svoje dužnosti i vratio se u Hrvatsku. U Zagrebu su ga Srbi nakratko pritvorili, nakon čega se preselio u Beč i uzeo austrijsko državljanstvo. Jugoslavenska mu je država uskratila mirovinu, ali ju je dobio od Austrije.³⁸⁶ U Beču se politički angažirao kao pristaša antisrpske linije i kao predstavnik hrvatskih na-

³⁸⁴ O njegovoj karijeri usp. str. 119 i dalje.

³⁸⁵ O njegovoj karijeri više u: Ernest BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Graz – Wien – Köln 1988. i Rudolf KISZLING, „Generaloberst Stephan Freiherr Sarkotić von Lovćen“, u: *Neue österreichische Biographie ab 1815*, Wien 1956., IX, 99–106.

³⁸⁶ Financijski položaj bivših časnika c. i k. vojske koji su živjeli u Kraljevini Jugoslaviji nije bio nimalo lak. Podmaršal Ivan grof od Salis-Seewisa više se godina borio za dodjelu mirovine i svoj je zahtjev morao ostvariti sudskim putem. Privatna korespondencija i bilješke, HDA Zagreb, fond 818: Salis-Seewis Ivan.

cionalnih interesa,³⁸⁷ ali se i dalje smatrao „vjernim slugom svoga gospodara“.³⁸⁸ O tome je napisao više članaka za bečke kršćansko-socijalne novine *Reichspost* te nekoliko radova u zbornicima i spomen-knjigama o Monarhiji.³⁸⁹ Istodobno su i Hrvati njega cijenili te su mu u povodu 70. i 80. rođendana posvetili različite novinske članke.³⁹⁰ Sarkotić je umro 16. listopada 1939. u Beču, u trenutku kada se Drugi svjetski rat već bio rasplamsao i osigurao Hrvatskoj iluziju o neovisnosti, što je bila njegova stalna želja i zbog čega je podupirao ustašku djelatnost. Njegova oporuka, sastavljena u travnju 1928., posebno je zanimljiva za povijest mentaliteta. Na vrijeme je kupio vlastitu nišu u kolumbariju bečkoga Središnjega groblja, s Borojevićem s desne strane, što upućuje na izrazito samopouzdanje. Ipak, poželio je potpuno jednostavan pogreb: „Na lijesu bez generalskih amblema, bez odlikovanja. Bez osmrtnice, bez vijesti u novinama, bez izdataka za vijence. Odbijam vojni sprovod, ali ne zbog averzije. Naprotiv, ne želim opterećivati vojsku i želim da su na ispraćaju samo moji najbliži. Nepoznat i neprimijećen, kako sam na ovaj svijet došao, želim s njega i otići.“ U jednom od sljedećih odlomaka oporuke piše: „Sa zahvalnošću se spominjem obojice mojih careva-kraljeva, Franje Josipa i Karla. Spominjem se cara-kralja Otta i carske obitelji u Belgiji.“ Nakon spominjanja Austrije kao domovine koja ga je usvojila, nekoliko je redaka posvetio i Hrvatskoj: „S najvećom boli u srcu mislim na svoju staru domovinu Hrvatsku, koju su vlastiti sinovi zbog političke kratkovidnosti strovalili u najveću nesreću. Da bar Hrvatska doživi svoje uskrснуće kao kraljevina!“³⁹¹

ZAPOVJEDNICI 10. VARAŽDINSKE DOMOBRANSKE HUSARSKE PUKOVNIJE I HRVATSKO-SLAVONSKOG ORUŽNIŠTVA

S iznimkom Eduarda Lukinca, konjički časnici nisu zapovijedali Hrvatsko-slavonskim domobranskim okrugom. Jedina konjička jedinica stacionirana u Hrvatskoj i Slavoniji bila je 10. varaždinska husarska pukovnija. Prvi zapovjednik te pukovnije, osnovane 1874., i neposredni prethodnik Lukinca bio je Marko pl. Crljen.³⁹² Rođen je 1840. u Šumećanima u Slavonskoj vojnoj krajini. Prema vlastitim je navodima potjecao iz graničarske obitelji kojoj je Marija Terezija 1773. dodijelila plemstvo. Njegov je otac bio natporučnik.³⁹³ Nakon završetka Inženjerijske akademije sudjelovao je u ratu u Italiji 1859. Ratnu je školu pohađao od 1863. do 1865., a potom je došao u stožer 1. pješačke pukovnije te se 1866. borio protiv Pruske. Kao ađutant je 1. listopada 1873. premješten u domobranstvo u zapovjedništvo

³⁸⁷ Usp. Stefan Freiherr von SARKOTIĆ, *Jugoslawien*, Wien 1919.

³⁸⁸ ISTI, „Meine letzte Audienz beim Kaiser. Die südslawische Frage“, u: Eduard Ritter von STEINITZ (ur.), *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich apostolischer König von Ungarn*, Berlin 1931., 341–353.

³⁸⁹ Sándor TONELLI, „Tisza István utolsó útja. Sarkotić István Baró vezerezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója“ [Posljednje putovanje Istvána Tisze. Dnevnik generala zapovjednika stožera baruna Stjepana Sarkotića, zadnjeg upravitelja Bosne i Hercegovine], u: *Acta univesitatis szegediensis VIII/2*, Szeged 1941., 67–144.

VII. okruga. 1874. je unaprijeđen u bojnika i imenovan zapovjednikom 10. husarske pukovnije. 1876. je postao zapovjednikom 91. husarskoga pješačkog bataljuna. U zajedničku se vojsku vratio 1878. i preuzeo je zapovjedništvo 6. ulanskom te 4. i 14. husarskom pukovnijom. Godine 1890. unaprijeđen je u general-bojnika. Umirovljen je 1909. Umro je u Zagrebu 1918. Pokopan je na groblju Mirogoj. U autobiografiji je opsežno pripovijedao o svojoj karijeri i nije se baš pozitivno izrazio o Ugarskoj. Njemu su, piše, kao „najstarijemu konjičkom kapetanu u domobranskoj konjici“ ponudili da radi na organiziranju grupe stožernih časnika u hrvatsko-slavonskom okrugu, ali su njegova postignuća „bila uzaludna“ jer su u Budimpešti izgubili zanimanje za taj projekt.³⁹⁴ Vrlo se pohvalno izrazio o kasnijem zapovjedniku pukovnije pukovniku Klobučaru, a mnogo manje srdačno o ostalim časnicima te pukovnije i ugarskome Ministarstvu obrane.

Eduarda Lukinca je 1881. na mjestu zapovjednika pukovnije naslijedio barun Vilim Klobučar. Rođen je 1843. u Lovincu u Hrvatskoj vojnoj krajini. Završio je Terezijansku vojnu akademiju. Njegova je karijera bila slična karijeri njegova prethodnika. Kao mlad natporučnik pristupio je Kraljevskome ugarskom domobranstvu, neposredno nakon njegova osnutka. Konjički je kapetan postao 1872., a 1880. bojnik. Kratko je vrijeme proveo i u 81. domobranskome pješačkom bataljunu. Od 1875. služio je gotovo isključivo u 10. husarskoj pukovniji. Kad je 1881. imenovan zapovjednikom, promaknut je u potpukovnika. Kao pukovnik je od 1887. do 1893. zapovijedao 83., a kao general-bojnik od 1893. do 1895. godine 75. domobranskom pješačkom brigadom. Inspektorom domobranske konjice imenovan je 1895. Unapređenje u podmaršala uslijedilo je 1896. Naposlijetku je dosegao najviši položaj u ugarskoj vojnoj hijerarhiji kad je nakon smrti nadvojvode Josipa 1905. postao glavni zapovjednik Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Neposredno uoči toga unaprijeđen je u generala konjice, a 1910. imenovan je i za jednog od šest vojnih inspektora (sa sjedištem u Budimpešti).³⁹⁵ Umirovljen je 1913., a umro je 1924. u Zagrebu. I njegov je sin Otto, rođen u Budimpešti 1875., odabrao vojnu karijeru.³⁹⁶ Kasniji zapovjednik pukovnije bio je pukovnik Matija Škrinjar, također sin krajišnika, rođen 1850. u Varaždinskoj vojnoj krajini. Za razliku od ostalih zapovjednika pukovnije, nije završio nikakvu elitnu školu, već je svoju karijeru započeo kao običan vojnik. 1872. je došao u 5. ulansku pukovniju. 1867. je izvanredno promaknut u natporučnika, zatim 1884. u konjičkoga kapetana 2. klase, a 1888. u kapetana 1. klase. Učio je mađarski i 1899. njime se služio „dovoljno za službenu upotrebu“, što mu je otvorilo put prema višim položajima u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. Godine 1890. prešao je u domobranstvo, a 1892. promaknut je u bojnika. U činu potpukovnika preuzeo je 1896. zapovjedništvo 10. husarske pukovnije, a potom je

³⁹⁰ Za 70. rođendan naslovnici su mu posvetile novine Stranke prava, *Hrvatsko pravo*, 6. listopada 1928. Nachlass Sarkotić, KA Wien.

³⁹¹ *Isto*.

³⁹² Qualifikationsliste Markus von Czerljen, KA Wien. U A. SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität*, 31 korišten je oblik prezimena Czerlien.

³⁹³ Czerlien (Crljen) Marko, *Autobiografski sastavci (1840–1918)*, NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga.

³⁹⁴ *Isto*.

³⁹⁵ T. HAJDU, *Tisztikar és középosztály*, 275.

³⁹⁶ O karijerama oca i sina više u: J. SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie*, sv. 2, 422 i dalje, 879.

bio unaprijeđen u pukovnika – izvanredan uspjeh za časnika koji je dolazio iz redova običnih vojnika. Iste je godine postao ugarski plemić s počasnim pridjevkom „Szent-Iván“. Od 1903. zapovijedao je 3. konjičkom brigadom u Pečuhu, podređenoj 10. husarskoj pukovniji, a 1905. promaknut je u general-bojnika. Godinu dana poslije otišao je u mirovinu. Titula podmaršala dodijeljena mu je 1909. Manje spektakularna bila je karijera baruna Velisara Đurića od Viteza i Sokolgrada. Sin srpskoga c. i k. kapetana,³⁹⁷ rođen 1855. u Beču, stekao je odličnu vojnu izobrazbu. Završio je Terezijansku vojnu akademiju i bio iznimno uspješan u svim školama i tečajevima koje je poslije pohađao. Od uzornog učenika postao je uzorni časnik čija karijera, međutim, nije bila tako natprosječna u usporedbi s nekim njegovim kolegama. Razlozi tome bile su možda prosječne ocjene njegovih jahačkih sposobnosti zbog kojih je okarakteriziran kao manje prikladan za napredovanje. Mađarski je 1889. govorio „dovoljno za službenu upotrebu“ jer je u 5. ulanskoj pukovniji mađarski bio, uz hrvatski, jezik pukovnije. Dolazeći iz iste pukovnije kao i Škrinjar, Đurić je 1890. također stupio u domobranstvo. Nakon boravka u 7. husarskoj pukovniji u Pápi, unaprijeđen je u pukovnika te je 1902. preuzeo 10. husarsku pukovniju, kojom je zapovijedao do 1906. Njegov profesionalni put odveo ga je u domobranstvo u Ugarsku, gdje je preuzeo zapovjedništvo nad 4. konjičkom brigadom u Debrecinu te je 1909. proglašen general-bojnikom. Umirovljen je 1911., a potom mu je 1912. dodijeljen naslov podmaršala. Umro je 1933.³⁹⁸

Manje se sačuvalo podataka o vodećim časnicima hrvatsko-slavonskog oružništva. Od 1893. do 1897. njihov je zapovjednik bio pukovnik Martin Tomerlin. Rođen je 1836. u Banskoj krajini, a karijera mu se na početku razvijala slično kao i karijera Matije Škrinjara. Kao desetnik je 1853. pristupio vojsci i tek se poslije nastavio školovati na različitim školama. Tečaj jahanja za časnike u pješaštvu pohađao je 1874./75., a potom i Vojnu streljačku školu u Brucku na Litavi. Oženio se 1875., ali nije imao djece. Najprije je služio u Vojnoj krajini, a nakon razvojačenja je kao kapetan 1. klase bio 1879. premješten u serežanski korpus. Osim hrvatskog i njemačkog, govorio je talijanski i rumunjski „dovoljno za potrebe službe“.³⁹⁹ U hrvatsko-slavonsko je oružništvo došao 1881. i najprije je zapovijedao ogulinskim krilom. Godine 1889. unaprijeđen je u potpukovnika. U međuvremenu je dovršio i obuku za stožerne časnike. 1893. je postao zapovjednikom hrvatsko-slavonskog oružništva i istodobno je promaknut u pukovnika. Nakon toga o njemu ima iznimno malo podataka. Orden željezne krune 3. reda dobio je 1896. Iste je godine u povodu svog umirovljenja proglašen počasnim general-bojnikom (*Generalmajor ad honores*). Umro je u siječnju 1907.⁴⁰⁰

³⁹⁷ Vjerojatno je bio sin Davida Đurića (1821. – 1905.), baruna od Viteza i Sokolgrada od 1888. Godine 1872. postao je general bojnik, a 1876. podmaršal. Od 1877. do svog umirovljenja 1882. zapovijedao je 16. pješačkom divizijom u gradu Sibiu. Usp. A. SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität*, 61.

³⁹⁸ *Isto*.

³⁹⁹ Qualifikationsliste Martin Tomerlin, KA Wien.

⁴⁰⁰ Usp. A. SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität*, 188.

KARIJERE U CIVILNOJ UPRAVI NAKON VOJNE SLUŽBE

Na mirovinu su imali pravo časnici s navršениh 60 godina života, nakon 40 godina aktivne službe ili ako su bili onesposobljeni nakon najmanje deset godina službe. Oni pak koji su iz zdravstvenih razloga prekinuli službu prije odslužene desete godine, imali su pravo na invalidninu odnosno primanje u ustanove za invalide. Većina je viših časnika služila do redovite dobi za odlazak u mirovinu jer su viši vojni činovi omogućivali iznimno ugodan stil života. Nasuprot tome, mnogi su niži časnici dobrovoljno napuštali službu ili su nerijetko prelazili u civilnu državnu službu. Ugarsko odnosno hrvatsko-slavonsko činovništvo bilo je poželjan cilj za bivše pripadnike Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Svaki je broj službenog lista u prilogu imao oglase za islužene niže časnike. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1901. oglaseno 15 mjesta. Tako je 8. siječnja 1901. objavljen oglas za mjesto namještenika u uredu Županijskog suda u Bjelovaru s godišnjom plaćom od 800 kruna te dodatkom za stan i odjeću od 220 kruna. Za sve je poslove u Hrvatskoj i Slavoniji uvjet za namještenje bilo potpuno poznavanje hrvatskog jezika. U istom se izdanju tražio i stražar u zatvoru u Gospiću s godišnjom plaćom od 400 kruna i 160 kruna dodatka za stan i odjeću.⁴⁰¹ Mjesec dana poslije osječka je Uprava za izgradnju mostova i cesta raspisala natječaj za mjesto višega cestovnog nadzornika s plaćom od 800 kruna, uz dodatak od 120 kruna za smještaj i 320 kruna za putne troškove.⁴⁰² Većinu su oglasa davale lokalne financijske uprave, općinske ili županijske uprave, županijski sudovi i zatvori. Rjeđe se tražila tehnička stručna radna snaga. Od kandidata za mjesto u kaznionicama očekivalo se da nisu stariji od 40 godina, da su samci ili udovci bez djece. Mnogo je oglasa dao zatvor u Srijemskoj Mitrovici, stalno tražeći nove čuvere. U ostalim su se zanimanjima uvjeti mijenjali. Revizori u financijskim uredima morali su dokazati poznavanje knjigovodstva, a kandidati su se nerijetko zapošljavali uz višegodišnji probni rok. Uprava za vodu i šume u Zagrebu raspisala je 16. lipnja 1901. natječaj za šest mjesta šumara. Godišnja plaća od 600 kruna bila je niža od plaće običnog oružnika, koji je u to vrijeme zarađivao 750 kruna, ali je kao dodatak ponuđeno 100 kruna za smještaj, 24 kubika ogrjevnog drva i tri jutra zemlje.⁴⁰³ Ponuda ostalih mjesta obuhvaćala je službe u zajedničkim ugarsko-hrvatsko-slavonskim tijelima (financije, željeznice) i autonomnoj hrvatskoj zemaljskoj upravi. Ni u jednom slučaju poznavanje mađarskog jezika nije bilo uvjet, čak ni u godinama u kojima se hrvatska strana žalila na sve veću mađarizaciju zajedničkih službi.

Posljedica Austro-ugarske nagodbe, uvođenja opće vojne obveze i skraćivanja trajanja vojne službe bila je ta da su se pripadnici vojske sve više integrirali u civilno društvo. Kraljevsko ugarsko domobranstvo odnosno Kraljevsko hrvatsko domobranstvo i u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji smatralo se „nacionalnim“ institucijama. Mađari su htjeli pretvoriti *honvéd* u oruđe vlastitih ambicija, no to nije značilo da su se hrvatskim i srpskim časnicima

⁴⁰¹ *Rendeleti Közlöny*, 8. siječnja 1901.

⁴⁰² *Isto*, 3. veljače 1901.

⁴⁰³ *Isto*, 16. lipnja 1901.

smanjile mogućnosti za ostvarivanje karijere. Ipak, znanje mađarskog jezika bilo je preduvjet za uspinjanje u Kraljevskome ugarskom domobranstvu izvan Hrvatske i Slavonije. Oni časnici koji nisu krenuli tim putem, ne mogu se zbog toga nazivati *a priori* neprijateljima ugarske države iako su se neki od njih poslije očitivali u tom smislu. Većinu je hrvatskih časnika ipak jače privlačio nenarušeni ugled c. i k. vojske, koja ih je bila školovala i nudila im zanimljivije i raznovrsnije mogućnosti napredovanja od domobranstva. Nesumnjivo je na prijelazu stoljeća došlo do političke polarizacije pa je vojska postala važan predmet spora između Austrije i Ugarske, dok su se nacionalnosti jače borile za vlastiti identitet. Za te su konflikte Hrvatska i Slavonija bile idealno polje jer su tu jedni nasuprot drugih stajali c. i k. vojska i hrvatsko-slavonske jedinice Kraljevskoga ugarskog domobranstva pod upravom ugarskoga Ministarstva zemaljske obrane kao i hrvatska zemaljska vlada sa svojim hrvatskim i srpskim političarima.

SLIKOVNI PRILOZI 1

VOJNA REFORMA NAKON NAGODBE 1867.: VOJSKE U VOJARNE

Slika 1.

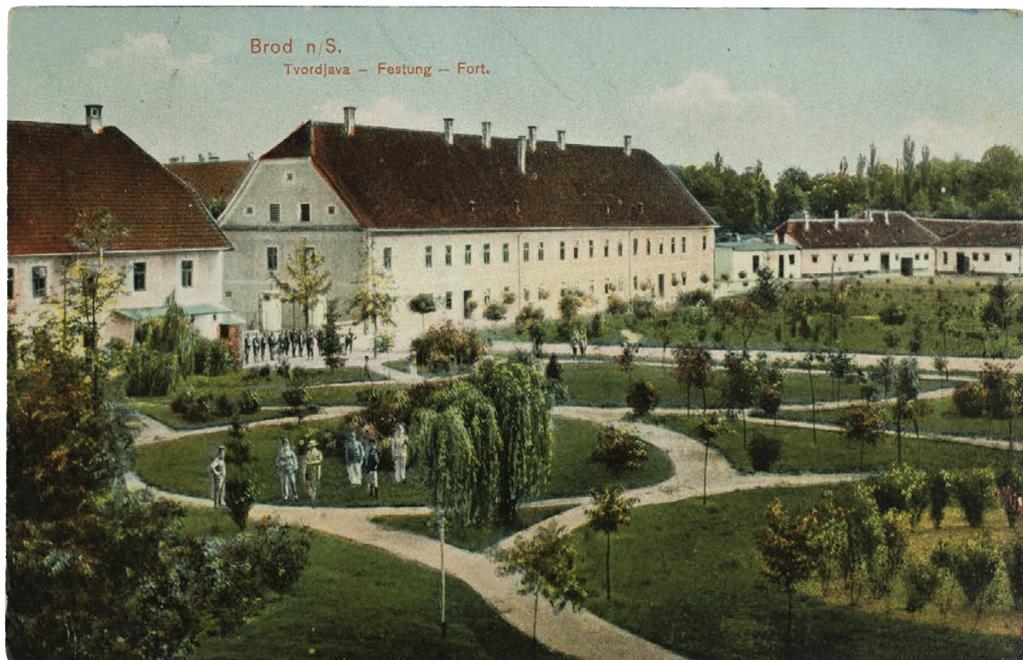
Slika 2.

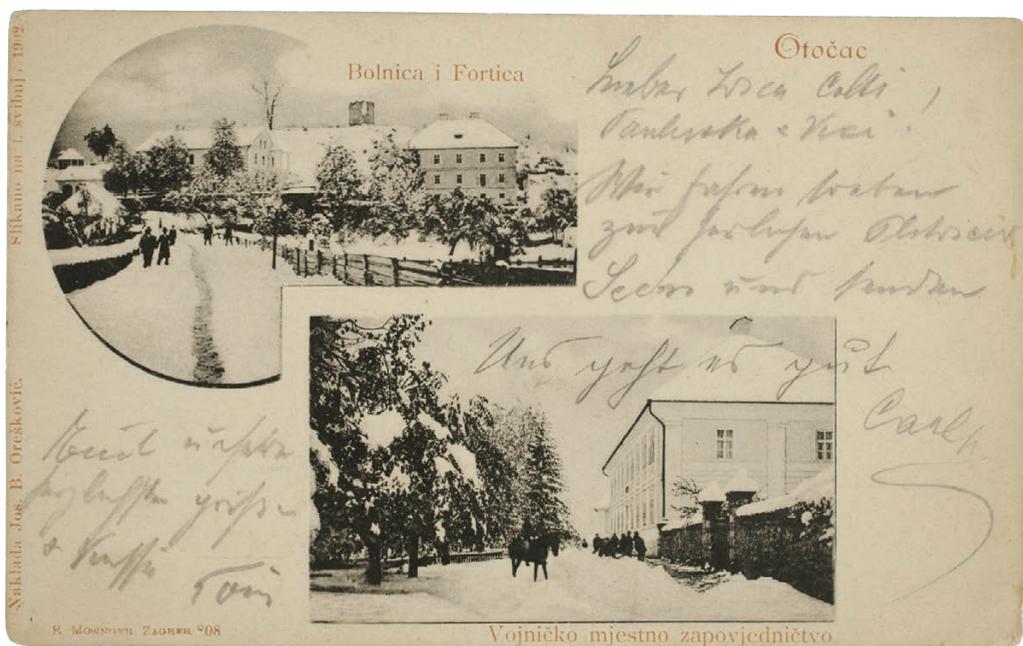
Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

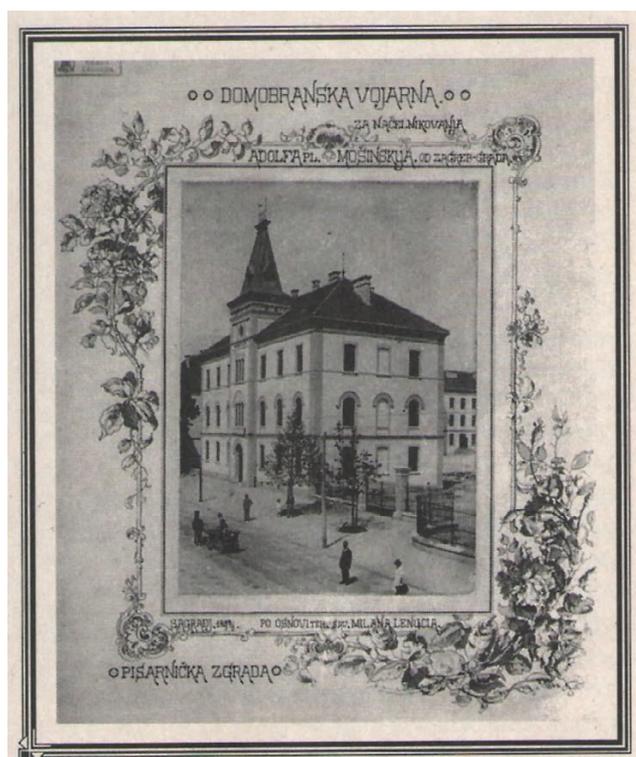
Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

VOJSKA NA GRADSKIM ULICAMA:
UVESELJAVA, UVELIČAVA SVEČANOSTI, ALI I OSIGURAVA POREDAK

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

Slika 14.

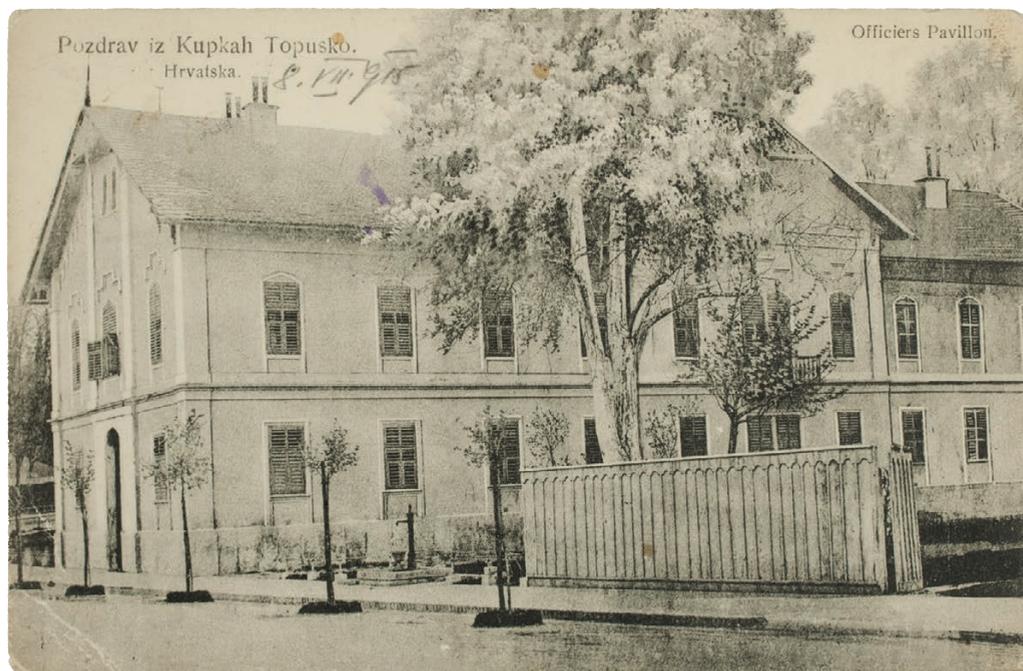

Slika 15.

ČASNIČKE POVLASTICE:
 REZERVIRANI HOTELI, REZERVIRANE TOPLICE...

Slika 16.

Slika 17.

Slika 18.

IZMEĐU REKREACIJE I VOJNE DUŽNOSTI

Slika 19.

Ca. 9.

Uputa

za obuku mačevanja sabljom
za
kr. ug. hrv. slav. oružništvo.

BUDAPEST,
VARNAY I SEJ. „MUNICIPALIA“ TISKARNA
1905.

4

III. Stav i kretnje nogu.

Močad postavlja se po mogućnosti u jednu vrstu na zapovjed: „na četiri koraka **razmakni!**“
Na zapovjedku:

(Slika 1. „Mačevanje-stav“ sprijeda)

(Slika 2. „Mačevanje-stav“ sa strane)

„Mačevanje stav — jedan!“ — načine mačički okret tiela „polu-licvo“, lice ostaje ali napred okrenuto, lijeva ruka prihvati kesicu sablje, a desna ruka pogrubi bačak sablje, te na sljedeću zapovjedku:

„**dva!**“ — izkorači desnom nogom uz čujni topot za tri stope od lijeve pete napred tako, da od okomite crte nješto — najviše 10 cm. na desno dodje, koljena se malo prignu tako, da gornje tielo na obim nogama jednako nješto u čučućem položaju uspravno počva, a

5

lijevo rame neka je natrag povučeno; istodobno desna ruka izvuče sablju, lijeva podlaktica polaže se ne nikadno na križu, desna ruka pako nješto skrućena u laktu izpruži se tako, da šaka dodje u visinu ramena malo posrance, palac se svom dužinom pruži po hrbtu bačaka, ostali prsti sastavljeni obuhvate čvrsto bačak, oštrac sablje koso na desno prema gore gleda, šljak dolazi malo izpod vidne šake u pravcu ramena naprijed.

Kad je močad uvježhana na brojenje stav uzeti, imaju se na zapovjedku: „Mačevanje — **stav!**“ — ove postupne kretnje sjedinjeno izvesti.

Na zapovjedku: „**Odmor!**“ spušta mačičac svoju sablju, može se uzpraviti, lijeva noga ostaje na svom mjestu, a desnu može po volji maknuti,

Na zapovjedku: „**Pozor!**“ mačevanje **stav!**“ ima se opet propisani stav mačevanja poprimiti.

Kad se vježba mačevanja svršava, tada se na zapovjedku:

„**Utakni — sablju!**“ bilo iz stava odmora ili mačevanja poprimiti frontalni stav, podjednno se, obuhvativši lijevom rukom kesicu, ućice sablja najkraćim putem u korice, te se vrsta na zapovjedku: „**primakni!**“ sastavi.

Iz stava mačevanja izvadjaju se ove kretnje:

1. Na zapovjedku: „**Topot!**“ udari desna noga o zemlju, da se čuje. *Nakon svake kretanje kod mačevanja zaznaju se stav ovim topotom. Topot je znak, da je mačičac pripravan i da mu je stav čvrst i ispravan.*
2. Na zapovjedku: „**Napred stav-paj!**“ izkorači desna noga za dobru stopu napred, a lijevom nogom prkorači se u propisani stav mačevanja. Svrtva je tomu da sledi protivnika, koji uzmiče, ili da se oprezno približi protivniku na navalni razmak u onom slučaju, ako ga nebi udarcem ili utodobom doseći mogao.

Slika 20.

Slika 21.

JEZIČNO PITANJE U DOMOBRANSTVU
U SJENI JEZIČNE POLITIKE U UGARSKOJ I BANSKOJ HRVATSKOJ

ZÁGRÁB -- ZAGREB

Grof Tisza (sa skela): Hat kerem baratom, ne puntajte se, to je i onako za opsjeniti prostotu, a ploče će se brzo vratiti na svoje mjesto. Ja ću ih dotle čuvati!

Slika 22.

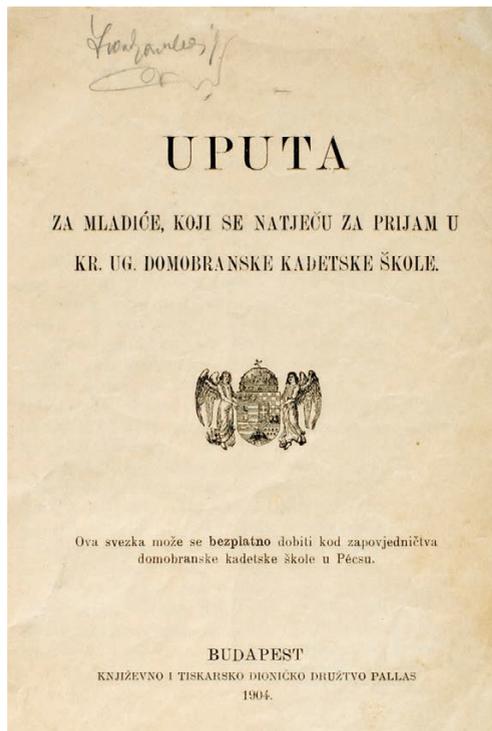
OD IZOBRAZBE U VOJNIM ŠKOLAMA
DO OBUKE NA MANEVRIMA

Slika 23.

Slika 24.

Slika 25.

Slika 26.

Slika 27.

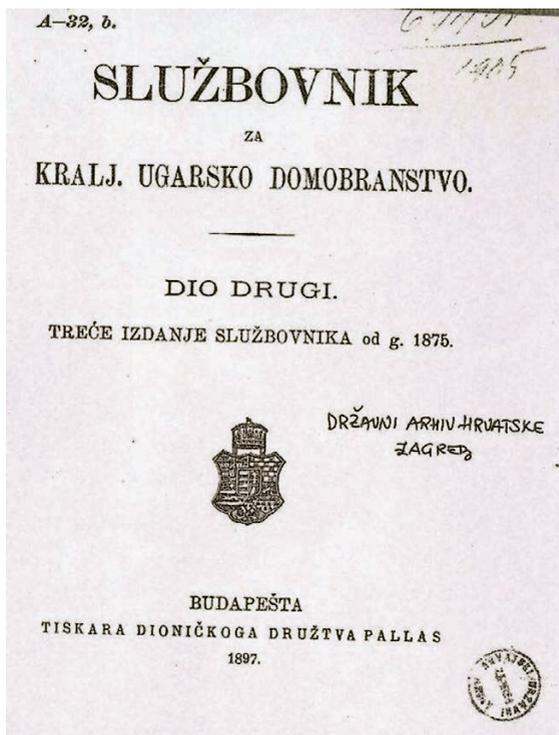
Slika 28.

Slika 29.

Slika 31.

Slika 30.

Slika 32.

VI. POGLAVLJE

DOMOBRANSTVO I ORUŽNIŠTVO U HRVATSKOM DRUŠTVU

VOJNE REFORME I RIVALSTVO IZMEĐU KRALJEVSKOGA UGARSKOG DOMOBRANSTVA I ZAJEDNIČKE VOJSKE

U Kraljevskome ugarskom domobranstvu i u Austrijskoj zemaljskoj obrani – kao konkurenciji zajedničkoj vojsci – tijekom 1880-ih godina provedeno je više reformi koje su im osigurale stabilniju i samostalniju strukturu. Napredak u ugarskom domobranstvu pokazao se vrlo važnim i zbog nacionalno-političkih razloga iako se ono po sastavu i obliku malo razlikovalo od svojeg austrijskog pandana. Načelno su ovlasti i nadležnosti ugarskoga Ministarstva zemaljske obrane, glavnog zapovjedništva domobranstva i okružnih zapovjedništava odgovarale istovjetnim organima u Cislajtaniji. Reforme u Ugarskoj pružile su priliku za prevrednovanje Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Ugarska je pokušala promijeniti i sustav novačenja u vlastitu korist. Zbog toga je povećan broj centara za novačenje. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo ih je 87, a u čitavoj Kraljevini Ugarskoj 641.⁴⁰⁴

U slučaju mobilizacije svako je od sedam ugarskih domobranskih okružja podizalo jednu pješačku diviziju s dvije brigade i četiri pukovnije. Te su se postrojbe formirale od 92 pješačka bataljuna, uključujući i hrvatsko-slavonske s brojevima od 80 do 92. U njihovu je mirnodopskom sastavu nakon manevra i mobilizacije uvijek bilo između 46 i 64 osobe. Svakom su okružnom zapovjedništvu u miru bile podređene dvije brigade. Kadar se sastojao od prisutne satnije i pričuvnog kadra nadležnog za izobrazbu, vođenje evidencije časnika i ljudstva te za upravljanje zalihama. U Zagrebu je bilo zapovjedništvo 42. divizije. Sastojala se od 83. i 84. pješačke brigade i sljedećih četiriju pukovnija: 25. zagrebačke pukovnije s bataljunima od jedan do tri (Zagreb, Sisak i Glina), 26. karlovačke pukovnije s bataljunima od jedan do tri (Slunj, Ogulin i Lika), 27. sisačke pukovnije s bataljunima od jedan do tri (Bjelovar, Varaždin i Nova Gradiška) i 28. osječke pukovnije s bataljunima od jedan do tri (Srijem, Požega-Virovitica i Petrovaradin). Bataljuni su 1898. još jednom restrukturirani tako što su prva dva bataljuna spojena u stožernom mjestu pukovnije. U 25. zagrebačkoj pukovniji su pak 2. i 3. bataljun premješteni u Varaždin i Bjelovar. Nadalje, u 26. pukovniji je 3. bataljun premješten u Gospić, a u 28. pukovniji u Zemun.⁴⁰⁵

I konjaništvo je reformirano i dopunjeno pa su Kraljevskome ugarskom domobranstvu ostale na raspolaganju isključivo husarske pukovnije. Stoga je 1882. dotadašnja hrvatsko-slavonska ulanska pukovnija pretvorena u 10. husarsku pukovniju. Otad se Kraljevsko

⁴⁰⁴ P. BIRÓ, *A magyar királyi honvédelmi minisztérium működése*, sv. 1, 290 i dalje.

⁴⁰⁵ S. SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története*, 155, 158.

⁴⁰⁶ *Die k.k. österreichische und k. ungarische Landwehr*, 275.

ugarsko domobranstvo sastojalo od deset husarskih pukovnija. Svaka od njih imala je dva divizionu s po dva eskadrona. Mirnodopski sastav eskadrona činilo je 37 osoba s 18 konja te jednim odjelom za dresuru konja s 11 osoba i 19 konja.⁴⁰⁶ U početku je deset pukovnija tvorilo dvije konjičke brigade, a poslije četiri. Deseta varaždinska pukovnija priključena je 3. brigadi (Pečuh). Od četiri eskadrona 10. pukovnije dva su bila stacionirana u Varaždinu, a preostala su dva iz Vinkovaca najprije premještena u Vukovar te na posljetku 1885. u Viroviticu.⁴⁰⁷ Pukovnije su 1889. i 1896. nanovo popunjene pa se eskadron sastojao od 65 osoba s 55 konja. U dvjema su pukovnijama 1909. osnovani mitraljeski odjeli.⁴⁰⁸ Reorganizacija je obuhvatila i pričuvu. Godine 1889. osnovana su dva pričuvna eskadrona po pukovniji. Broj vojnika konjičke pukovnije (aktiva i pričuva) utvrđen je 1893. na 460 ljudi.⁴⁰⁹ Konje se kupovalo na isti način kao i u zajedničkoj vojsci pa su se ukupne ratne potrebe pokrivale već u miru. Životinje su morale biti zdrave i snažne, visoke između 155 i 163 cm te stare između četiri i sedam godina. Budući da je zajednička vojska imala više sredstava od Kraljevskoga ugarskog domobranstva, kupovala je i bolje životinje. Povremeni vojni konjski sajmovi zajedničke vojske javno su se oglašavali, a plaćalo se u gotovini.⁴¹⁰ Privatni časnički konji nudili su se na prodaju u dodatku službenog lista Kraljevskoga ugarskog domobranstva.⁴¹¹ Domobranstvo je možda i imalo jeftinije konje nego zajednička vojska, ali su domobranski časnici pobjeđivali u mnogim utrkama koje je organizirala vojska. *Steeple-Chase*, jedan od najvažnijih sportskih i društvenih događaja, koji se između 1871. i 1914. održavao jednom godišnje, 21 su put osvojili ugarski husari. Ugarski su se časnici redovito isticali i na drugim bečkim i budimpeštanskim turnirima, utrkama i sličnim natjecanjima.

Nakon završetka reorganizacije vojske 1886. godine, u ugarskoj je državnoj polovici bilo stacionirano 47 pješačkih pukovnija, sedam lovačkih bataljuna, 18 konjičkih pukovnija, šest artiljerijskih pukovnija i tri tvrđavna artiljerijska bataljuna. U usporedbi sa zajedničkom vojskom, Kraljevsko ugarsko domobranstvo doimalo se skromnim sa svojih 28 pješačkih pukovnija s 92 bataljuna i deset husarskih pukovnija. Nasuprot 28 popunidbenih okruga Kraljevskoga ugarskog domobranstva bila su 82 domobranska i artiljerijska bataljunska okruga Austrijske zemaljske obrane. Ta se nejednakost objašnjava time što se iz ugarskih okruga novačila po jedna pukovnija, a iz austrijskih po jedan bataljun.⁴¹² Pukovnije Kraljevskoga ugarskog domobranstva imale su i brojniji mirnodopski sastav od Austrijske zemaljske obrane. Osim toga, i propisana dvogodišnja služba bila je duža, no ona je zbog nedostatka novca ipak skraćena na 18 mjeseci. Krajem 1891. godine ljudstvo Kraljevskoga ugarskog domobranstva uključivalo je 164.000 osoba, a u doknadnoj ih je pričuvi bilo 65.000. Mirnodopski je sastav obuhvaćao 19.000 ljudi.⁴¹³

⁴⁰⁷ Tibor BALLA, *A magyar királyi honvéd lovasság* [Kraljevska ugarska domobranska konjica], Budapest 2000., 160.

⁴⁰⁸ I. BERKÓ, *A magyar huszárság története*, 156.

⁴⁰⁹ E. AJTAY (ur.), *A magyar huszár*, 166.

⁴¹⁰ Plakat s prijelaza stoljeća, izložen u trajnoj postavi Etnografskog muzeja (*Néprajzi Múzeum*) u Budimpešti.

⁴¹¹ U *Rendelety Közlöny* od 7. prosinca 1907. objavljena su dva oglasa časnika hrvatskih jedinica.

⁴¹² *Die k.k. österreichische und k. ungarische Landwehr*, 277.

⁴¹³ *Isto*, 286.

Za ugarsku vladu oružništvo nije nikada imalo istu važnost kao domobranstvo. Zato se u njega znatno manje ulagalo iako se broj oružnika povećavao. Početkom 20. stoljeća razmišljalo se o osnivanju osmog oružničkog okruga, ali se to prije Prvoga svjetskog rata ipak nije ostvarilo. Zapovjedništvo oružničkog okruga uvijek su sačinjavala dvojica stožernih časnika s po jednim pobočnikom i časnikom instruktorom te vojni sudac domobranstva kao pravni referent, voditelj knjigovodstva i drugi potrebni časnici. Svaka je okružna stožerna postaja (*Distriktsstabsstation*) imala zapovjedništvo pričuvnog krila, zaduženo uglavnom za odore, naoružanje i opremu ljudstva. U Budimpešti je od 1904. postojalo i središnje skladište (*Materialdepot*) pod vodstvom knjigovodstvenog savjetnika. Više oružničkih straža tvorilo je oružnički kotar. Njegov zapovjednik bio je kotarski stražmeštar (narednik), koji je uglavnom bio i zapovjednik straže u kotarskoj postaji. Više kotara bilo je spojeno u vod s konjičkim kapetanom kao zapovjednikom te jednim nižim časnikom ili zastavnikom. Dva do tri voda činila su krilo pod zapovjedništvom konjičkoga kapetana, a dva do sedam krila je naposljetku činilo okrug. Inspektor oružništva bio je podređen „inspektoru oružništva u zemljama svete ugarske krune“ s činom podmaršala. Ugarsko oružništvo je 1910. imalo 11.714 ljudi, uključujući 263 stožerna časnika i časnika postrojbi, dva knjigovodstvena savjetnika i 21 knjigovođu. Dio ljudstva (1.040) imao je konje. Oni bez konja bili su naoružani repetirajućim karabinima s ubodnom bajunetom, a oni na konju repetirajućim karabinima s bajunetom, revolverom i lakim konjaničkim sabljama. Na prijelazu stoljeća organizacija oružništva u Hrvatskoj i Slavoniji izgledala je ovako:⁴¹⁴ zapovjedništvo okruga nalazilo se u Zagrebu, zapovjedništva četiriju krila u Zagrebu (vodovi u Zagrebu, Bjelovaru i Varaždinu), Osijeku (vodovi u Osijeku, Vukovaru i Srijemskoj Mitrovici), Petrinji (vodovi u Petrinji, Požegi i Karlovcu) i Ogulinu (vodovi u Ogulinu, Otočcu i Gospiću).

Od 1880-ih su godina sve energičniji postajali pokušaji ugarske vlade da c. i k. vojsku instrumentalizira u svoju korist, a Kraljevsko ugarsko domobranstvo učini političkim oruđem radi postizanja veće neovisnosti. Jedan od prvih vrhunaca dosegнули su u kolovozu 1882. u raspravi o nasljedniku preminulog ministra obrane Béle Szendea. Car i kralj Franjo Josip jasno je dao do znanja da na ministarskom mjestu želi vidjeti general-bojnika baruna Gézu Fejérváryja. Barun Fejérváry bio je državni tajnik u Ministarstvu zemaljske obrane i kao njegov predstavnik u Beču zasigurno pogodan za tu dužnost. Međutim, mjerodavni ugarski političari, i dalje vjerni tradiciji revolucije iz 1848., odbili su ga jer su u njemu vidjeli utjelovljenje „bečkog stajališta“. Stoga je kralj privremeno morao prihvatiti kandidate ugarske vlade, baruna Bélu Orczyja (minister od 20. kolovoza do 4. listopada 1882.) i grofa Gedeona Rádaya. Tek je nakon Rádayeve smrti u prosincu 1883. i novoga kratkog razdoblja privremene vlasti Béle Orczyja Franjo Josip mogao osigurati izbor baruna Fejérváryja. Na ministarskom mjestu bio je od 28. listopada 1884. do 27. lipnja 1903.⁴¹⁵

Središnji aspekt sukoba između Budimpešte i Beča bilo je pitanje zapovjednog jezika u zajedničkoj vojsci. Ono se ticalo i organizacije Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Ra-

⁴¹⁴ K. GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 277.

⁴¹⁵ Tibor HAJDU, „A tisztiakar társadalmi helyzetének változásai 1848–1914“ [Promjene u društvenom položaju časnika 1848. – 1914.], *Valóság*, 27/1987., br. 4, 70.

sprave o njegovoj reformi 1882. godine iskoristio je ministar predsjednik Kálmán Tisza kao povod da od Beča zatraži da postrojbe zajedničke vojske stacionirane u Ugarskoj vode korespondenciju s lokalnim vlastima na mađarskom jeziku. Zapovijedajući general Budimpešte i zapovjednik 4. korpusa general konjice barun Leopold von Edelsheim-Gyulai odbio je njegov zahtjev. Tvrdio je da to nije moguće jer čak ni neki mađarski časnici ne bi bili u stanju pismeno se sporazumjeti na tom jeziku. General Edelsheim-Gyulai, koji se 1848./49. kao carski časnik borio protiv Mađara, postao je ustrajan protivnik ugarske vlade i njezinih pokušaja mađarizacije ugarskih postrojbi zajedničke vojske. Zapovjednici ostalih korpusa stacioniranih u Ugarskoj slagali su se s njim jer su u tim zahtjevima vidjeli opasnost za jedinstvo nadnacionalne vojske. Također su se pribojavali da bi se i u Cislajtaniji mogli pojaviti slični zahtjevi. Na to je – u vezi s poljskim jezikom u postrojbama stacioniranima u Galiciji – upozorio vojvoda Wilhelm von Württemberg, zapovijedajući general u Lavovu.⁴¹⁶ Stoga su ugarski zahtjevi 30. svibnja 1883. odbijeni uz obrazloženje da su protivni pravima dinastije i vojnim tradicijama.⁴¹⁷

Sljedećih je godina bilo mnogo novih prilika za izgrede s političkim posljedicama. Kad je u svibnju 1886. general-bojnik Ludwig Jansky, zapovjednik 61. pješačke brigade, s nekoliko drugih časnika demonstrativno okitio Hentzijev spomenik na budimskoj tvrđavi,⁴¹⁸ vlada, tisak i javnost u Ugarskoj burno su reagirali. Generala Janskyja je pred ministrom predsjednikom Tiszom branio nadvojvoda Albrecht, što je postalo povod velikim demonstracijama. Njih je suzbila vojska, ostavivši za sobom i nekoliko mrtvih. Nakon što su se smirili duhovi, zapovijedajući general Budimpešte general konjice Edelsheim-Gyulai umirovljen je zbog odobravanja i obrane stava ugarske vlade. General Jansky je pak naprijeđen u zapovjednika divizije u češkom Josefov.⁴¹⁹ Aferu je naposljetku izgledilo kraljevo pismo od 11. kolovoza 1886., u kojemu je zažalio što je „zbog određenih djela bačena ljaga na čitavu vojsku.“⁴²⁰

Nakon Austro-ugarske nagodbe vojna su pitanja bila glavni razlog sukoba između Budimpešte i Beča. Budući da je za Carstvo i habsburšku dinastiju zajednička vojska bila neophodan oslonac, Franjo Josip je sve poslove vezane za nju smatrao pridržanim pravom krunice. Vladar je doduše bio spreman na neke ustupke, ali je jedinstvo vojske držao nepovredivim. Stoga su ugarski vojni zahtjevi uvijek iznova bili sredstvo kojim su se postizali ustupci krunice na drugim područjima. Moglo bi se reći da je ugarska vlada razvila vlastitu strategiju za rješavanje tog pitanja. S jedne se strane pozivala na očekivanja javnosti, koja je i dalje njegovala spomen na 1848. godinu, a s druge prijetila strašnom slikom neovisne ugarske vojske. Kad su liberali 1892. pokušali uvesti obvezatni civilni brak, došlo je do

⁴¹⁶ W. WAGNER, *Geschichte des k.k. Kriegsministeriums*, sv. 2, 238.

⁴¹⁷ *Isto*, 241.

⁴¹⁸ Spomenik je podignut 1852. u spomen na generala Heinricha Hentzija i njegove vojnike koji su poginuli tijekom ponovnog osvajanja Budima u svibnju 1849. Stajao je na Trgu sv. Jurja ispred tvrđave i svake se godine kito za blagdan Svih svetih. 1899. je premješten u dvorište jedne c. i k. vojne škole. C. HOREL, *Histoire de Budapest*, 144.

⁴¹⁹ T. HAJDU, „A tisztkar társadalmi helyzetének változásai“, 71.

⁴²⁰ GUSZTÁV GRATZ, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918* [Dualistička era. Povijest Ugarske 1867. – 1918.], Budapest 1934., reprint 1992., sv. 1, 245.

krize vlade. Uhvaćen između rizika da u vladi sudjeluje Stranka neovisnosti, koja bi bez sumnje odmah uputila zahtjev za mađarskim zapovjednim jezikom, i vlastite odbojnosti prema ženidbenim zakonima liberala, vladar je donekle dao prednost sablji pred škropilom i osobnom je intervencijom slomio otpor magnata u Gornjem domu Ugarskog sabora protiv reforme bračnog zakona.⁴²¹

Drugi su povod davale periodične revizije nagodbe. Tijekom pregovora o obnavljanju Austro-ugarske nagodbe, vođenih svakih deset godina, ugarska je opozicija 1888. sustavnom parlamentarnom opstrukcijom odgodila prihvaćanje novog zakona o obrani. Obnovila je svoje zahtjeve za stvaranjem samostalne ugarske vojske ujedinjenjem Kraljevskoga ugarskog domobranstva i ugarskih pukovnija zajedničke vojske jer se zajedničku vojsku nakon osnutka domobranstva počelo smatrati ispraznom institucijom bez prava na postojanje.⁴²² Da bi ublažio sukob, ministar predsjednik Tisza pokušao je ishoditi ustupke u Beču. No, vladar je ponudio jedino promjenu imena vojske iz „c. k. vojska“ (*k.k. Armee*) u „c. i k. vojska“ (*k.u.k. Armee*) i ublažavanje odredbi o nužnim jezičnim kompetencijama za ugarske pripadnike vojske.⁴²³ Tijekom žestokih debata koje su u proljeće 1889. potresle Ugarski sabor, grof Gyula Andrassy osjetio se pozvanim održati jedan od svojih posljednjih parlamentarnih govora, koji je ujedno objavio kao brošuru na njemačkom i mađarskom jeziku.⁴²⁴ U njemu je pokušao dokazati da zahtjevi oporbe za samostalnom vojskom, kao prvo, nisu ostvarivi, i da, kao drugo, nisu ni poželjni: „Da smo kojim slučajem vjerovali da bez samostalne ugarske vojske ne može postojati samostalna ugarska država, ne bismo predložili sustav zajedničke obrane, što je zakonodavna vlast i prihvatila, već bismo pokušali inicirati osnivanje ugarske vojske. Budući da ideju o samostalnoj ugarskoj vojsci nipošto nismo smatrali poželjnom nego, štoviše, vrlo opasnom – i to ne samo za Monarhiju, već još više za Ugarsku – nismo je ni pokušali ostvariti i od početka smo je isključili iz programa nagodbe.“⁴²⁵ U pregovorima o nagodbi Andrassy je odustao od realizacije te ideje da bi osigurao stvari koje je smatrao važnijima. Sada, dvadeset godina poslije, bio je još uvjereniji da Ugarska ima više koristi od Nagodbe nego od potpune neovisnosti, tako dugo dok se ne promijene politički i pravni odnosi. Stoga se izjasnio protiv onih koji su se pozivali na nasljeđe Ferenc Deáka i njega samog, retorički vješto izbjegavajući eksplicitno spominjanje 1848. godine i uopćeno upozoravajući na centrifugalne sile. Branio je instituciju Kraljevskoga ugarskog domobranstva, ali je ipak razmatrao i njegove nedostatke: „To je rupa u Nagodbi – jedina – na štetu pariteta. Međutim, nju nije prouzročilo zakonodavstvo, već

⁴²¹ Catherine HOREL, „A személyalapot törvények Magyarországon (1894–1895): az első lépés az elvliágiasodás felé?“ [Civilni zakoni u Ugarskoj (1894. – 1895.): prva etapa laicizacije], u: *Az egyházi intézmények szerepe az európai integráció fejlesztésében valamint a belga és magyar társadalomban* [Uloga vjerskih institucija u europskoj integraciji u belgijskom i mađarskom društvu], Budapest 2002., 89–96; usp. općenito Moritz CsÁKY, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894–95* (= *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie* 6), Graz – Wien – Köln 1967.

⁴²² J. C. ALLMAYER-BECK, „Die bewaffnete Macht“, 81–94. Usp. i Gustav KOLMER, *Parlament und Verfassung in Österreich IV: 1885–1891*, Wien – Leipzig 1907., reprint Graz 1978., 67–72.

⁴²³ G. E. ROTHENBERG, „Toward a National Hungarian Army“, 814.

⁴²⁴ Gyula ANDRÁSSY, *Die Einheit der österreichisch-ungarischen Armee. Rede des Grafen Julius Andrassy über die Wehrgesetz-Vorlage, gehalten am 5. April 1889*, Wien 1889.

⁴²⁵ *Isto*, 17.

zavodljivo javno mnijenje, kao i zajednički učinak dvaju – kako to obično biva – suprotstavljenih ekstrema. Ta su dva ekstrema ideje o nekoć jedinstvenoj austrijskoj i samostalnoj ugarskoj vojsci. One se međusobno sukobljavaju, ali i međusobno podupiru. (...) U borbi protiv tih dvaju ekstrema nastao je postojeći obrambeni sustav u kojem zajednička vojska ujedinjuje odvojena domobranstva i pučki ustanak. Za Ugarsku je domobranstvo obrambena snaga na nacionalnom tlu, brojčano jedva manja od nekadašnje ugarske vojske.⁴²⁶ Njegov drugi argument ticao se pitanja jezika u vojsci. Suprotno od nacionalista, koji su se zalagali za mađarizaciju na vojnom području, Andrassy je zagovarao višejezičnost kao priliku za mlade časnike: „Ne mogu se složiti da je za naciju štetno kad je prisiljena da uz vlastiti uči i strani jezik. U tome vidim veliku prednost. (...) Smatram da će čak i pripadnik nacije čija se kultura nalazi na najvišem stupnju i čiji je jezik najrazvijeniji, steći širi vidokrug poznaje li jezike drugih naroda, a ne samo svoj. (...) Ta se nužnost već danas posvuda osjeća.“⁴²⁷ Nadalje, držao je da vojska ne predstavlja nikakvu opasnost od nacionalne asimilacije: „Zajednička vojska nema ni razloga ni prilike za germanizaciju. Ljudi se u tri godine ne mogu germanizirati. Ne može im se oduzeti njihov identitet niti im se patriotizam koji u sebi nose može zamijeniti drugim. Za to uostalom ni nema potrebe.“⁴²⁸ Mora se napomenuti da mađarski gotovo da ni ne bi imao priliku nametnuti se jer su od 41 ugarske pukovnije zajedničke vojske (bez XIII. armijskoga korpusa Hrvatske i Slavonije) Mađari imali apsolutnu većinu među ljudstvom samo u njih 25. Osim toga, poznavanje osamdeset njemačkih riječi zapovjednog jezika nije značilo germanizaciju.

Kao ustupak za povećanje broja novaka Ugarska je početkom 20. stoljeća dobila nove povlastice. Mađarski je postao jezik rasprava na vojnim sudovima u Ugarskoj i službeni jezik u pisanoj komunikaciji između c. i k. vojnih i ugarskih civilnih službi. Časnici s prebivalištem u Ugarskoj mogli su prema vlastitoj želji biti premješteni u ugarske pukovnije, a broj ugarskih časnika u zajedničkoj vojsci trebao je porasti prema zacrtanim ciljevima. Zatim je povećana satnica nastave mađarskog jezika u vojnim obrazovnim institucijama smještenim u Ugarskoj, a poznavanje mađarskog postalo je važnije u zajedničkoj vojsci. Vojnici u ugarskim satnijama mogli su od tada postati niži časnici samo uz dovoljno dobro znanje mađarskog.⁴²⁹ Ta odredba ipak nije imala praktičnog učinka pa su niži časnici i dalje tek u pukovnijama stvarno učili mađarski. Međutim, porastao je broj Mađara koji su služili u ugarskim pukovnijama. Nije to bila posljedica nacionalne političke borbe. Porastao je broj novaka u Ugarskoj, a bolje je bilo i njihovo obrazovanje. Jačala je i asimilacija nemađarskih nacionalnosti Kraljevine Ugarske. Slične su bile tendencije u galicijskim ulanskim pukovnijama s obzirom na poljski udio, kao i u Austrijskoj zemaljskoj obrani u Češkoj s obzirom na češki udio.

Zakonom o obrani iz 1889. propisan je godišnji broj novaka vojske od 103.100. Od toga je na Austriju otpadalo 59.024, a na Ugarsku 44.076 ljudi. Za domobranstvo je u Austriji bilo određeno 19.970, a u Ugarskoj 12.500 novaka.⁴³⁰ Rast broja novaka opravdavao se op-

⁴²⁶ *Isto*, 43 i dalje.

⁴²⁷ *Isto*, 8.

⁴²⁸ *Isto*, 13.

⁴²⁹ Rudolf KISZLING, „Habsburgs Wehrmacht im Spiegel des Nationalitätenproblems“, u: *Gedenkschrift für Harald Steinacker (1875–1965)* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 16), München 1966., 246 i dalje.

ćom vojnom obvezom, demografskim razvojem Monarhije, svjetskom utrkom u naoružanju i mobilizacijskim planovima velikih sila. Između 1890. i 1900. stanovništvo Monarhije naglo je poraslo s otprilike 40 na 45 milijuna stanovnika. Kad je 1902. carski ministar rata barun Edmund von Krieghammer zatražio povećanje broja novaka za zajedničku vojsku i domobranstva, to nije bio znak ni megalomanije ni pojačanog militarizma. Ugarska je opozicija prijedlog novog Zakona o obrani u parlamentu iskoristila kao priliku za ponovno iznošenje zahtjeva za uvođenje mađarskoga kao zapovjednog jezika u c. i k. vojsku. Njihova je parlamentarna opstrukcija naposljetku dovela do pada vlade Kálmána Szélla. Potom je Franjo Josip u svibnju 1903. za njegova nasljednika imenovao dotadašnjega hrvatskog bana grofa Károlya Khuen-Héderváryja. Budući da nije uspio skršiti parlamentarni otpor, on je odstupio već krajem rujna. Neposredno uoči toga, 16. rujna 1903., car i kralj je odgovorio na ugarske zahtjeve vojnom zapovijedi iz Chłopyja, braneći svoje pravo vrhovnoga vojnog zapovjednika i naglašavajući jedinstvo vojske. Kriza je potrajala od 1903. do 1906., dovevši do ostavki trojice zajedničkih ministara rata. Ugarski su liberali sastavili vlastiti popis zahtjeva u devet točaka (*Neunerprogramm*). U njemu su među ostalim zatražili nacionalna mađarska obilježja za ugarske postrojbe zajedničke vojske, uvođenje mađarskog jezika u vojnokazneni postupak, dodjeljivanje ugarskih časnika ugarskim postrojbama, širu primjenu mađarskog jezika u postrojbama i u vojnim školama te posebne jezične odredbe za Hrvatsku i Slavoniju. U tom programu nije bilo ni spomena zapovjednog jezika, što je predstavljalo jasnu ponudu za rješenje krize. Tako ga je očito shvatio i Franjo Josip. Prihvatio je prijedloge liberala kao temelj za pregovore i u studenom 1903. imenovao grofa Istvána Tiszu ministrom predsjednikom. Dogovorene su se povlastice naposljetku odnosile samo na pojačani udio mađarskog jezika u vojnim školama i raspoređivanje diplomaca *Ludoviceuma* u c. i k. vojsku u ugarske pukovnije. U Austriji su i te male ustupke kritički komentirali: „Nema više novačke jedinice u smislu bilo kakva miješanja ugarskih i neugarskih novaka.“⁴³¹ Čak je i pristanak Ugarske na povećanje proračuna ratne mornarice bio povezan s gospodarskom protuuslugom. Mornarica se morala obvezati da će trećinu svojih godišnjih nabava ostvarivati u Ugarskoj. Osim toga, od 1912. se u riječkom brodogradilištu *Ganz & Co.-Danubis-Werft* gradio bojni brod *Szent István*.⁴³² Oporba nije bila nimalo zadovoljna tim ustupcima pa je nastavila svoju borbu. Pobijedila je na parlamentarnim izborima u siječnju 1905. i sastavila iznimno heterogenu koaliciju koja je i dalje uskraćivala pristanak za povećanje broja novaka. Naposljetku je 1. budimpeštanska domobranska pješачka pukovnija na zapovijed vladara zaposjela zgradu parlamenta, što je bio dokaz da je ta postrojba ostala odana caru i kralju. U Glavnom su stožeru pod nazivom *Operacija U* razrađeni planovi za okupaciju Ugarske zajedničkom vojskom.⁴³³ Nakon novih parlamentarnih izbora

⁴³⁰ N. STONE, „Army and Society“, 107.

⁴³¹ G. TURBA, „Armee-Einheit und ungarisches Staatsrecht“, 397.

⁴³² Louis GEBHARD, „The Croats, the Habsburg Monarchy and the Austro-Hungarian Navy“, *Journal of Croatian Studies* 11–12/1970.–1971., 155. Usp. i Erwin SIECHE, Walter BLASI, „Seiner Majestät Schlachtschiff Szent István“, *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 44/2006., 563–578.

⁴³³ Kurt PEBALL, Gunther E. ROTHENBERG, „Der Fall ‘U’. Die geplante Besetzung Ungarns durch die k.u.k. Armee im Herbst 1905“, u: *Aus drei Jahrhunderten. Beiträge zur österreichischen Heeres- und Kriegsgeschichte von 1645 bis 1938* (= *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums/Militärwissenschaftlichen Instituts 4*), Wien 1969., 85–126.

1906. godine na vlast je došla umjerena koalicijska vlada pod Sándorom Wekerleom. Nova je vlada prihvatila ponuđene ustupke. Oni su se uglavnom podudarali s točkama koje je dogovorila liberalna Tiszina vlada: ugarski časnici c. i k. vojske smjeli su služiti u ugarskim pukovnijama, a smanjen je opseg poznavanja njemačkog jezika nužnog za primanje u više zajedničke vojne zavode.⁴³⁴ Tek je 1912. mogao biti proglašen novi Zakon o obrani. Uveden je dvogodišnji rok službe za čitavu vojsku i povećan godišnji broj novaka za vojsku, mornaricu i oba domobranstva na ukupno 181.000 ljudi.⁴³⁵

PITANJE PRESTIŽA DOMOBRANSKE ARTILJERIJE

Pri osnutku Kraljevskoga ugarskog domobranstva uskraćeno mu je pravo stvaranja vlastite artiljerije. U slučaju rata zajednička bi vojska otklonila taj nedostatak dodjeljivanjem artiljerijskih postrojbi u kojima su služili ugarski vojnici i časnici. Nedostatak artiljerije pokušalo se 1872. nadomjestiti osnivanjem mitraljeskih odjela u svakoj pukovniji. Oni su trebali biti podređeni izravno pukovnijskom stožeru. Svaki od tih odjela trebao se sastojati od dviju strojica s pripadajućim ljudstvom koje bi njima rukovalo i teglećim životinjama.⁴³⁶ U praksi se organizacija takvih jedinica pokazala neizvedivom pa su još iste godine preoblikovane u topničke odjele (*Geschützabteilung*). Oni su se također trebali organizirati u svakoj pukovniji. U ratnom sastavu tih jedinica bila su dvojica časnika, jedan zamjenik časnika i 87 vojnika s 56 teglećih konja, sedam jahaćih konja i devet vozila za municiju, potrepštine i prtljagu.⁴³⁷

Tijekom krize između Beča i Budimpešte početkom 20. stoljeća zahtjev za osnutkom samostalne domobranske artiljerije bio je trajno na dnevnom redu. Istodobno su se uvođenjem artiljerijskog tečaja na *Ludoviceumu* pokušali stvoriti potrebni preduvjeti. Na *Ludoviceumu* se već tada školovalo toliko kandidata za časnike da su im šanse za promaknuće bile veće u c. i k. vojsci nego u malom domobranstvu. Mađari su htjeli zadržati što više artiljerijskih časnika u Kraljevskome ugarskom domobranstvu pa se s time nisu mirili. Držali su da je jedino rješenje osnivanje vlastite domobranske artiljerije. U međuvremenu je *Ludoviceum* postao političko oruđe ugarske vlade, s primarnom zadaćom izobrazbe ugarskih časnika za domobranstvo, a ne za zajedničku vojsku. Iako je car već 1903. donio načelnu odluku o razvoju domobranske artiljerije, i dalje se odugovlačilo sa stvarnim osnutkom tih jedinica. Tek su utrka u naoružanju europskih sila i kritična međunarodna situacija neizravno utjecale na rješenje stvari u ugarsku korist. Dok su u Austrijskoj zemaljskoj obrani još 1907. započeli s organizacijom vlastitih artiljerijskih jedinica, tek su ratna događanja na Balkanu i strah od širenja sukoba doveli do odgovarajuće reakcije vojnoga vodstva Mo-

⁴³⁴ E. ROTHENBERG, „The Habsburg Army“, 82.

⁴³⁵ R. KISZLING, „Habsburgs Wehrmacht im Spiegel des Nationalitätenproblems“, 248.

⁴³⁶ K. GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 85–89.

⁴³⁷ F. FELSZÉGHY (ur.), *A magyar tüzér*, 102.

⁴³⁸ K. KERI, „The Ludovika Military Academy“, 146.

narhije vezane za Kraljevsko ugarsko domobranstvo. U pripremi novog Zakona o obrani u studenom 1912. dano je dopuštenje za sastavljanje tih postrojbi. Međutim, zbog povećane ratne opasnosti sve se zbivalo brže nego što je prvotno bilo zamišljeno. *Ludoviceum* je već 1912./13. otvorio prvi razred za časnike artiljerije s 40 polaznika, a u listopadu 1914. promaknuta su 43 poručnika za artiljeriju Kraljevskoga ugarskog domobranstva.⁴³⁸

Zakon o uvođenju domobranske artiljerije proglašen je u vrijeme dok je ministar zemaljske obrane bio general Samu Hazai, oličenje domobranskog časnika svoje generacije. Rođen 1851. u sjevernougarskoj Rimavskoj Soboti kao Samuel Kohn, čitavu je karijeru proveo u Kraljevskome ugarskom domobranstvu. Godine 1874. bio je jedan od prvih diplomaca *Ludoviceuma*. Rodom Židov, odabrao je profesionalni put koji je uključivao konverziju i promjenu imena (1876.), a njegova asimilacija u mađarsko društvo zaključena je njegovom nobilitacijom (barunstvo 1912.). Kao general-bojnik (od 1907.) u siječnju 1910. postao je ministar obrane u vladi Khuen-Hedérváryja, a nekoliko mjeseci poslije unaprijeđen je u podmaršala. Pripremio je Zakon o obrani iz 1912. i ostao ministar do 1917., kada ga je car Karlo proglasio zapovjednikom popune (*Ersatzwesen*) za čitavu vojsku. Na tom je mjestu ostao sve do kraja Prvoga svjetskog rata. Od početka rata general pješaštva, 1917. je promaknut u general-pukovnika i s tim je činom, uvedenim tek 1915. godine, bio jedan od najviših generala Monarhije. Drži se da je njegova osobna zasluga uspješna organizacija domobranske artiljerije. Trebala se provesti u dvije etape. Između 1913. i 1916. valjalo je ustrojiti osam poljskih topničkih pukovnija i dva jahačka odjela artiljerije s ukupno 70 baterija. U prvom su koraku u ožujku 1913. osnovane dvije poljske topničke pukovnije, svaka s pet baterija i osam samostalnih poljskih topovskih odjela s dvije baterije. Pukovnije su bile stacionirane u Budimpešti i Lugoju. Prvi od dva jahačka artiljerijska odjela u Segedinu osnovan je u proljeće 1914. Mirnodopski sastav topničke baterije činilo je 104 vojnika s 48 konja i šest topova, a jahačke baterije 111 vojnika sa 106 konja i četiri topa.⁴³⁹ Pričuvni se sastav popunjavao pričuvnicima zajedničke vojske. U artiljeriji Kraljevskoga ugarskog domobranstva nalazilo se krajem 1913. godine 108 aktivnih i 285 pričuvnih časnika. Krajem srpnja 1914. u 34 je baterije postavljeno ukupno 198 topova, dok je austrijsko domobranstvo istodobno imalo na raspolaganju 32 baterije. Početkom ratnih operacija c. i k. vojska dodijelila je Kraljevskome ugarskom domobranstvu dodatnih 29 baterija poljskog topništva.⁴⁴⁰

Artiljerijske su jedinice u miru bile podređene domobranskim okruzima. U Zagrebu su osnovana dva odjela poljskog topništva (br. 7 i 8), podređeni doduše 8. lugojskoj pukovniji, ali s hrvatskim kao zapovjednim i službenim jezikom. Tim su jedinicama 1913. zapovijedali potpukovnik Rudolf Sekulić i bojnik Aleksandar Matanović. Godinu dana poslije obojicu su zamijenili kapetani – dakle, niže rangirani časnici.⁴⁴¹ Novi zapovjednici bili su Izidor Blanuša i Austrijanac Konrad Herzner, rođen 1874. u štajerskom Leobenu kao sin umirovljenog potpukovnika. Potonji je pohađao Vojnu višu realnu školu u Hranicama i

⁴³⁹ Tibor BALLA, „Die Organisation der Honvédartillerie in den Jahren 1912–1914“, u: *Die k.u.k. Armee (= Begegnungen. Schriftenreihe der Europa Institutes 6)*, Budapest 1998., 76 i dalje.

⁴⁴⁰ *Isto*, 78.

⁴⁴¹ F. FELSZÉGHY (ur.), *A magyar tüzér*, 111.

Tehničku vojnu akademiju, a služio je u zajedničkoj vojsci u 8. i 39. divizijskoj artiljerijskoj pukovnici. Godine 1899. postao je natporučnik. Tijekom svoje službe naučio je češki, slovenski i hrvatski. Pohađao je jahačku školu 3. artiljerijske brigade, a 1906. Armijsku streljačku školu u Brucku na Litavi. Kao kapetan i zapovjednik prve baterije premješten je 1914. u Zagreb u 7. domobranski odjel poljskog topništva. Nakon završetka rata javio se za premještaj u njemačkoaustrijske obrambene snage (*deutschoösterreichische Wehrmacht*), a 27. listopada 1919. potpisao je „Izjavu o pripadanju njemačkom narodu“ (*Bekanntnis zum deutschen Volke*).⁴⁴²

Strah vojnoga i političkog vodstva Habsburške Monarhije od mađarskog separatizma još se jednom mogao prevladati 1912. godine, a u prvi je plan ponovno došlo jedinstvo vojske. Opremanje Kraljevskoga ugarskog domobranstva topovima nije dovelo do raspada jedinstva oružanih snaga Monarhije, što su već i suvremenici ocijenili pozitivnim. Čak je i kritički članak Gustava Turbe, docenta za opću i austrijsku povijest na Bečkom sveučilištu, završio pomirljivim tonom: „Neovisno o svemu što ih dijeli, postoji više jedinstvo čak i između zajedničke vojske i obaju domobranstava. Domobranstvo je nasljednik dragocjenih posebnih prava nekadašnje ugarske zemaljske insurekcije, osobito onih vezanih za ugarsko državljanstvo njegovih pripadnika, za – u pravilu – isključivu upotrebu u doba mira u zemljama Krune svetog Stjepana, nadalje u pogledu prava na vlastito sudovanje, na vlastite ambleme, posebne znakove na uniformi, na mađarski zapovjedni jezik, a sada također i u pogledu vlastite artiljerije. Čimbenici jedinstva su, ne računajući monarha kao vrhovnog zapovjednika, djelomično u sličnim, a djelomično u različitim principima naoružavanja, izobrazbe, organizacije, strukture i redosljeda činova obaju domobranstava te u njihovoj zakonskoj primjeni u slučaju rata.“⁴⁴³

IZGRADNJA VOJARNI

Smještaj vojnika bio je manje spektakularno područje ugarskog nadmetanja sa zajedničkom vojskom. Nakon osnutka Kraljevskoga ugarskog domobranstva morale su se za njegove jedinice izgraditi vojarnje jer nije bilo dovoljno postojećih objekata niti su oni mogli služiti toj svrsi. U pogledu vojarni zajedničke vojske radilo se uglavnom o zgradama koje su prvotno imale drukčiju namjenu (najčešće samostani), ali ih je država preuzela i preuredila. Bile su premale za potrebe vojske pa je mnogo vojnika moralo unajmljivati privatni smještaj, a časnici su ionako uglavnom stanovali izvan vojarni. Posebno su bile pogođene konjičke pukovnije, pogotovo jedinice stacionirane u Ugarskoj jer su često morale jednostavno logorovati na goljoj zemlji. Tek je krajem 19. stoljeća započela aktivna građevinska djelatnost, a nova arhitektonska rješenja za zgrade vojarni znatno su se razlikovala od tradicionalnih. Izgledom zastrašujuće vojarnje zamijenili su moderni, otvoreni i vrlo prozračni kompleksi. Vojarnje su bile građene kao paviljonski sustavi dvokatnica, u koje se nije smje-

⁴⁴² Qualifikationsliste Konrad Herzner, KA Wien. Blanussini osobni dosjei nisu sačuvani.

⁴⁴³ G. TURBA, „Armee-Einheit und ungarisches Staatsrecht“, 399.

štalalo više od 100 ljudi. Taj novi tip vojarni zaživio je i u zajedničkoj vojsci i u oba domobranstva. Zakon o smještaju (*Einquartierungsgesetz*) iz 1895. te na njemu zasnovana Uputa za izgradnju novih vojarni iz 1906. učinili su nove principe obveznim.⁴⁴⁴

Postojećim se vojarnama i u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji koristila zajednička vojska. U početku je Kraljevsko ugarsko domobranstvo raspolagalo samo manjim zgradama, u kojima često nije bilo dovoljno prostora ni za jednu satniju. Civilna se državna uprava, koja je i sama trebala sve više prostora, odrekla nekih zgrada, a i gradovi i općine su se pokazali susretljivima. Za urede, spremišta te za smještaj vojnika i časnika često su se unajmljivale privatne zgrade. Poseban i trajan problem bio je smještaj konjice, ne samo za vojne vlasti već i za općine i županijske uprave. U Varaždinu su vojnici 29. eskadrona bili smješteni u gradskim zgradama, a konji i njihova oprema odvojeno u drugim komunalnim objektima. Grad je unajmio i dodatna logorišta i dao ih na korištenje eskadronu. Slična je situacija bila i s 31. eskadronom u Virovitici. Za 32. eskadron u Vukovaru Srijemska je županija izgradila vlastitu vojarnu, ali je u njoj bilo mjesta tek za dio vojske s konjima i opremom pa je ostatak morao biti smješten u drugoj zgradi županijske uprave.⁴⁴⁵ Naposljetku se i država umiješala, kao u slučaju 20. mitraljeskog odjela u Zagrebu. Jedinica je smještena u jednoj zgradi kupljenoj za tu namjenu za 16.000 guldena i u drugoj kući, sagrađenoj za 12.000 guldena. Do znatnijeg je poboljšanja došlo tek 1880-ih godina, nakon što su 1879. donesena dva zakona koji su omogućili pojačanu građevinsku aktivnost za potrebe Kraljevskoga ugarskog domobranstva. Zakonski članak XXXVI. o smještaju te XXXVII. o izgradnji vojarni proglašeni su u okviru novog Zakona o obrani zemlje koji je vrijedio u čitavoj Monarhiji. Za korištenje vojarni u državnom vlasništvu mjerodavno je postalo Ministarstvo zemaljske obrane, a svi ostali poslovi vezani za smještaj i opremu vojske preneseni su na mjesne uprave. Nakon toga se znatno povećao broj novoizgrađenih i proširenih starih vojarni. Bio je to popriličan dodatni novčani izdatak za mjesne vlasti, ali je iznajmljivanje zgrada vojarni osiguravalo stalan prihod. Opskrba vojske namirnicama i drugim dobrima poticala je lokalno i regionalno gospodarstvo, a stacioniranje jedinica zajedničke vojske dodatno je pojačavalo te pozitivne učinke. Domobransko je pješništvo krajem 1888. bilo smješteno u 34 vlastita i 58 unajmljenih objekata, a konjica u osam vlastitih i dvanaest unajmljenih. Primarni je cilj bio da se jedinice što je moguće više zatvore u vojarnama. To je uspjelo tek djelomično, prvenstveno zbog velikog broja potrebnih novogradnji i povećanja broja vojnika. Osim vojarni, domobranstvu su bile potrebne i prostorije za sanitet i školovanje, skladišne zgrade te vojna vježbališta i streljane.

Hrvatska i Slavonija su profitirale od tog građevinskog programa jer su se proširivale postojeće vojarne i gradile nove. Znatn porast građevinske djelatnosti zabilježen je 1890-ih. Nove vojarne izgrađene su u Sisku za 1. i 2. bataljun 27. pješačke pukovnije, u Osijeku za 1. i 2. bataljun te u Zemunu za 3. bataljun 28. pješačke pukovnije.⁴⁴⁶ U Kraljevskome ugarskom državnom uredu za izgradnju 1890. su razrađeni planovi za proširenje vojarne 3. bataljuna 26. pješačke pukovnije u Gospiću. Realizirani su 1893. Osim dodatne zgrade za

⁴⁴⁴ J. C. ALLMAYER-BECK, „Die bewaffnete Macht“, 113 i dalje.

⁴⁴⁵ J. ASBÓTH, *A magy. kir. honvédelmi minisztérium működése*, 115.

⁴⁴⁶ *A magyar kiralyi honvédelmi ministerium működése az 1891–1898 években*, sv. 1, 253 i dalje.

smještaj, izgrađene su i jedna baraka i jedna remiza.⁴⁴⁷ U Karlovcu je 1894. dovršena nova Vojarna nadvojvode Josipa za 2. bataljun 26. pješačke pukovnije. Grad Karlovac je 1890. prodao Kraljevskome ugarskom domobranstvu zemljište površine 11.428 m² izvan tvrđavnog nasipa u smjeru Rakovca. Starija se vojarna te jedinice u Švarči i dalje upotrebljavala, a dodijeljena je 1. bataljunu 26. pješačke pukovnije. U svibnju 1859. podmaršal Eduard Lukinac, zapovjednik Hrvatsko-slavonskoga domobranskog okruga, predložio je da se ta vojarna proširi artiljerijskim spremištem i remizom jer je nova vojarna u Karlovcu već postala premala.⁴⁴⁸ U lipnju 1914. sve je bilo pripremljeno za izgradnju artiljerijske vojarne u Karlovcu, na zemljištu u Senjskoj cesti površine deset hektara, udaljenom otprilike 800 metara od gradskih zidina. Međutim, ona nije nikada sagrađena.⁴⁴⁹

Usporedi li se građevinska aktivnost Kraljevskoga ugarskog domobranstva s onom zajedničke vojske, stječe se dojam da se domobranstvo ograničilo isključivo na vojne potrebe. Zajednička je vojska pri građevinskim projektima, vezanim uglavnom za proširenje postojećih vojarni, više vodila računa o lokalnim i regionalnim interesima te o integraciji u gradske razvojne planove, kao što su uvođenje plinske rasvjete i priključci na električnu mrežu. Ipak, ni Kraljevsko ugarsko domobranstvo nije zanemarivalo moderni razvoj. Pazilo se na besprijeckornu kvalitetu vode za piće, u vojarnama su sagrađene prostorije za benzinske motore i gorivo, a na streljanama su ugrađeni moderni signalni i telefonski uređaji. Jedna se takva moderna vojarna domobranstva gradila od 1910. do 1916. u Požegi, istočno od kolodvora. Osim prostorija za ljudstvo, časnike i administrativno osoblje, ta je dvokatnica imala i zatvor te moderne radionice i garaže za vozni park. Projekt lokalne građevinske tvrtke stajao je 677.000 kruna, a otplaćivao se kreditom Bečke udruge banaka (*Wiener Bankverein*).⁴⁵⁰ Na području vojne građevinske aktivnosti odnosi između zajedničke vojske i Kraljevskoga ugarskog domobranstva pokazuju elemente suradnje, ali i nadmetanja. Ono se posebno očitivalo u konkurentskim građevinskim projektima na istom mjestu. U takvim su situacijama profitirala lokalna poduzeća. Kao primjer može poslužiti planirana izgradnja vojarne u Zagrebu. Trebala je povezati oba odjela domobranskoga poljskog topništva, u početku podijeljenih između Zagreba i Varaždina. Pravo prvokupa zemljišta u zagrebačkom predgrađu Gornje Vrapče osigurano je 1913. Zajednička je vojska istodobno planirala izgradnju nove konjičke vojarne u Zagrebu. Vlasnici zemljišta i građevinski poduzetnici borili su se za ta dva velika projekta, a zajednička je vojska naposljetku dobila zemljište koje je Kraljevsko ugarsko domobranstvo prvo odabralo. Iz sačuvanih izvora nije jasno je li zajednička vojska ponudila višu cijenu ili je domobranstvo povuklo svoju ponudu. Kraljevsko ugarsko domobranstvo se potom zainteresiralo za drugo zemljište, smješteno u samom Zagrebu, u vlasništvu građevinske tvrtke *Filip Deutsch & Sohn*. Njegov ga je vlasnik jako hvalio: „Ne smijemo zaboraviti posebno naglasiti da je naše zemljište na kojemu planiramo izgradnju vojnog smještaja za iznajmljivanje, takoreći u samome gradskom

⁴⁴⁷ Gospić predmeti, HDA Zagreb, fond 466, kutija 2.

⁴⁴⁸ Gradilište za domobransku vojarnu 1890. u Karlovcu, HDA Zagreb, fond 466, Karlovac predmeti, kutija 3.

⁴⁴⁹ Gradnja artiljerijske vojarne u Karlovcu 1914., HDA Zagreb, fond 466, Karlovac predmeti, kutija 3.

⁴⁵⁰ Požega-vojarna 1910. – 1916., HDA Zagreb, fond 466, kutija 5.

središtu, na popločanoj glavnoj ulici na kojoj prometuje električna gradska željeznica te da se i osobe i konji mogu opskrbljivati najzdravijom vodom iz vodovoda. Sve su to prednosti koje ne može ponuditi nijedno drugo slično gradilište na području grada Zagreba.⁴⁵¹ Ali pregovori su se odužili i do 1914. nije donesena nikakva odluka. Prijelazno je rješenje bilo smještaj 7. odjela poljskoga topništva u vojarnu c. i k. konjice, no u ožujku 1914. carsko je Ministarstvo rata obavijestilo ugarskog ministra obrane da će od 1. listopada trebati te prostorije za artiljerijsku jahačku školu, ne ponudivši pritom zamjenski smještaj.⁴⁵² Početak rata, koji je uskoro uslijedio, učinio je tu razmiricu suvišnom.

DRUŠTVENI POLOŽAJ VOJNIKA I ORUŽNIKA

Suvremena literatura realistično opisuje tipičnu suprotnost između naoko glamuroznoga vojničkog života i stvarne skromne egzistencije pripadnika vojske. Uniforma koju je car i kralj i sam uvijek nosio i vojna glazba koja je nedjeljom zabavljala stanovništvo garnizonskih gradova bili su dio te slike koja se stvarala u društvu. Vojnički je stalež uživao znatan ugled prvenstveno među seljacima, ali i među mnogim radnicima. Dolazeći u vojsku i izlazeći iz nje, rado su se fotografirali u uniformi, često prvi i zadnji put u životu. Međutim, ni vojarne nisu ostale pošteđene nacionalne i socijalne agitacije. S ročnicima i pričuvnim časnicima u vojarne je ulazio dašak socijalističkog, a usporedno s njime i antimilitarističkog pokreta. Vojska se naprotiv sve češće koristila za suzbijanje demonstracija svake vrste. Već je 1873. u jednom pravilu službe čitavo poglavlje bilo posvećeno „očuvanju poretka i sigurnosti“. Ipak, čak su i u eksplozivnoj situaciji tijekom aneksijske krize, a ubrzo potom i Balkanskih ratova, sukobi između vojske i civila u Hrvatskoj i Slavoniji bili rijetki. O onodobnu antimilitarizmu među masama ionako se ne može govoriti.

Postojale su različite mogućnosti za poboljšanje niske plaće. Promaknuće je uglavnom za sobom nosilo povećanje primanja. Budući da su vojnici sve više služili u svojim zavičajima, mogli su od svoje obitelji dobivati novac ili pomoć u naturi. Postojalo je više zaklada, najviše za oružništvo, koje su pomagale pripadnicima tih postrojbi nakon okončanja službe. Jednu takvu zakladu osnovala je 1892. udovica pukovnika Karla Brinjskog (von Bründl), nekadašnjeg zapovjednika serežanskog korpusa u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini i kasnijeg zapovjednika oružništva. Hiacinta von Bründl odredila je da ta zaklada treba pomagati ranjenim ili bolesnim oružnicima, prvenstveno u jedinicama kojima je zapovijedao njezin muž: „Kamate od tog kapitala trebaju se 12. srpnja svake godine dodijeliti trojici hrabrih oružnika, uključujući i stražmeštre koji su ranjeni ili oboljeli u službi, a prednost imaju oni koji su služili pod zapovjedništvom pukovnika Bründla i koji su rođenjem Slavonci.“⁴⁵³ Međutim, ta je potpora bila jako mala i prosječno je iznosila 22 guldena godišnje (uz temeljni kapital od 565 guldena). Dvije državne zaklade nudile su slične potpore, a bile

⁴⁵¹ Zagreb predmeti 1909. – 1913., HDA Zagreb, fond 466, kutija 11.

⁴⁵² Zagreb predmeti 1914. – 1918., HDA Zagreb, fond 466, kutija 11.

⁴⁵³ *Rendelelet közlöny*, 5. lipnja 1892.

su dostupne i ugarskim i hrvatsko-slavonskim oružnicima. I zaklade koje su poslije utemeljene, poput dviju osnovanih 1907. za čitavu Ugarsku, bile su namijenjene umirovljenim oružnicima ili oružnicima s invaliditetom.⁴⁵⁴ Osim toga, vojnike i oružnike u nevolji podupirale su i druge organizacije, kao što su različita streljačka društva u kojima su se miješali građanski i vojni elementi. Početkom 1870-ih godina u Ugarskoj su postojala 62 streljačka društva, od čega po jedno u Zagrebu, Vukovaru i Varaždinu.⁴⁵⁵ Gotovo kao kompenzaciju za skromnu plaću, časnici su uživali prednost pred civilnim činovnicima čak i pri civilnim svečanostima. Osim toga, časnici su mogli koristiti i druge povlastice, poput zdravstvene rehabilitacije u samo njima namijenjenim vojnim lječilištima, smještenima u brojnim kupalištima. Dobivali su i povlastice za vožnju željeznicom i poštanskom kočijom. Godine 1911. cijena putovanja kočijom od Karlovca do Gospića, dugog jedanaest sati, iznosila je za časnika je bez prtljage 22 krajcera.⁴⁵⁶ Časnici su dobivali popuste i u gostionicama na kolodvorima i poštanskim stanicama te u različitim konačištima. Službeni list Kraljevskoga ugarskog domobranstva redovito je objavljivao popis restorana i gostionica koje su nudile popuste.⁴⁵⁷ Časničke povlastice nisu uvijek bile isplative za gostioničare jer su često, čak i pri povećanoj potražnji, morali čuvati određeni broj kreveta. Zagrebački hotelijeri bili su prisiljeni imati spremnu 71 sobu s nižim cijenama za časnike, i to čak petnaest u dva najveća gradska hotela, *Pruckneru* i *Imperialu*, te deset u hotelima *Car austrijski* i *Rijeka*. Ništa nije promijenio ni prosvjed zagrebačke Zadruge svratištara, gostioničara, krčmara i kavanara gradskim vlastima.⁴⁵⁸ S druge strane, privatni su se vlasnici borili za posao iznajmljivanja stanova časnicima. Hermann i Samuel Pollak, najvjerojatnije židovski trgovci iz Vinkovaca, uputili su budimpeštanskom Ministarstvu zemaljske obrane pismo na mađarskom jeziku kako bi dokazali svoj „patriotizam“. U njemu su ponudili za prodaju jedan stan jer su životni uvjeti u staroj gradskoj vojarni bili nezdravi, a nova je vojarna nudila premalo mjesta.⁴⁵⁹ Drugi su pak pokušavali od Kraljevskoga ugarskog domobranstva ishoditi financiranje pregradnje i obnavljanja svojih iznajmljenih stanova. To je 1894. pokušao tiskar i trgovac Jakob Fleischmann iz Bjelovara. On je zbog toga uzalud pisao i Ministarstvu zemaljske obrane i banu. Njegov je zahtjev definitivno odbijen tek 1898. nakon što je u međuvremenu donesena odluka o premještaju jedinice u Zagreb.⁴⁶⁰

Unatoč svim popustima, privatni su se stanovi i gostionice pokazali vrlo skupima kao smještaj na dulje vrijeme. Stoga su se vlasti stalno trudile osigurati u vojarnama dovoljno mjesta za smještaj svih časnika te za časničku kantu i kantu za vojnike. Iza toga se skrivao pokušaj da se časnici što je moguće više izoliraju od civilnog društva i drže podalje od strašnih napasti kao što su alkohol, kartanje i prostitucija. Oprema vojarni uglavnom je

⁴⁵⁴ *Isto*, 14. veljače 1907.

⁴⁵⁵ J. ASBÓTH, *A magy. kir. honvédelmi minisztérium működése*, 129.

⁴⁵⁶ *Rendeleti közlöny*, 17. svibnja 1911.

⁴⁵⁷ *Isto*, 14. ožujka 1914., prilozi.

⁴⁵⁸ Inés SABOTIĆ, *Les cafés de Zagreb de 1884 à 1914: sociabilités, norme set identités*, doktorska disertacija, Paris 2002., sv. 1, 211–214.

⁴⁵⁹ Osijek predmeti 1890. – 1918., HDA Zagreb, fond 466, kutija 5.

⁴⁶⁰ Bjelovar predmeti 1894. – 1899., HDA Zagreb, fond 466, kutija 1.

dolazila iz tvornica koje je carsko Ministarstvo rata priznalo kao vojne dobavljače. Željezara iz Olomouca *Jos. Ant. Kolb's Nachfolger, D. Ollmann* dala je ponudu za izgradnju kuhinje za pješački bataljun za maksimalno 400 ljudi s dva kuhara i četvoricom pomoćnika za 200 guldena.⁴⁶¹ U Gospiću je 1906. zapovjednik bataljuna bojnik Patković predložio gradnju časničke kantine sa sporednim prostorijama i uredima. Opravdao je svoj zahtjev time što je Gospić mali grad „bogu iza nogu“, dosta udaljen od željeznice pa časnici zbog toga nemaju nikakvu drugu mogućnost provođenja slobodnog vremena osim stalnih posjeta gostionici. Nakon izgradnje nove vojarne naposljetku je u obližnjoj zgradi otvorena i časnička kantina.⁴⁶²

Za razliku od vojnika, oružnici su imali pojačani izravni kontakt s lokalnim stanovništvom, iz kojega su i sami uglavnom potjecali. Bilo je doduše pokušaja da se oružništvo okupi u veće jedinice, ali su bile potrebne i manje straže raspoređene po zemlji. Hrvatsko-slavonsko oružništvo bilo je pritom znatno zakinuto u usporedbi s ugarskim. S obzirom na broj stanovnika, broj oružnika je bio znatno manji, a i plaća je bila lošija. Godine 1905. mjesečna je plaća pobočnika u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila 100 kruna, a u Ugarskoj 120 kruna.⁴⁶³ Nasuprot tome, časnici su u Hrvatskoj i Slavoniji imali jednaka primanja kao i u Ugarskoj. Razlog nižoj plaći oružnika mogli bi biti tradicionalni odnosi u starom serežanskom korpusu i uvjetima u Vojnoj krajini. Naime, i dalje se pretpostavljalo da ih potpomažu obitelj i lokalno stanovništvo. U izvorima se ne mogu pronaći dokazi o uzroku tolike razlike u plaći, ali se ne smiju izvoditi ishitreni zaključci u smjeru nacionalnomađarske argumentacije. Ugarska ne bi imala nikakve koristi od toga da u hrvatsko-slavonskom oružništvu potiče moguću korupciju ili da ga učini potencijalnim protivnikom ugarske države. Na prijelazu stoljeća poboljšao se financijski položaj oružnika nakon nekoliko povećanja plaće u čitavoj Ugarskoj. Naredbom od 2. prosinca 1901. povećani su i plaća i dodatci za odjeću za sve oružnike, uključujući i one na probnom roku. Nakon tri, šest, dvanaest i osamnaest godina provedenih u službi slijedila su promaknuća za sve položaje. Plaća običnog oružnika rasla je s prvotnih 100 kruna mjesečno na 400 nakon osamnaestogodišnje službe. Nadalje, oni koji nisu imali osiguran službeni stan, primali su dodatke. Naredba je jednako tako obvezivala oružnike na čistu odjeću i održavanje vojarni, straža i stanova. Stanovi su trebali imati i vrt da bi se uzgojem voća i povrća mogla poboljšati prehrana.⁴⁶⁴ U načelu je svaki oružnik imao pravo na godišnji odmor u trajanju između dva i osam tjedana, no on se zbog napete situacije među kadrom često skraćivao. Bilo je čak moguće dobiti dopust od službe na duže vrijeme. O kratkim je dopustima odlučivao neposredno pretpostavljeni, a o dužim Ministarstvo zemaljske obrane ili hrvatsko-slavonski ban.⁴⁶⁵ Oružnici su dodatno mogli biti pohvaljeni za izvanredna postignuća u službi. Nakon nemira u kolovozu i rujnu 1883. narednik Franjo Stipetić dobio je srebrnu Medalju za hrabrost 1. klase, a narednici

⁴⁶¹ Osijek predmeti 1890. – 1918., HDA Zagreb, fond 466, kutija 5.

⁴⁶² Osnivanje oficirske kantine i konačišta 1906., HDA Zagreb, fond 466, Gospić predmeti 1892. – 1915., kutija 2.

⁴⁶³ *Rendeleti közlöny*, 6. prosinca 1905.

⁴⁶⁴ *Isto*, 2. prosinca 1901., prilozi.

⁴⁶⁵ *Isto*, 22. srpnja 1905.

Petar Krnić i Johann Wolf te zapovjednici izvidnice Stefan Čepetić, Josip Vuković i Jure Matijak Križ za vojne zasluge. Poručnicima Ivanu Vuletiću i Marku Blaškoviću dodijeljena su priznanja.⁴⁶⁶ Odlikovanja su se dodjeljivala i za specijalno obrazovanje ili posebne zasluge u civilnim akcijama poput požara ili spašavanja života te, dakako, za dugogodišnju službu, vrlo često u povodu umirovljenja.

U većim je gradovima oružništvo često zamjenjivala gradska policijska postrojba. Tako je hrvatsko-slavonska zemaljska vlada 31. prosinca 1886. odlučila na temelju svoje autonomije u kaznenim i pravnim predmetima u gradu Zemunu osnovati neovisnu policijsku upravu. Ona je osim pitanja vezanih za obrt i lov trebala preuzeti i dotadašnje ovlasti oružništva.⁴⁶⁷ U idućim su godinama gotovo svi gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji dobili policijske uprave, a glavni grad Zagreb tek 1909.⁴⁶⁸ Osnutak tih institucija značio je jačanje regionalne i lokalne autonomije jer su bile među gradskim ovlastima, a time time izuzete od kontrole vojske ili oružništva. Gotovo su svim gradovima zemlje upravljala gradska vijeća u kojima su prevladavali Hrvati ili Srbi. Očito su te snage reda posvuda postojale usporedno s oružanim snagama bez većih poteškoća.

⁴⁶⁶ *Isto*, 23. ožujka 1883.

⁴⁶⁷ *Isto*, 7. veljače 1887.

⁴⁶⁸ *Isto*, 5. veljače 1909.

VII. POGLAVLJE

HONVÉD I

HRVATSKA NACIONALNA SVIJEST

JEZIČNI PROBLEM KAO MAĐARSKO- HRVATSKA KULTURNA BORBA

Hrvatsko-slavonski poslovi dodijeljeni su 1870. godine VIII. odsjeku ugarskog Ministarstva zemaljske obrane, a 1890. konačno su pripojeni XII. odsjeku, koji je te zadatke privremeno već bio obavljao nakon vojne reforme 1883. – 1884.⁴⁶⁹ Djelokrugu tog odsjeka pripadali su i vojni odnosi s Austrijom te Bosnom i Hercegovinom kao i zahtjevi za iseljavanje jer je svaki vojni obveznik trebao dopuštenje Ministarstva za legalnu emigraciju. Za prevođenje s hrvatskoga i na hrvatski bili su zaduženi 19. i 20. odjel XII. odsjeka. Pritom je 19. odjel prevodio na mađarski jezik sva pisma upućena Ministarstvu, a sve pisane dokumente za Hrvatsku na hrvatski jezik. Dvadeseti je odjel redigirao hrvatsko izdanje službenog lista Ministarstva (*Rendeleti Közlöny* odnosno *Viestnik naredabah*) i brinuo se o njegovoj distribuciji u Hrvatskoj i Slavoniji. Jedan od dvojice tajnika tog odjela bio je nekadašnji urednik hrvatskog izdanja *Viestnika*, Srbin Dušan Jorgović. On je 1870. kao jedan od prvih južnoslavenskih činovnika zaposlen u Ministarstvu zemaljske obrane. Godine 1890. urednik hrvatskog izdanja bio je Miklós Tabakovits, također čovjek južnoslavenskog podrijetla. U Odsjeku su osim njih bila zaposlena dvojica prevoditelja, Károly Schweitzer i Miklós Masirević, te časnik za upravne poslove (*Verwaltungsoffizier*) Daniel Maglić.⁴⁷⁰ Zanimljivo je da je jedino prezime Tabakovits bilo mađarizirano. Prezimana preostalih južnoslavenskih činovnika navedena su u hrvatskom obliku. Osim *Viestnika*, Ministarstvo je, pogotovo na prijelazu stoljeća, objavljivalo više priručnika, pravilnika o službi, uputa i sličnih dokumenata za domobranstvo i oružništvo. Tiskali su se u budimpeštanskoj izdavačkoj kući *Pallas* na mađarskom i hrvatskom jeziku. Godine 1899., a potom i 1907., neuspješno se pokušalo objediniti poslove prevođenja u jedan odjel. Do stvaranja samostalnog odjela za prevođenje, *Horvát fordító osztály*, došlo je tek 1912. Taj je odjel dodijeljen novom, VII. odsjeku Ministarstva i do 1918. ta se struktura nije mijenjala. Međutim, odvajanje od ostalih hrvatsko-slavonskih poslova, nastalo kao rezultat sve veće važnosti i sve veće količine prijevoda, otežavalo je upravljanje.

Teoretski su svu korespondenciju s Ministarstvom smjeli prevoditi isključivo u Budimpešti, no to se samo djelomično provodilo u praksi. Zapravo je na mnogim sačuvanim dokumentima zabilježeno ime mjesnog prevoditelja, što dokazuje da su spisi u Ministarstvo

⁴⁶⁹ Pál CSIKI (ur.), *A magy. Kir. Honvédelmi ministerium szervezeti változásai és ügyforgalma 1867–1927. évig* [Administrativne promjene u Kraljevskome ugarskom ministarstvu zemaljske obrane 1867. – 1927.], Budapest 1928., 25.

⁴⁷⁰ *Magyarországi tisztí czim- és névtára 1890* [Popis imena i činova ugarskih časnika 1890.], Budapest 1890., 522.

stizali već napisani na dva jezika. Tek se nakon izmjena odredbi Hrvatsko-ugarske nagodbe u vrijeme ministra obrane Géze Fejérváryja 1897. godine korespondencija između zapovjedništva Zagrebačkoga domobranskog okružja i budimpeštanskih središnjih vlasti te ostalih zapovjedništava okružja vodila službeno na mađarskom jeziku, dok je Ministarstvo odgovaralo na hrvatskom jeziku.⁴⁷¹ Zbog toga nije samo zapovjedništvo u Zagrebu moralo osnovati ured za prevođenje već i svaka brigada. Odgovarajuće prostorije za *fordító osztály* osnovane su u prizemlju zgrade zapovjedništva 83. pješачke brigade u Zagrebu, a 1909. su proširene zbog velikog opsega posla.⁴⁷² Ni broj zaposlenih ni imena prevoditelja nisu zabilježeni u shematizmima pa ostaje nejasno je li bila riječ o vojnim ili civilnim osobama. Međutim, podaci na prevedenim dokumentima upućuju da se radilo o civilnim činovnicima jer uglavnom nedostaju oznake činova. Uostalom, samostalni odjel za prevođenje imala je samo Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada u Zagrebu. Budući da ni vojni, a ni civilni činovnici nisu morali biti dvojezični, bilo je sve više problema u komunikaciji Hrvatske i Slavonije s Ugarskom. Ipak, domobranstvo je ostalo pošteđeno kulturne borbe dviju zemalja. Za vojnike i većinu njihovih pretpostavljenih Ministarstvo u Budimpešti bilo je udaljena realnost s kojom nisu imali izravnih veza jer su sve kontakte filtrirale nadređene službe.

Poznato je da je ugarska vlada pokušala mađarizirati sebi podređene javne službe u Hrvatskoj i Slavoniji, prvenstveno financijske službe, poštu i željeznicu. Međutim, to se nije odnosilo na domobranstvo iako bi i to imalo izvjesnu logiku. S jedne je strane Ugarska zahtijevala uvođenje mađarskoga kao zapovjednog jezika u zajedničkoj vojsci, s druge je pak dopuštala da se u hrvatsko-slavonskim jedinicama vlastite vojske i oružništva zapovijeda na hrvatskom jeziku. Čini se da su energija i antagonizmi bili usmjereni prema moći Austrije, a ne prema slabijoj Hrvatskoj i Slavoniji. Osim toga, Ugarska zdravorazumski nije mogla zahtijevati da novaci u domobranstvu, uglavnom Južni Slaveni, uče mađarski. Ono što se moglo očekivati od službenika u financijama, pošti i na željeznici, koji su načelno na duže vrijeme ulazili u državnu službu, bilo je nerealno očekivati od vojnika koji su služili tek na određeno razdoblje. Štoviše, ako se ima na umu ustaničku spremnost Hrvata 1848. godine, to je čak moglo biti i opasno. U praksi je Ugarska više poštovala hrvatski jezik nego što se općenito pretpostavlja. Obiteljska se prezimena nisu mađarizirala sve dok to same osobe nisu poželjele kao korak prema asimilaciji te su se redovito prevodila samo imena. Tijekom godina i topografski su se nazivi učestalije rabili u svojem hrvatskom obliku i nisu se više sustavno prevodili na mađarski. Na službenom popisu hrvatsko-slavonskih imena mjesta objavljenom u službenom listu Kraljevskoga ugarskog domobranstva 1914. to je bio slučaj i s velikim gradovima. Tamo se navode Zagreb, Karlovac i Rijeka, a ne Zággráb, Károlyváros i Fiume.⁴⁷³

Ugarsku publicistiku često je žalostila činjenica da je premalo hrvatskih časnika govorilo mađarski. Dok se na *Ludoviceumu* mogao učiti hrvatski jezik i tom su se prilikom koristili

⁴⁷¹ *Rendeleti Közlöny*, 17. lipnja 1897.

⁴⁷² Zagreb predmeti 1909. – 1913., HDA Zagreb, fond 466, kutija 11.

⁴⁷³ *Rendeleti Közlöny*, 10. siječnja i 24. travnja 1914.

mnogi mađarski učenici, gotovo svi podrijetlom iz Slavonije, mađarski se naprotiv – prema toj kritici – premalo učilo u Hrvatskoj i Slavoniji. To se smatralo velikom pogreškom ugarske države jer je na taj način dopustila da među njezinim građanima i – još gore – među njezinom vojskom rastu neprijateljski separatistički nacionalni osjećaji. Ugarski su se radikali sa zebnjom pitali kako će se hrvatsko-slavonske jedinice domobranstva integrirati u buduću nezavisnu ugarsku vojsku. Hrvatsko-ugarskoj nagodbi protivili su se jednako kao i Austro-ugarskoj nagodbi jer je, prema njihovu mišljenju, jačala hrvatsku nacionalnu svijest i vodila u separatizam. Mađarski su nacionalisti kao posebnu opasnost doživljavali hrvatske navodno autonomne vojne snage i strahovali da bi one mogle napasti Ugarsku.⁴⁷⁴ Suprotno tim apokaliptičnim slikama, hrvatsko-slavonske jedinice domobranstva i oružništva dokazale su besprijeckornu vjernost koja nije doduše počivala na oduševljenju ugarskom državom, već je bila odraz vojne poslušnosti i osjećaja dužnosti. Domobranstvo je u svim sukobima bilo odano ugarskoj državi i nije se dalo uplesti u političke akcije. Međutim, njihovi zapovjednici nisu uvijek mogli sakriti osobno uvjerenje.

DOMOBRANSTVO I MAĐARSKO-HRVATSKI SUKOB

Tijekom razdoblja 1868. – 1914. i c. k. vojska i Kraljevsko ugarsko domobranstvo suočili su se s različitim nacionalnim ustancima i konfliktima, što je doseglo vrhunac okupacijom, a potom i aneksijom Bosne i Hercegovine. Budući da se ti događaji nisu zbivali na tlu Kraljevine Ugarske, domobranstvo uglavnom nije bilo izravno uključeno u vojne sukobe. Međutim, zajedničko Ministarstvo rata nastojalo je osigurati potporu Kraljevskoga ugarskog domobranstva jer su spomenute zemlje graničile s Ugarskom. Postojala je i opasnost da se nacionalna agitacija iz južne Dalmacije i Vojne krajine, a potom i bosanska kriza prošire i na Ugarsku. Bečki vojni vrh nastojao je u što manjoj mjeri uključiti ugarsku stranu.

U vrijeme kratkog ustanka u južnoj Dalmaciji u jesen 1869. još mlado Kraljevsko ugarsko domobranstvo, da je moralo, ne bi bilo u stanju vojno intervenirati. Zbivanja se pratilo s velikom pozornošću, u strahu od mogućeg širenja nereda. Zato su hrvatsko-slavonske pukovnije držane u stanju pripravnosti, ali se na koncu ipak nisu morale umiješati u sukob. Slično je bilo dvije godine poslije tijekom Rakovičke bune. Tada su izašle na vidjelo teškoće razvojačenja Vojne krajine. Sada je Ugarska pokušala još više naglasiti svoju ulogu. U Hrvatskoj i Slavoniji vladalo je pak nezadovoljstvo jer ni Austro-ugarska ni Hrvatsko-ugarska nagodba nisu omogućile ujedinjenje hrvatskih povijesnih zemalja. Stoga je razvojačenje Vojne krajine bilo izvor političke agitacije u nacionalističkim krugovima. Suprotno kasnijim hrvatskim interpretacijama, danas se sa sigurnošću može reći da ustanak nije bila nikakva mađarska manipulacija, već hrvatski pokret. Međutim, išao je u prilog politici ugarske vlade i grofu Gyulí Andrásyju, koji nisu bili spremni na ustupke Južnim Slavenima. Andrásy je iskoristio ustanak kao izvanredan povod da kralju predoči apokaliptičnu

⁴⁷⁴ Frigyes PESTY, *Száz politikai és történelmi levél Horvátországáról* [Sto političkih i povijesnih pisama o Hrvatskoj], Budapest 1885., 289 i dalje.

sliku slavenske masovne pobune i još ga jednom uvjeri u prijeku potrebu dualizma. Budući da se baš u tom trenutku pregovaralo o mogućoj nagodbi unutar Austrije s Česima, Andrassy je govorio o suradnji češke propagande, agitaciji ruskoga tajnog društva pa čak i o tajnim poticajima Francuske, koja je podupirala slavensku agitaciju u čitavoj Monarhiji.⁴⁷⁵

Početkom listopada 1871. uznemirile su se jedinice Ogulinske krajiške pješačke pukovnije smještene u Rakovici. Već je u proljeću iste godine podmaršal Mollinary, zapovijedajući general u Zagrebu i upravitelj Hrvatsko-slavonske vojne krajine, prilikom inspekcij-skog putovanja zatekao područje Ogulina i Like u buntovničkom stanju. Dvojica članova Stranke prava, pravnik Eugen Kvaternik i novinski urednik Ljudevit Bach, pripremili su 7. listopada skup u Rakovici na kojemu su obznanili kako će otjerati „švapske pse“, osnovati nezavisnu veliku državu Hrvatsku te ukinuti poreze i ograničenja u iskorištavanju šuma.⁴⁷⁶ Dva dana poslije ustanici su se uz pomoć podčasnika Rade Čuića domogli spremišta pukovnijskog oružja i opljačkali obližnje zgrade. Istodobno su novine Stranke prava *Hrvatska*, koje je uređivao Bach, objavile proklamaciju neovisnosti Hrvatske s privremenom vladom i narodnom vojskom, pokušavajući za sebe pridobiti ostale krajiške pukovnije i druge hrvatsko-slavonske postrojbe. Međutim, pobuna je propala, nijedan se časnik nije pridružio začetnicima bune, a i ostala je podrška bila neznatna. General Mollinary proglasio je prijeki sud i stavio ostale krajiške pukovnije u stanje izvanredne pripravnosti.⁴⁷⁷ Odanim postrojbama Ogulinske i Otočačke krajiške pukovnije bilo je potrebno tek nekoliko dana za suzbijanje ustanka. Kvaternik i Bach su strijeljani presudom prijekog suda, a jedanaest krajišnika poslije je pred vojnim sudom osuđeno na smrt. Uhićena su još šezdeset trojica koja su pokušala prebjeći u Bosnu. Danas u Rakovici na ustanak podsjeća spomenik s Kvaternikom kao glavnim likom, ali bez obavijesti o statusu ostalih pobunjenika. Bunu su doduše ugušile isključivo krajiške postrojbe, ali je ipak general grof Miroslav (Friedrich) Kulmer, zapovjednik Hrvatsko-slavonskoga domobranskog okružja, stalno obavještavao svoga glavnog zapovjednika nadvojvodu Josipa o razvoju događaja. Kulmer je 10. listopada obavijestio Glavno zapovjedništvo da je ustanak završio: „U Ogulinskoj pukovniji, i to među vojnicima satnija u Drežniku i Rakovici, izbila je pobuna. Oteli su oružje i zatočili četrnaest časnika, među kojima je bio i jedan bojničnik. Prema dostupnim informacijama, ta je pobuna djelo trojice poznatih kolovođa: Kvaternika, [Ante] Starčevića i Bacha, koji su prije nekoliko dana iz ogulinske pošte ukrali 15.000 guldena. Jedni tvrde da je razlog pobune bilo pitanje započete raspodjele šuma, drugi pak nezadovoljstvo zbog novog uređenja Vojne krajine. U svojem sam okrugu naredio zapovjednicima da budu oprezni i da me telegramom obavijeste o sumnjivu oružju i streljivu.“⁴⁷⁸ General Mollinary je 20. listopada ukinuo prijeki sud. U svojim je memoarima napisao da je vijest o ustanku držao tajnom dokle god je mogao. Poslije ga je Franjo Josip pohvalio jer je sam preuzeo inicijativu, umjesto da je najprije pitao svoje nadređene za direktive. Mollinary je o svemu osobno obavije-

⁴⁷⁵ G. E. ROTHENBERG, *The Military Border*, 184.

⁴⁷⁶ Više detalja o Rakovičkoj buni (1871. – 1884.): HDA Zagreb, fond 16, kutija 9.

⁴⁷⁷ A. F. von MOLLINARY, *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 235.

⁴⁷⁸ Az ogulini határörvidéken kitört lazangás [Pobuna Ogulinske krajiške pukovnije], HL Budapest, Magyar királyi Honvéd Főparancsnokság 1896 – 1918, fond I.75, kutija 3, sv. 363.

stio i grofa Andrásyja, zbog čega su ga članovi ugarske vlade obasuli pohvalama prilikom njegova posjeta Budimpešti.⁴⁷⁹ To je bilo razumljivo jer su ustanak odnosno njegovo suzbijanje pogodovali ugarskim interesima – diskreditirali su hrvatsku Stranku prava, ubrzali razvojačenje Vojne krajine i izgradnju Kraljevskoga ugarskog domobranstva te osigurali dualizam i ugarski status.

Bosanska je kriza pojačala angažman Kraljevskoga ugarskog domobranstva i njegovih hrvatsko-slavonskih jedinica. Agitacija iz Srbije i Bosne sezala je sve do Vojne krajine. Sve-tozar Miletić, vođa srpske liberalne stranke, zagovarao je 1875. rat na Balkanu. Publicitet je mogao zahvaliti i vinkovačkim novinama *Krajišnik*. Uskoro je uhićen i osuđen na pet godina zatvora.⁴⁸⁰ Kada su izbili nemiri u Bosni i Hercegovini, ugarska je vlada alarmirala hrvatsko-slavonski domobranski okrug. Njegovi 90., 91. i 92. pješački bataljun bili su smješteni blizu granice. Potpukovnik Antal Pintér, zapovjednik 92. bataljuna u Srijemskoj Mitrovici, slao je od 1876. godine izvještaje o sve zaoštrenijoj situaciji na granici s Bosnom. Pisao je da se više ugarskih Srba zajedno s ustanicima borilo protiv Turaka, uključujući i umirovljena generala Đorđa Stratimirovića, koji je već nekoliko godina živio u Beogradu.⁴⁸¹ Uhićen je u Novom Sadu pri povratku u Ugarsku i optužen zbog veleizdaje. Njegova se žena uzalud obraćala ugarskom ministru predsjedniku Kálmánu Tiszi. Naposljetku je sam kralj odbacio optužnicu.⁴⁸² Na te su događaje reagirali i Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada i Hrvatski sabor. U jesen 1877. ban Ivan Mažuranić iskoristio je priliku da zatraži pripajanje Vojne krajine Civilnoj Hrvatskoj kako bi se ponovno uspostavili mir i red. Međutim, na sjednici zajedničkoga Ministarskog vijeća 20. studenoga 1877. Franjo Josip i ministar predsjednik Tisza izjasnili su se protiv te mjere, držeći je preuranjenom. Ipak, ubrzo su morali priznati da su zahtjevi bana Mažuranića bili opravdani jer se situacija između 1878. i 1880. stalno pogoršavala, a okupacijom Bosne i Hercegovine postala je još kompliciranija. Hrvatski se politički život polarizirao oko tog pitanja, a hrvatski su nacionalisti postajali sve radikalniji. Budući da ban nije mogao ostvariti svoje planove bez podrške iz Budimpešte ili Beča, u veljači 1880. ogorčeno je podnio ostavku.

Uoči ulaska austrougarskih postrojbi u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine odlučeno je da se 3. (Segedin), 65. (Stolni Biograd) i 66. (Paks) domobranski pješački bataljun te 6. satnija 83. bataljuna (Sisak) premjeste na granicu, a tri su ugarska bataljuna raspoređena duž linije Dunav–Drava u Petrovaradinu, Osijeku i Zemunu, kako bi pojačali tamošnje utvrde. 6. satnija, a potom i čitav 83. hrvatski bataljun, dodijeljeni su pak zajedničkoj vojsci i aktivno su sudjelovali u okupaciji Bosne. To je bilo u skladu s vojnim zakonom iz 1868. godine. Prema njemu je Kraljevsko ugarsko domobranstvo smjelo braniti zemlje ugarske krune i izvan njihovih granica. Tijekom operacija sve se više povećavao broj postrojbi domobranstva izravno uključenih u okupaciju. U borbama su sudjelovali 79. (Varaždin), 80. (Zagreb) i 83. bataljun. Za nadzor Vojne krajine bio je zadužen 87. bataljun (Gospić). 88. (Ogulin) i 89.

⁴⁷⁹ A. F. von MOLLINAR, *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere*, sv. 2, 235 i dalje.

⁴⁸⁰ L. KATUS, *A horvát kérés története*, sv. 2, 293 i D. DJORDJEVIĆ, „The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor“, 71.

⁴⁸¹ T. PAPP, „A magyar honvédség megalakulása“, 705 i dalje.

⁴⁸² G. von STRATIMIROVIĆ, *Was ich erlebte*, 143.

bataljun (Slunj), također premješteni u Bosnu, nisu više aktivno sudjelovali u borbama.⁴⁸³ Hrvatsko-slavonsko oružništvo u početku nije bilo uključeno u okupaciju Bosne i Hercegovine. U pismu od 23. srpnja 1878. ugarski ministar obrane Béla Szende upozorio je da slanje njegovih pripadnika ne bi bilo moguće zbog premalog broja ljudi i da bi to oslabilo sigurnosno stanje u Hrvatskoj i Slavoniji. Ukupan broj oružnika obuhvaćao je od stražmeštra naniže samo 483 osobe. Zato su za održavanje sigurnosti u okupiranim zemljama organizirane bosansko-hercegovačke postrojbe pandura i serežana, dok su zapovjednici dolazili iz zajedničke vojske. U jesen 1878. poslali su 150 austrijskih oružnika u Sarajevo. Tamo im se priključilo i pedeset pripadnika hrvatsko-slavonskog oružništva jer ugarska vlast nije željela prepustiti stvaranje tih postrojbi isključivo zajedničkim organima i Austriji.⁴⁸⁴

U početku je Ugarska s nelagodom gledala na bosansko-hercegovačku ekspediciju, bojeći se da će okupacija povećati udio južnoslavenskog stanovništva u Monarhiji i ojačati ilirsku ideju, što je dugoročno gledano moglo dualizam dovesti u pitanje, ako ne i uništiti. Ta je bojazan postala konkretnija kad je nakon Berlinskoga kongresa većina Narodne stranke u Saboru donijela zaključak kojim se zahtijevalo postupno pripajanje okupiranih zemalja Hrvatskoj. Međutim, ban Mažuranić je odbacio taj zahtjev, a Franjo Josip je oštro kritizirao Sabor zbog prekoračenja ovlasti.⁴⁸⁵ U sve zaoštrenijim odnosima s Hrvatskom, Bosna i Hercegovina je za Ugarsku ipak bila teret. Čim je okupacija postala *fait accompli*, protiv koje ugarska vlada više ništa nije mogla učiniti, pokušali su na nju što više utjecati. Ugarska je razvila dvostruku strategiju. S jedne je strane poticala ekonomsku ekspanziju u okupiranim područjima, a s druge je pak sa stalnim nepovjerenjem promatrala ambicije Hrvatskog sabora. Ugarska je više-manje mogla dijeliti argumente zajedničke vlade o koristi okupacije: slabljenje Srbije, jačanje ekonomske pozicije na Balkanu i zaštita jadranskog primorja Monarhije.

U razmiricama između Hrvatske i Ugarske teritorijalno je pitanje imalo važnu ulogu. Okupacija, a naposljetku i pripajanje Bosne i Hercegovine doveli su ujedno i do rivalstva između Hrvata i Srba unutar Monarhije i izvan nje zbog pitanja pripadnosti tih zemalja. Hrvatskim je političarima i dalje bilo poželjno velikohrvatsko rješenje, ali je ono ipak postajalo sve zamršenije. Taj je koncept hrvatsko stanovništvo gotovo posvuda dovodio u sukob sa zahtjevima drugih naroda, i to u Hrvatskoj i Slavoniji te u Bosni i Hercegovini sa Srbima, u Dalmaciji sa Srbima i Talijanima, a u Istri s Talijanima i Slovencima. Velikom su političkom lukavošću Beč i Budimpešta uspjeli iskoristiti te napetosti. Ubrzo je i gospodarski i društveni razvoj zemalja učinio da je jednom dijelu Srba prednosti nudila Austrija, a drugom Ugarska. Te su ih prednosti odvratile od militantnoga političkog aktivizma. Tako su Hrvatima za zadovoljenje vlastitih težnji preostali samo Sabor u Zagrebu i Ugarski sabor u Budimpešti te ponovno započeti pregovori o nagodbi. U Hrvatskoj i Slavoniji su Hrvati

⁴⁸³ T. PAPP, „A magyar honvédség megalakulása“, 708.

⁴⁸⁴ E. FOJAN, „Geschichte des Gendarmeriekorps für Bosnien und Herzegovina“, 113.

⁴⁸⁵ M. GROSS, *Die Anfänge des modernen Kroatien*, 196 i ISTA, „The Character of Croatian Autonomy“, 286. Usp. Charles JELAVICH, „The Croatian Problem in the Habsburg Empire in the Nineteenth Century“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 104.

1910. godine sa 62,5% činili većinsko stanovništvo, dok su Srbi s 24,6% bili najveća manjina. Nijemci s 4,5% i Mađari s 4,1% tvorili su zamjetno manje grupe, a bilo je i manjih slavenskih skupina poput Slovaka, Čeha i Slovenaca te Talijana.⁴⁸⁶ Iako Nijemci i Mađari zajedno nisu činili ni 10% stanovništva čitave zemlje,⁴⁸⁷ hrvatska javnost i politika gledale su na njih kao na vladajuće narode, za što je bilo odlučujuće njihovo privilegirano mjesto u Monarhiji, odnosno u Austriji i Ugarskoj, a ne njihova uloga u Hrvatskoj i Slavoniji. No, statistike obrazovnih institucija pokazuju zanimljive rezultate. U Hrvatskoj je 1911. bilo 1.596 osnovnih škola, i to 1.497 hrvatskih i srpskih, 68 mađarskih, 27 njemačkih i četiri slovačke.⁴⁸⁸ Dakle, Hrvati i Srbi, uza zajednički udio u stanovništvu od 87,1%, raspolagali su s više od 93,7% osnovnih škola. Dok se udio mađarskih škola od 4,2% otprilike podudara s udjelom mađarskog stanovništva, očito su se Nijemci u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u samoj Ugarskoj, već nalazili na putu prema asimilaciji jer je samo 1,7% osnovnih škola imalo njemački kao nastavni jezik. S obzirom na to da je stanovništvo kojem je njemački bio materinji jezik bilo urbanije i uglavnom dobro obrazovano, mali broj njihovih škola ne može se objasniti nepismenošću i seoskom zaostalošću. Naprotiv, hrvatsko i srpsko stanovništvo uglavnom je bilo ruralno i još nije imalo izravan i jednostavan pristup općem obrazovanju. Prema službenim statistikama samo je 52,6% stanovnika Hrvatske i Slavonije znalo čitati i pisati, dok je stopa pismenosti u Ugarskoj iznosila 68,7%. Njemačka, židovska, a zatim i mađarska manjina bile su najobrazovanije pa je i njihov udio u tom postotku bio razmjerno veći. To nije bilo vidljivo iz broja škola njihova materinskog jezika, već se odražavalo u životnim uvjetima i važnosti koje je svaka grupa pridavala izrazbi. Hrvatsko-slavonska zemaljska vlada je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe pridavala veliku važnost uvođenju opće školske obveze, ali su se pozitivni rezultati tih nastojanja mogli osjetiti tek početkom 20. stoljeća.

Svi naponi budimpeštanske vlade da se u Hrvatskoj i Slavoniji uvede mađarski jezik nailazili su na žestok otpor. Nijedna strana nije shvatila da su takvi pokušaji ionako neostvarivi. Ugarska nije željela razumjeti da je njezin utjecaj u Hrvatskoj i Slavoniji preslab da bi mađarizacija zemlje bila moguća. Mađarski udio stanovništva bio je premalen za to, a njegov se položaj u hrvatskom društvu kao poticaj asimilaciji nije mogao usporediti s povijesnom ulogom Nijemaca. Nadalje, zahvaljujući Hrvatsko-ugarskoj nagodbi i njome zajamčenoj autonomiji, Hrvatsko-slavonska zemaljska vlada je imala na raspolaganju sredstvo kojim se mogla oduprijeti ugarskim zahtjevima. Nagodba je usprkos svim kritikama poticala razvoj hrvatskoga nacionalnog osjećaja, dovoljno jakog da se suprotstavi zahtjevima ugarske vlade. S druge su pak strane reakcije hrvatskoga nacionalnog ponosa bile često pretjerane i kasnija ih je hrvatska historiografija uglavnom previše branila. Ugarske namjere su u jednu ruku bile precijenjene, a u drugu trajno negativno doživljavane. U Hrvatskoj su

⁴⁸⁶ Károly GYULA, *A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. Világháború előtti években* [Hrvatsko pitanje u dualističkoj Ugarskoj u godinama prije Prvog svjetskog rata] (= *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 43), Szeged 1972., 12.

⁴⁸⁷ Većina Mađara živjela je u gradovima Zemun, Osijeku i Zagrebu te u Srijemskoj županiji.

⁴⁸⁸ K. GYULA, *A horvát kérdés*, 13.

vjerovali da će ih mađarizirati u tren oka. Nisu željeli priznati da je to gotovo nemoguće. Nevješte inicijative Ugarske s obzirom na demografsku, socijalnu i političku realnost zemlje mogle su pak voditi samo tome da naljute hrvatsku javnost i osiguraju argumente za sve protivnike dualizma i habsburške „tamnice naroda“.

Pitanje jezika u zajedničkim ugarsko-hrvatskim ustanovama postajalo je 1880-ih sve akutnije jer je ugarska vlada željela prisiliti svoje hrvatske službenike na dvojezičnost, što nije bilo propisano odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe. Ban Mažuranić je već prije protestirao protiv daljnjeg korištenja mađarskog jezika u upravi pošte i telegrafa te na željeznicama u Hrvatskoj i Slavoniji, pozivajući se pritom na §§ 56., 57. i 58. Hrvatsko-ugarske nagodbe.⁴⁸⁹ Ugarska je doista 25. travnja 1874. naredbom ravnatelja Ugarskih željeznica naložila obveznu upotrebu mađarskog jezika na kolodvorima, što je za željezničko osoblje značilo neizbježno učenje tog jezika.⁴⁹⁰ No, u domobranstvu nije bilo nikakvih sličnih pokušaja nametanja korištenja mađarskog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji. Službenicima financijskih ustanova ili željeznice, djelomično i pošte, na početku su ponudili dobrovoljnu nastavu mađarskog jezika, u čemu su Hrvati uočili skriveni cilj mađarizacije zajedničkih poslova. Sam ban grof Ladislav Pejačević, popustljiviji prema ugarskim zahtjevima od svoga prethodnika Mažuranića, izjasnio se protiv tih mjera, dobivši potporu nemalog broja hrvatskih unionista sklonih Ugarskoj. I u tom je slučaju sukob s ugarskom vladom doveo do banova odstupanja. Dok je ban Mažuranić pao zbog pitanja razvojačenja Vojne krajine, žestoke demonstracije zbog jezičnih problema dovele su do odstupanja s banske dužnosti grofa Pejačevića.

Ravnatelj hrvatskoga Financijskoga ravnateljstva Anton Dávid već je uvođenjem tečajeva mađarskog jezika za svoje službenike uzrujao hrvatsku javnost. Otišao je i korak dalje kada je u noći sa 6. na 7. kolovoza 1883. jednojezične hrvatske grbove i službene table zagrebačkoga Financijskoga ravnateljstva u Gundulićevoj ulici i na uredima u Opatičkoj ulici zamijenio dvojezičnim natpisima. To se već dogodilo 1882. u financijskim ravnateljstvima u Osijeku, Karlovcu, Novoj Gradiški, Senju i Vukovaru, ali u tim gradovima nije bilo posebnog otpora.⁴⁹¹ U Zagrebu je bilo drukčije. Već su idućeg dana građani izrazili svoje nezadovoljstvo nakon što su iz novina *Pozor* saznali o ugarskoj provokaciji.⁴⁹² Poslije nekoliko nemirnih dana, 15. kolovoza izbili su masovni prosvjedi u kojima se u ranim večernjim satima pred obje zgrade okupilo oko tisuću ljudi i uništilo dvojezične natpise, ne dirajući pritom zajednički kraljevski grb. Ban Pejačević se u to vrijeme nalazio u Budimpešti i jamčio je da o tome ništa ne zna. On se doduše interno bio izjasnio protiv Dávidove inicijative, ali se ipak mora poći od pretpostavke da ban nije bio inicijator prosvjeda.⁴⁹³ Vjerojatnije je da je akciju organizirala nova Neodvisna narodna stranka, koju je 1880. osnovalo 22 biv-

⁴⁸⁹ Über den Rang der öffentlichen Angelegenheiten in Kroatien und Slawonien, NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, Mažuranić Ivan, Javna djelatnost, Nr. VI, svežanj 32.

⁴⁹⁰ Eine neue Verordnung des Directors der k. ung. Staatsbahnen in Betreff der Einführung der ungarischen Sprache, Budapest, 25. April 1874; isto, svežanj 36.

⁴⁹¹ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 394.

⁴⁹² László KATUS, „A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak“ [Hrvatska politika Tiszine vlade i hrvatski narodni pokret 1883.], *Századok*, 52/1958., 644.

⁴⁹³ Martin POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, Essek 1901., 3.

ših zastupnika Narodne stranke, a podupirali su je i neki članovi Stranke prava.⁴⁹⁴ Usprkos pozivima hrvatske vlade građanima da se smire, pokret se najprije proširio na čitavu Zagrebačku županiju, zatim prema Varaždinu pa sve do Banske krajine, a prosvjednici su posvuda skidali dvojezične službene natpise. Inicijativa ravnatelja Financijalnog ravnateljstva Dávida nije bila izolirani slučaj, već je bila u skladu s napatkom ugarskog ministra financija grofa Gyule Szapáryja. Ispunjenje tog napatka, kako je rečeno, u početku je teklo bez problema. Ugarska vlada je pritom uvjerala da joj nipošto nije namjera oslabiti odredbe Nagodbe te da je ban obaviješten o tim mjerama.⁴⁹⁵ Ipak, smatrajući ih protuzakonitima, ban Pejačević odlučno je izjavio da neće dopustiti ponovno postavljanje dvojezičnih natpisa. U tome je dobio podršku i bivšega unionističkog bana Kolomana Bedekovića. U Beču su krizu držali dovoljno ozbiljnom da sazovu sjednicu zajedničkoga Ministarskog vijeća.⁴⁹⁶ Naređeno je trenutačno uspostavljanje reda i ponovno postavljanje službenih dvojezičnih natpisa. Ban Pejačević se usprotivio toj odluci pa je bio prisiljen podnijeti ostavku, što je krizu dodatno zaoštrilo. Zbog demonstracija su u različitim dijelovima zemlje, uglavnom u Zagorju, izbili i seljački nemiri. Najvećim su dijelom bili motivirani poreznom politikom, zahtjevima za ukidanje kućnih zadruga i drugim socijalnim pitanjima. Uglavnom nisu bili nacionalnopolitički usmjereni. Agitacija se pripisivala Stranci prava, a zapravo su njezini najvažniji akteri bili zagrebački studenti. Hrvatsko-slavonska autonomija privremeno je ukinuta, a zapovijedajući general u Zagrebu, barun Hermann von Ramberg, imenovan je kraljevskim namjesnikom od 4. rujna do 1. prosinca. Već su 7. rujna ponovno postavljeni dvojezični grbovi i službeni natpisi bez većih nemira, a manje prosvjede suzbili su vojska i oružništvo.⁴⁹⁷ Tijekom vojne intervencije postrojbe ni u jednom trenutku nisu odbile poslušnost. Dobile su pohvale za svoje ponašanje te mnogobrojna odlikovanja i priznanja.

Ta je kriza bila s pravom shvaćena kao prvi veliki sukob između Ugarske i Hrvatske i Slavonije, a ujedno i kao kriza dualizma. Nakon nemira uslijedili su pregovori s kraljevskim namjesnikom i u Ugarskom saboru, ali hrvatski zastupnici nisu odlazili na sjednice u Budimpeštu. Ugarski je sabor 16. listopada 1883. donio odluku o zadržavanju postojećih čisto hrvatskih natpisa s oba kraljevska grba, a već postavljene dvojezične trebalo je zamijeniti „nijemim“ tablama s kraljevskim grbom. I Narodna stranka i Stranka prava prihvatile su to rješenje i tumačile ga kao uspjeh svoje borbe. No, ubrzo su uvidjele da je ugarska vlada imenovanjem novog bana izabrala teži put. Ministar predsjednik Tisza rado bi bio vidio kandidaturu baruna Franje pl. Filipovića, rođenog u Gospiću. On je od 1877. do umirovljenja 1881. bio zapovijedajući general u Zagrebu i upravitelj Vojne krajine. Naime, tražili su Hrvata bez stranačke političke prošlosti i bez veza s hrvatskim političkim strankama, ali s dobrim poznavanjem domaćih prilika. Međutim, general Filipović je odbio. Nakon toga se u studenom 1883. u ugarskom tisku prvi put pojavilo ime grofa Károlya Khuen-Hédervaryja. Bio je veliki župan Đurske županije (Győr), gdje su hvalili njegove upravljačke

⁴⁹⁴ L. KATUS, „A Tisza-kormány horvát politikája“, *Századok*, 53/1959., 321.

⁴⁹⁵ M. POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, 5.

⁴⁹⁶ L. KATUS, „A Tisza-kormány horvát politikája“, *Századok*, 52/1958., 646.

⁴⁹⁷ M. POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, 8.

sposobnosti, ali je u Hrvatskoj i Slavoniji bio potpuno nepoznat. Njegova se obitelj u 18. stoljeću nastanila u Slavoniji i Khuen-Hédervary je govorio hrvatski. Prije nego što je dobio svoje prvo namještenje u Srijemskoj županiji, imao je završene dvije godine Pravoslavne akademije u Zagrebu. Njegov studij u Zagrebu bio je iznimka jer su sinovi hrvatskih plemenitaških obitelji gotovo uvijek išli na školovanje u Budimpeštu ili Beč. Zbog toga je nakon imenovanja dočekan sa simpatijom, a i on je sam nastojao ostaviti pozitivan dojam. U nastupnom govoru pred Saborom rekao je: „Hrvatska i Ugarska su zajednička domovina“, što njegov biograf objašnjava na sljedeći način: „Rekao je to u duhu unionističke stranke i želio je izraziti ideju bratskog i državnog zajedništva, koje je tijekom osam stoljeća povezivalo Ugarsku i Hrvatsku.“⁴⁹⁸ Hvalio je svoga prethodnika Mažuranića, opisujući ga kao predanog Nagodbi i odanog državi. Međutim, ubrzo je novi ban Hrvatima postao simbol ugarske represije u zemlji. Grof Khuen-Hédervary odigrao je važnu ulogu i za Srbe. Historiografija ga vidi kao čovjeka koji je poticao razdor između Hrvata i Srba, dajući prednost manjinskoj narodnoj skupini nad većinskom. Ipak, pretjerano je samo bana okrivljavati za sve zlo. Osim biografije Martina Polića, objavljene već 1901., dvije godine prije njegova odlaska iz Zagreba, o Khuen-Hédervaryju se vrlo malo pisalo. Iako je nekoliko mjeseci 1903. godine te od 1910. do 1912. bio ugarski ministar predsjednik, njegova je ličnost pobudila malo zanimanja u Ugarskoj. Hrvatska historiografija je prikazala njegovo dvadesetogodišnje banovanje kao razdoblje nesreće za Hrvatsku i Slavoniju, kritizirajući njegov autoritaran stil upravljanja. Pritom se prešućuje da je znatno pridonio razvoju i modernizaciji Hrvatske i Slavonije. Kao primjer se može navesti urbanizacija Zagreba. Za hrvatske je političare on bio provokacija ne zato što je želio mađarizirati Hrvatsku, već zato što je nastojao kontrolirati saborsku opoziciju Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Zastupnici Stranke prava čak su ga i fizički napali 1885. godine na sjednici Hrvatskog sabora. Rezultat kaznenog procesa koji je uslijedio bila je koalicija oporbenih stranaka. Ona je potom organizirala više akcija, uključujući i demonstracije povodom posjeta Franje Josipa. Studenti su se okupili kod spomenika banu Jelačiću, izvikivali parole vjernosti caru, a protiv Ugarske, te su spalili ugarske zastave. Oporba ipak nije bila sposobna dugoročno se ujediniti. Prvo, zbog protivljenja demonstracijama, koaliciju su napustili zastupnici Stranke prava. Drugo, na političkoj se sceni sa socijaldemokracijom pojavila nova radikalna stranka. Treće, Srbi se nisu priključili hrvatskoj oporbi.

Politika Khuen-Hédervaryja prema Srbima nije izražavala njegovu volju, nego je bila osmišljena u Beču i Budimpešti. U to je vrijeme Monarhija održavala savez sa Srbijom, no jugoslavenstvo su s pravom promatrali kao centrifugalnu silu i borili se protiv njega. Pretpostavlja se da su samo intelektuaci i visoki crkveni dužnosnici zagovarali jugoslavenstvo, dok hrvatsko niže svećenstvo nije pokazivalo afinitet prema Srbima te je u tom smislu imalo važan utjecaj na stanovništvo. Od 1875. hrvatski su se Srbi nalazili u opoziciji, a njihova dalmatinska braća po vjeri glasovala su protiv pripajanja Dalmacije Hrvatskoj.⁴⁹⁹ Povod je bilo proglašenje novog zakona o pučkim školama za vrijeme bana Mažuranića. Njime je

⁴⁹⁸ Isto, 11.

⁴⁹⁹ C. JELAVICH, „The Croatian Problem“, 105.

bilo predviđeno osnivanje državnih škola u svim općinama Hrvatske i Slavonije. Srbi su na to gledali kao na pokušaj ukidanja njihova konfesionalnoga školskog sustava i korak prema kroatizaciji obrazovnog sustava.⁵⁰⁰ Do približavanja između Hrvata i Srba došlo je tek 1903. Tada su mnogi događaji promijenili unutrašnju i vanjskopolitičku situaciju. 11. lipnja iste godine pobunjena je vojska ubila srpskog kralja Aleksandra Obrenovića i njegovu ženu. Ugarska vlada predsjednika Kálmána Szélla pala je 16. lipnja. Grof Khuen-Hédervary je kao njegov nasljednik napustio Hrvatsku i Slavoniju. Smrću dugogodišnjega zajedničkog ministra financija i upravitelja okupiranih zemalja Benjamina Kállaya (13. srpnja), počelo je novo razdoblje u Bosni i Hercegovini. Sve veće približavanje nove srpske dinastije Karađorđević Rusiji dovelo je naposljetku do protusrpskog zaokreta vanjske politike Monarhije, a ni Srbima unutar Monarhije više se nije izlazilo u susret. Nije se doduše zanemarivao potencijalni rizik od novog iredentizma u Monarhiji, ali se istovremeno pretpostavljalo da će se Srbi okrenuti protiv Hrvata. Neki su se publicisti i političari u Ugarskoj izjasnili za iskrenu suradnju s Hrvatima, bojeći se da bi u protivnom mogli postati žrtve kušnje jugoslavizma. József Bajza, profesor hrvatskog jezika i književnosti na Budimpeštanskom sveučilištu „Péter Pázmány“, retrospektivno je zaključio da je hrvatsko pitanje bilo nerješivo jer se hrvatska nacionalna ideja našla u koliziji s jugoslavizmom.⁵⁰¹ U hrvatskoj nacionalnoj ideji vidio je snagu koja bi se mogla iskoristiti u korist Monarhije i Ugarske. Međutim, ugarski političari i vlada nisu dovoljno cijenili odanost Hrvata državi i kralju tako da su se Hrvati naposljetku okrenuli protiv Ugarske. Mađari ili nisu znali ili nisu željeli iskoristiti suradnju između Hrvata i Srba. Pozdravili su Riječku rezoluciju iz listopada 1905. Njezini ciljevi nisu se činili neostvarivima i ona je stvorila temelj za dogovor prihvatljiv i Srbima. Međutim, Rezolucija je naišla na otpor Beča jer ju je malo preglasno podržala ugarska Stranka neovisnosti, a priključenje Dalmacije Hrvatskoj bio je zahtjev koji vladar nije mogao ispuniti. Ni ugarska opozicija, čija je oporbena koalicija 1906. – 1907. pokušala uspostaviti bolji odnos s Hrvatskom, nije postigla nikakav rezultat. U kontekstu međunarodnih napetosti ugarska je publicistika za taj neuspjeh krivila Srbe,⁵⁰² iako je sama Ugarska pogoršala situaciju ponovno otvorivši pitanje mađarskoga zapovjednog jezika i mađarizacije hrvatskih željeznica, što ju je ponovno učinilo omraženom u Beču i Zagrebu.

Reakcija vojske na političke sukobe uklapala se u uobičajenu sliku neutralne vojske odane caru i kralju. Nažalost, nedostaju pisani izvori o raspoloženjima u postrojbama, a i rijetki su časnici za sobom ostavljali memoare ili neke druge spise. Izdvojene komentare političkih ideja tog vremena i svoja razmišljanja o upravljanju zemljom bilježili su samo oni zapovjednici koji su češće dolazili u doticaj s političkim organima. Njihovi se iskazi rijetko bave pitanjima narodnosti. Nisu se izjašnjavali kao pripadnici nijedne nacionalne grupe u Monarhiji, čak ni njemačke.⁵⁰³ Ako je i bilo nacionalnog izjašnjavanja, ono je uslijedilo tek nakon Prvoga svjetskog rata. Većina komentara odnosila se na politički aktivne osobe,

⁵⁰⁰ M. GROSS, *Die Anfänge des modernen Kroatien*, 182 i dalje.

⁵⁰¹ JÓZSEF BAJZA, *A magyar-horvát unió felbomlása* [Raskidanje ugarsko-hrvatske unije], Budapest 1925., 64.

⁵⁰² VERIDICUS (= Kornél ÁBRÁNYI D. J.), *Horvátország az 1907–1908* [Hrvatska 1907. – 1908.], Budapest 1909., 29.

⁵⁰³ I. DEÁK, „The Ethnic Question“, 41.

uglavnom vladu u Budimpešti, a ponekad i na nesposobnost i ograničenost hrvatske političke elite. Tek su se rijetki visoki časnici pritom politički opredjeljivali. Najpoznatiji među njima bio je Stjepan Sarkotić. On se nakon Prvoga svjetskog rata više puta publicistički aktivirao. Učinio je to i svojom polemičkom brošurou *Jugoslawien*, tiskanom u Beču 1919.⁵⁰⁴ Ugarska je vlada svojim sve samosvjesnijim istupima i odbacivanjem svake kritike, a pogotovo svih nacionalnih zahtjeva nemađarskih narodnosti, potencirala nacionalne sukobe i unutar vojske. Nikada se nije odrekla ambicije uvođenja mađarskoga kao zapovjednog jezika u ugarskim jedinicama zajedničke vojske iako je unutar vlastitog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji djelovala jako suzdržano, ne usuđujući se hrvatski zapovjedni jezik zamijeniti mađarskim. Suprotno tome, i dalje je otvoreno težila mađarizaciji željeznica, financijske uprave i pošte. Te su administrativne mjere pobudile nezadovoljstvo barem jednoga višeg domobranskog časnika u Hrvatskoj. Rade Grba, od 1903. do 1907. godine zapovjednik Hrvatsko-slavonskog domobranskog okružja, kritizirao je uvođenje mađarskoga jezika kao službenog jezika na ugarskim državnim željeznicama u pismu ministru rata generalu barunu Franzu von Schönaichu, nazivajući ga „udarцем u srce“.⁵⁰⁵ Ipak, ugarska vlada nije odustala od svoje politike mađarizacije željeznice. Čak je 1909. u Slavanskom Brodu osnovala Državnu željezničarsku školu pod upravom kraljevskih ugarskih željeznica, s obveznim učenjem mađarskog jezika. Za izgradnju te škole zemljište je kupila od zajedničke vojske.⁵⁰⁶

Tijekom Prvoga svjetskog rata eskalirale su napetosti između Beča i Budimpešte pa su se mnogi zapovjednici našli između dvije vatre. Kao primjer može poslužiti djelovanje general-pukovnika Ivana grofa Salis-Seewisa. Njemu je 1914. povjeren zapovjedništvo ugarsko-hrvatskom 42. domobranskom divizijom, a 1916. je imenovan vojnim guvernerom u Beogradu. Za razliku od mnogih svojih vojnih suvremenika, ostavio je opsežne zapise.⁵⁰⁷ Dolazio je iz švicarske plemićke obitelji nastanjene u Karlovcu već od 18. stoljeća, ali i dalje s posjedima u Švicarskoj. I njegov je otac bio carski časnik, a obitelj je bila rodbinski povezana s hrvatskim plemstvom. Njegova je majka podrijetlom bila iz jedne grane barunske obitelji Vranyczany iz Rijeke. Jedan od njegove braće bio je zemljoposjednik u Slavoniji, drugi član konzistorija u Zagrebu, a treći, već pokojni, imao je čin pukovnika. Obitelji je Franjo Josip 1915. dodijelio grofovsku titulu. Rođen 1862. u Karlovcu, Salis-Seewis je 1883. završio Tehničku vojnu akademiju, a 1890. bečku Ratnu školu. Služio je u Glavnom stožeru, a kao učitelj na Kadetskoj školi u Požunu. Osim njemačkim, hrvatskim i francuskim, vladao je i mađarskim jezikom za potrebe službe te osnovama talijanskog i ruskog.⁵⁰⁸ Prvu je visoku poziciju stekao 1899. kao pukovnik i zapovjednik Glavnog stožera 18. pješačke divizije u Ljubljani. Slijedila su zaposlenja u Vojnoj obavještajnoj službi (*Evidenzbüro*) Glavnog stožera u Beču, diplomatske misije u Carigradu i Skopju te zapo-

⁵⁰⁴ Rad je najprije objavljen u *Österreichische Rundschau*, 61/1919., 17–24 i 56–65.

⁵⁰⁵ R. KISZLING, *Die Kroaten*, 77. Suprotno Kiszlingovu prikazu, Grba nije bio Hrvat nego Srbin. 1907. vratio se u zajedničku vojsku kao zapovjednik zbora. Otvorene južnoslavenske sklonosti izrečene u tom pismu nisu imale nikakve posljedice za njegovu karijeru.

⁵⁰⁶ Zakupni ugovor, Brod, 101, 1908., HDA Zagreb, fond 466, kutija 1.

⁵⁰⁷ Salis-Seewis, Privatna korespondencija i bilješke; Novine, članci, izresci; Spisi i službena korespondencija, HDA Zagreb, fond 818.

⁵⁰⁸ National- und Dienstbeschreibung für das Jahr 1912, isto, kutija 1, Spisi i službena korespondencija.

vjedni položaji. Godine 1908. zapovijedao je 79. pješačkom pukovnijom, a 1911. godine 71. pješačkom brigadom, objema u Rijeci.⁵⁰⁹ Tijekom Prvoga svjetskog rata kao upravitelj u Beogradu stalno se žalio na ugarsku vladu. Službeno se njegova djelatnost u Srbiji smatrala uzornom pa je 1916. godine u Uskršnjem prilogu novina okupacijskih vlasti *Belgrader Nachrichten* pisalo sljedeće: „Oduševljeni doček koji su mu posvuda priređivali jasno je potvrdio da stanovništvo ima povjerenja u njega i njegovu upravu.“⁵¹⁰ U dvama sačuvanim spisima mogu se pročitati upraviteljeve pritužbe. Prvi je spis sastavljen u lipnju 1916. povodom posjeta ministra predsjednika grofa Istvána Tisze Srbiji.⁵¹¹ To je bio odgovor na Tiszino pismo upućeno glavnom zapovjedniku zajedničke vojske nadvojvodi Friedrichu. U njemu je predsjednik ugarske vlade izrazio nezadovoljstvo upraviteljem. General Salis-Seewis otišao je mnogo dalje od običnog opravdavanja svojih postupaka. Najviše se okomio na civilnoga zemaljskog namjesnika i bivšeg voditelja odsjeka pri zajedničkom Ministarstvu financija Lajosa Thallóczyja, smatrajući ga Tiszinom sivom eminencijom. Naveo je da iza ugarske „ofenzive“ u Srbiji stoje isključivo egoistični ekonomski i nacionalni interesi. Međutim, i grof Tisza i ugarska vlada bili su izloženi oštroj kritici Salis-Seewisa. Tvrdio je da je predsjednik vlade boravio u posjetu Srbiji samo četiri dana i očito razgovarao samo s ungarofonim časnicima. „Nimalo ne sumnjam da su svi moji suradnici bili usmjereni na to da Njegovu ekscelenciju ispravno obavijeste o konkretnim pitanjima – no tamo gdje je politički ili nacionalni element igrao ulogu, prenesena je obavijest nužno bila subjektivno obojena.“ Osim Thallóczyja, vojnu je upravu u Tiszinoj nazočnosti kritizirao i grof Gyula Szechényi, predstavnik zajedničkog Ministarstva vanjskih poslova. „Povodom tendenciozne kritike ličnosti glavnoga vojnog upravitelja, njegova zapovjednika Glavnog stožera i vođe političke grupe dopustite mi da naglasim samo jedno – sva su trojica tek vojnici i kao takvi poznaju samo jedan ideal: služiti svojem vrhovnom vojnog zapovjedniku. Prilikom audijencije u povodu mog stupanja na dužnost Njegovo se veličanstvo udostojilo zapovjediti mi da u svim slučajevima budem nepristran. Tog sam se najvišeg naloga pridržavao, a i [zapovjednik glavnog stožera] potpukovnik Gellinek i pukovnik Kvaternik [vođa političke grupe] uzdigli su se iznad svakoga političkog i nacionalnog stajališta. To zasigurno vrijedi i za sve one voditelje resora koji su profesionalni vojnici te slijedom čega nacionalna i državna pripadnost njihovih podređenih referenata također nemaju nikakav utjecaj na vođenje upravnih poslova. Prigovor da se hrvatskom elementu daje prednost nad mađarskim istinit je u jednakoj mjeri kao i onaj o navodnom pretpostavljanju austrijskih gospodarskih interesa u Srbiji na štetu ugarskih.“ Gospodarski su argumenti uistinu imali važnu ulogu na ugarskoj strani. Ona se stalno žalila da srpsko tržište nije dovoljno otvoreno. Istodobno su južnoslavenski dijelovi okupacijskih postrojbi imali bolji pristup domaćem stanovništvu i na njihove se časnike gledalo kao na ravnopravne sugovornike. Što se tiče domobranskih postrojbi, Salis-Seewis je bio uvjeren u njihovu pouzdanost. Zbog toga je još više zaoštrio

⁵⁰⁹ Abschrift des Hauptgrundbuchsblatts, isto, Privatna korespondencija i bilješke.

⁵¹⁰ Militär-General-Gouverneur Graf von Salis-Seewis, *Belgrader Nachrichten*, isto, Novine, članci, izresci.

⁵¹¹ K. u. k. Militärgeneralgouvernement für Serbien, Präs. Nr. 8587, isto, Privatna korespondencija i bilješke. Svi navodi u nastavku potječu iz tog spisa.

svoje nezadovoljstvo političarima: „Averzija prema južnoslavenstvu – Hrvatima nesumnjivo kao i Srbima – srećom se uopće ne očituje u ponašanju ugarskih vojnika i oružnika. Jedva da je ima kod k[raljevsko] u[garskih] časnika. Kod civila je već prisutna, a kod političara je potpuna.“ Na kraju Salis-Seewis sažima svoja dva najvažnija argumenta, neiskrenost Mađara i njihove ekonomske ambicije, smatrajući da vrijeđaju čast vojske: „U interesu stvari mogu samo žaliti što površan uvid koji je Njegova ekscelencija grof Tisza dobio prilikom osobnog posjeta nije uspio umanjiti njegovu prethodno stvorenu odbojnost prema c. i k. vojnoj upravi. Pritom je presudna bila dosadašnja izvještajna djelatnost onih civilnih dužnosnika koji se smatraju ovlaštenim eksponentima mađarskog imperijalizma. Ona će zasigurno i dalje ostati takva iako dotični znaju da glavno vojno zapovjedništvo vodi upravu samo prema dobivenim naputcima. Ona će ostati takva unatoč svim našim nastojanjima. Pritom će i više nego udovoljavati jeftinim zahtjevima Ugarske. Povremeno navraćanje državnika nije dovoljno da ga se prizna autoritetom u poslovima upravljanja Srbijom. Neovisno o potpuno neprimjerenim izjavama o dojmovima vezanima za moj osobni nastup, Njegova je ekscelencija jednako tako mogla sastaviti izvještaj u glavnom gradu Ugarske i prije posjeta, uključujući neusiljenu pohvalu kojom je grof István Tisza, zapovjednik domobranskog konjaništva (*Honvéd-Husarenrittmeister*) izvan službe, pohvalio vojničke vrline trojice visokih časnika iskušanih u borbi protiv neprijatelja.“ U vrijeme mira takva se situacija ili ne bi dogodila ili bi se razriješila dvobojem. Međutim, bjesnio je rat. Primjer Salis-Seewisa dokazuje da vojnici nisu uvijek bili nijemi instrumenti politike, već su imali i politička stajališta. Razumljivo je da je Ugarska nato zatražila povlačenje vojnog upravitelja. Salis-Seewis je u srpnju 1917. uputio privatno pisao barunu Ferdinandu von Martereru, general-adjutantu i predstojniku Careve vojne kancelarije. Požalio mu se da je opozvan iz Beograda jer „se mora povući pred sustavnim intrigama budimpeštanskih vlastodržaca i njihovih pomoćnika.“⁵¹² Nadalje, pisao je, konflikt je eskalirao prethodne godine prilikom posjeta predsjednika vlade. Tada su glavnoga vojnog zapovjednika Thallóczyja izabrali u Tiszinu pratnju, a njemu je kao vojnom upravitelju preostala samo organizacija dočeka u Beogradu, što je povrijedilo njegov vojnički ponos. Doživio je to kao „nezasluženu sramotu za svoju ličnost“.

Već je od Mollinaryjeva vremena oštra kritika ugarskih političara bila konstanta u političkim stavovima časnika, o čemu svjedoči više spisa i memoara.⁵¹³ Tijekom Prvoga svjetskog rata vojska je uglavnom izbjegavala politiku. Razumljivo je i da zapovjednici bojišta nisu odobravali nikakvo uplitanje političara u vojne odluke. Početkom prosinca 1914. predsjednik vlade Tisza pokušao se izravno umiješati u vođenje rata, pribojavajući se prodiranja ruske vojske u Sedmogradsku. Da bi ojačao tamo smještene postrojbe, osobno je pisao generalu Borojeviću. General, poznat po svojoj osornosti, oštro je reagirao. Odmah je stvar prijavio Vrhovnom vojnom zapovjedništvu, a vojni su ga organi, razumljivo, poduprli. Osim toga, ocijenio je Tiszina pribojavanja kao „pesimistična“. Svoj je postupak opravdao

⁵¹² Privatbrief Wien, 4. srpnja 1917., *isto*.

⁵¹³ I. DEÁK, „The Habsburg Army in Memoir Literature“, 80.

u pismu ugarskom predsjedniku vlade 3. prosinca 1914. godine: „Što se tiče pesimizma, to je greška u odgoju od koje boluju diplomati, prelati te ljudi u narodnom kasinu (*Nationalkasino*) i konjičkom klubu (*Jockey Klub*). Beč i Budimpešta su mnogo veća legla toga nego vojska. Osigurali smo da časnici skloni pesimizmu ne nanose nikakvu štetu. U mojoj nazočnosti nitko nije pesimističan. Zapovijedi se izvršavaju i to je dovoljno. Oduševljenje se može steći odgojem ili mu se može biti sklon, ali na oduševljenje se nitko ne može prisiliti. Ja sam optimist i to je dovoljno mojoj vojsci, a o čemu se naklapa uz čašu vina, to niti mogu kontrolirati niti na to mogu obraćati pozornost.“⁵¹⁴ General Stjepan Sarkotić čekao je kraj rata i svoje umirovljenje da slobodno izrazi političko stajalište. Ono je pak bilo rezultat posebnih okolnosti. I Sarkotić je kritizirao ugarski stav prema Južnim Slavenima, posebno prema Hrvatima, ali se kao „uvjereni pobornik ugarsko-hrvatskog prijateljstva“ izjasnio o povijesnoj solidarnosti oba naroda: „Stalno sam se trudio uvjeriti Ugarsku u nužnost dobrih odnosa s Hrvatima i obrnuto. Zašto? Jednostavno iz egzistencijalnih razloga, koje sam kao upravitelj zemlje u svjetskom ratu dvostruko osjećao.“⁵¹⁵ Smatrao je da ugarski državnici snose odgovornost za to što nije došlo do pomirenja obiju nacija. Retrospektivno im je pripisivao krivnju za sprečavanje velikohrvatskog rješenja unutar Monarhije: „Austrijski državnici bili su za ujedinjenje svih Južnih Slavena u okviru Monarhije barem 1918. godine, ali ne i ugarski. Oni su – na svoju nesreću – ustrajali na *statusu quo*. Prema njima, samo se Dalmacija smjela sjediniti s Hrvatskom, ako bi je se Austrija prethodno odrekla. Pred kraj su bili spremni dopustiti pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj ili Ugarskoj putem plebiscita. Nikada nisu mogli shvatiti da Hrvatska i Slavonija čine temelj Ugarske, nikada nisu mogli pohvaliti izreku starog Starčevića da nema naroda koji su toliko ovisni jedan o drugome poput Hrvata i Mađara i nikada nisu mogli prepoznati da sreća Ugarske ovisi i o ravnopravnoj Hrvatskoj“⁵¹⁶ Sarkotić je zagovarao federativno preustrojstvo Carstva. Hrvati ne bi samo zadržali svoja prava, nego bi imali i vodeću ulogu: „Kao vjeran sin hrvatskog naroda i svojedobno revan pobornik južnoslavenskog jedinstva u okviru Habsburške Monarhije, rado bih bio vidio, kako sam već spomenuo, ujedinjenje sedam [južnoslavenskih] zemalja koje pripadaju Monarhiji pod hrvatskim vodstvom u državi ravnopravnoj Ugarskoj.“⁵¹⁷ Naposljetku je ugarske političare nazvao grobarima stare Ugarske i zajedničke Monarhije: „Neovisno o mojemu dobrom odnosu s ugarskim državniciima i unatoč tome što sam ih neprekidno pritiskao da ubrzaju rješavanje južnoslavenskog pitanja u hrvatskom smislu, sva moja nastojanja ostala su bez rezultata. Njihova je zasljepljenost bila golema. Gluhi za sve dobre savjete potpuno su pogrešno procijenili ne samo svoj odnos prema Hrvatskoj nego i unutrašnju i vanjsku situaciju. Bili su u zabludi da još imaju moć kad je ona već očito počela kliziti iz njihovih ruku pa svojom bijednom tvrdoglavošću nisu uzrokovali samo propast svoje lijepe kraljevine već i čitave stare Monarhije dostojne poštovanja.“⁵¹⁸ Razumljivo je da je bio nepovjerljiv prema

⁵¹⁴ Nachlass Borojević, KA Wien, kutija 1.

⁵¹⁵ S. F. von SARKOTIĆ, *Jugoslawien*, 9.

⁵¹⁶ *Isto*, 5.

⁵¹⁷ *Isto*, 11.

⁵¹⁸ *Isto*, 9.

novoj jugoslavenskoj kraljevini. Bojao se da će vodeća uloga pripasti Srbima te je povukao paralelu između hrvatske autonomije u okviru Hrvatsko-ugarske nagodbe i budućeg položaja Hrvata u novoj državi: „Može li se Hrvatska i Slavonija odreći autonomije koju je već uživala? Ne podnosi li hrvatski narod u interesu jedinstva najveću žrtvu koju narod može podnijeti kad je spreman odreći se povijesne hrvatske državne ideje (*Staatsgedanken*) – najstarije u čitavoj Europi – i odustati od osnutka vlastite države?“⁵¹⁹

⁵¹⁹ *Isto*, 13 i dalje.

VIII. POGLAVLJE

CARU VJERAN DO SMRTI

U vrijeme izbijanja Prvoga svjetskog rata južnoslavenske je postrojbe pratio glas o odanosti caru i kralju, ali i o njihovoj hrabrosti. Sačuvale su ga još iz doba Vojne krajine. Osim zagrebačkoga XIII. armijskog zбора, na početku rata mobilizirana je i 42. hrvatsko-slavonska domobranska pješačka divizija. U njoj je i tijekom rata zapovjedni jezik bio hrvatski, što je bio jedinstven slučaj u čitavim vojnim snagama Monarhije. Zbog svoje je borbenosti dobila i počasno ime *Vražja divizija (Teufelsdivision)*. Tijekom rata u okviru zajedničke vojske naknadno su formirane tri nove pješačke pukovnije, uglavnom od slavonskih postrojbi. Te su jedinice ušle u V. armiju, dok su dva zбора stacionirana u Dalmaciji, također sastavljena uglavnom od južnoslavenskih postrojbi, činila VI. armiju.⁵²⁰

Mobilizacija u Hrvatskoj i Slavoniji protekla je bez poteškoća i očito su je organi zajedničke vojske i Kraljevskoga ugarskog domobranstva organizirali iznimno učinkovito. Promotri li se pobliže primjer osječkog okruga pučkog ustanka, vidi se da je većina unovačena između studenoga i prosinca 1914. Pozivi za hitnu mobilizaciju sastavljali su se i tiskali na hrvatskom jeziku u Budimpešti, a zatim su iz Osijeka poštom upućivani u sve općine unutar tog okruga pučkog ustanka. Uvijek su se navodili prezime i ime, čin, datum rođenja, godina novačenja, matični broj i prebivalište. Kada su vojnici – rijetko kada s činom višim od kaplarskog – jednom bili pozvani, formular se vraćao s pripadajućom bilješkom. One koji su se javili u Osijek provjeravala je komisija za novačenje. Nesposobni za službu na bojištu bili su dužni služiti u bolnicama ili u sanitetskoj službi. Uglavnom su svi ostajali na južnoslavenskom prostoru, a većina je dospjela u vojnu bolnicu u Sarajevu. Bez obzira na to gdje su se pozvani u vojsku nalazili, vojna je administracija uspijevala doći do njih. Neki su bili raspoređeni izravno u Budimpeštu i morali su se unutar tri dana javiti tamošnjoj okružnoj upravi. Nasuprot tome, mnogi vojni obveznici koji su živjeli u Ugarskoj ili Austriji mobilizirani su u Osijek. Više od 90% imena mobiliziranih bilo je južnoslavensko jer se u slučaju pučkog ustanka uglavnom radilo o običnim vojnicima, a ne o nižim ili višim časnicima. Ipak, bilo je i vojnika njemačkih i mađarskih imena, i to znatno više njemačkih nego mađarskih.⁵²¹ U pravilu su mobilizirani vlastoručno potpisivali pozive u vojsku i pojavljivali se pred komisijom za novačenje u zadanom roku. U mnogim su pak slučajevima pozive potpisivali supruga ili gradonačelnik uz obrazloženje, a istodobno i ispriku, da je pozvani u vojsku ili već mobiliziran ili da radi u nekom udaljenom mjestu. Činjenica da su neki bili prijeko potrebni na poslu nije značila automatsko oslobođenje od vojne službe. Vlasti su savjetovale vlasnicima poduzeća da osoblje pronalaze među nemobiliziranim. Od vojne su službe bili oslobođeni jedino namještenici željeznica, koji su bili mobilizirani u svojoj dotadašnjoj djelatnosti. Naravno, pozivi u vojsku nisu se mogli uručiti onima koji – iako već pokojni – još nisu bili prekríženi na popisu kao ni osobama koje više nisu živjele

⁵²⁰ R. B. SPENCE, „The Yugoslav Role in the Austro-Hungarian Army“, 357.

⁵²¹ HDA Zagreb, fond 475: Kraljevsko ugarsko 28. domobranstvo pučko-ustaško zapovjedništvo u Osijeku.

na zadnjoj navedenoj adresi. Njih su označavali kao „potpuno nepoznate i izgubljene“ (*teljesen ismeretlen és fel nem talalhato*). Može se pretpostaviti da se u tim slučajevima uglavnom radilo o izbjegavanju vojne službe jer su dotični od kolovoza imali dovoljno vremena da nestanu. Posebna situacija nastala je u Hrvatskoj i Slavoniji zbog masovnog i često ilegalnog iseljavanja u Sjevernu Ameriku, počevši od kraja zadnjih desetljeća 19. stoljeća. Neki su se iseljenici doduše vratili u Austro-Ugarsku, ali je većina njih ostala u inozemstvu ili zbog manjka sredstava za prekomorsko putovanje ili jednostavno zato što se nisu željeli vratiti. Ako rodbina ili gradonačelnik nisu upisali adresu iseljenika, vlasti su same utvrđivale njihovu odsutnost riječima „nalazi se u Severnoj Americi“.⁵²² Težak problem za Monarhiju nije predstavljalo samo iseljavanje iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije već i iz Slovačke i Galicije. Između 1899. i 1913. Hrvatsku i Slavoniju napustilo je oko 400.000⁵²³, a Dalmaciju oko 50.000 ljudi, od čega su više od dvije trećine bili muškarci.⁵²⁴ Grof Khuen-Hédervary je pokušao zaustaviti to kretanje za vrijeme svog banovanja, ali je morao priznati da je iseljavanje za mnoge stanovnike priobalnih i gorskih predjela bilo potpuno opravdano jer u Hrvatskoj nisu imali svijetlu budućnost. Neovisno o tome, smatrao je da se u većini slučajeva ipak radi o „lakoumnosti i lakovjernosti“.⁵²⁵ Početak rata uistinu je posvjedočio o hrabrosti južnoslavenskih vojnika u borbama iako su bili suočeni s teškom zadaćom na pohodu protiv Srbije. Antisrpski osjećaji, pojačano prisutni u zadnjim prijeratnim godinama, dodatno su se pojačali nakon dvostrukog ubojstva u Sarajevu. Posebno su bili rašireni među bosanskim Hrvatima i Muslimanima, ali i među Slavoncima. Južnoslavenski vojnici s obje strane bojišnice grdili su jedni druge i zavjetovali se na borbu na život i smrt. Čak su i habsburški Srbi 1914. vršili svoje dužnosti protiv sunarodnjaka, kao i poslije na ruskom bojištu.⁵²⁶ Ta pouzdanost i spremnost na borbu nije iznenadila samo neprijatelja, koji je u više navrata očekivao raspad carskih postrojbi, nego i vlastito vrhovno zapovjedništvo. Neki su njegovi zapovjednici, čak i sam zapovjednik Glavnog stožera Conrad von Hötzendorf, sumnjali u vjernost dijela postrojbi. Zbog tih je bojazni bio promijenjen čak i razmještaj nekoliko „nacionalnih“ pukovnija, da bi se otklonila mogućnost odbijanja izvršenja zapovijedi u vojnim akcijama protiv protivnika iste nacionalnosti. Te se mjere ipak nisu odnosile na južnoslavenske jedinice zajedničke vojske i Kraljevskoga ugarskog domobranstva.

Iako je vojno vodstvo Monarhije stalno prigovaralo ugarskoj politici da želi srušiti Monarhiju u ponor, nije bilo slične kritike ugarskih vojnika. Naprotiv, ugarske postrojbe, čak više one u zajedničkoj vojsci nego one u domobranstvu, cijenile su se kao pouzdane i odane kralju. Pritom su bile odmah iza Nijemaca, a ispred Hrvata.⁵²⁷ Usprkos Nagodbi, dualizmu i radikalizaciji nacionalne svijesti, Mađare i Hrvate, ali i Slovake i Slovence hvalili su zbog

⁵²² Isto.

⁵²³ Ivan Čizmić u članku „O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880–1914.“ (*Historijski zbornik*, 27–28/1974. – 1975., 27–47) na strani 30 iznosi podatak o 257.212 iseljenih u razdoblju od 1900. do 1913. godine (*nap. ur.*).

⁵²⁴ Dimitrije DJORDJEVIĆ, „Die Serben“, u: A. WANDRUSZKA, P. URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918 III/1: Die Völker des Reiches*, 739; A. SUPPAN, „Die Kroaten“, u: isto, 633.

⁵²⁵ M. POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, 122.

⁵²⁶ R. KISZLING, „Habsburgs Wehrmacht im Spiegel des Nationalitätenproblems“, 250.

⁵²⁷ Rudolf KISZLING, „Das Nationalitätenproblem im Habsburgs Wehrmacht 1848–1918“, *Der Donauraum*, 4/1959., 89.

odanosti dinastiji i državi. Ta privrženost Monarhiji bila je rezultat tradicije i odgoja, bila je ukorijenjena u kolektivnoj svijesti svih naroda i bila je dijelom temeljnog mentalnog sklopa Carstva. I dalje se njegovala u školi, crkvi i – možda čak i najviše – u vojsci. Taj su princip naglašavali svi priručnici, godišnjaci, udžbenici i rječnici objavljeni za polaznike vojnih škola, vojsku, više i niže časnike c. i k. vojske, domobranstva i oružništva u obje državne polovice. Kroz ugarske se publikacije doduše protezala nit koja je podsjećala na slavu i sjaj ugarskih vladara od Arpada i samo se Nikoli Zrinskom (mađ. Miklós Zrínyi) dopuštala simbioza s Hrvatskom. Međutim, osim vlastita uređenja, i u Ugarskoj je u središtu svih sličnih spisa bilo odavanje počasti kralju.⁵²⁸ Pogotovo su rječnici naglašavali toleranciju. Cilj im je bio spriječiti nesporazume između časnika i vojnika. Ponekad pretenciozno, ali zapravo prije svega paternalistički, uvijek su sadržavali temeljne pojmove habsburškog društva, kao na primjer vjersku trpeljivost: „Strogo se kažnjavaju pogrde na vjerskoj osnovi ili izrugivanje inovjercima.“⁵²⁹ Bile su uvrštavane i važne izreke iz vojničkog života poput „caru vjeran do smrti“ ili „u tvojem je taboru Austrija“.⁵³⁰

Sve dok su zajedničku vojsku vodili profesionalni časnici, problem jezika nije bio nepremostiv. S vremenom je Kraljevsko ugarsko domobranstvo postajalo sve više jednojezično mađarsko. U njegovim je hrvatsko-slavonskim jedinicama pak većina časnika znala njemački, no već u desetljećima prije Prvoga svjetskog rata vojska je zbog povećanja pričuve počela gubiti svoj nadnacionalan karakter. Taj je proces tijekom rata sve više dobivao na važnosti jer je većina profesionalnih časnika i vojnika izginula u prvim mjesecima. Postrojbe su se zato morale iznova formirati od civila i pripadnika pučkog ustanka te od pričuvnog kadra. Njima je nedostajala jezična vještina njihovih prethodnika. Komunikacija između vojnika i časnika, ali i među samim časnicima te između časnika u postrojbama i zapovjedništava postajala je sve teža. Već se u jednoj armijskoj zapovijedi od 25. srpnja 1914. posebna pozornost pridavala potrebi sposobnosti komunikacije u slučaju rata. Isticalo se doduše da je službeni jezik njemački, ali se istodobno dopuštalo i korištenje drugih jezika: „U ratu se u pismenoj službenoj komunikaciji između viših zapovjedništava vojske, mornarice, c. i k. domobranstva i c. i k. pučkog ustanka s jedne te k. u. domobranstva i k. u. pučkog ustanka s druge strane, sva korespondencija taktičkog i operativnog sadržaja mora voditi na njemačkom jeziku. U pismenoj komunikaciji taktičkog i operativnog sadržaja između viših zapovjednika i postrojbi navedenih kategorija oružanih snaga isključiva je smjernica da se uvijek rabi onaj jezik koji najpouzdanije osigurava brzo i sigurno sporazumijevanje. I tom će zahtjevu u većini slučajeva najbolje odgovarati armijski jezik. U dvojbjenim se slučajevima – ima li vremena i mogućnosti – dotični pisani dokument mora sastaviti dvojezično, odnosno prevesti na međupostajama.“⁵³¹ Pričuvni časnici novačili su se iz sve nižih

⁵²⁸ Primjer u: Ignác VAGHÓ, *Katonai olvasokönyv a magyar királyi honvédség iskolai számára* [Vojna čitanka za kraljevske ugarske domobranske škole], Nagykanizsa 1887., 141.

⁵²⁹ Rudolf UNGERSBÖCK, *Militärisches Konversations-Taschenbuch der kroatischen (serbokroatischen) Sprache*, Wien 1908., 24. Taj rječnik prigodno je sastavio jedan kapetan 1. bosansko-hercegovačke pješake pukovnije u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine.

⁵³⁰ *Isto*, 339. Budući da se radi o austrijskom rječniku, govori se o caru, a ne o kralju.

⁵³¹ Res. Nr. 2. 1914, HL Budapest, Ófelsége katonai irodája, kutija 1, Titkos iratok [tajni spisi].

društvenih slojeva i nedostajalo im je autoriteta, samopouzdanja i naposljetku prestiža da učinkovito vode postrojbe. Časnički je sastav doduše ostao nadnacionalan kao i prije, ali je izgubio svoje jako njemačko obilježje. Nije imao visoko razvijenu sposobnost komunikacije i možda nije imao želju održati kontakt s vojnicima. Svi elementi koji su prije rata povezivali vojsku i od nje stvorili stup Monarhije, iznenada su nestali.

Početak 1917. zapovjedništvo vojske je odbilo poslati nove južnoslavenske postrojbe na Balkan. To nije značilo da su tamo smještene postrojbe postale nepouzdana.⁵³² Naprotiv, većina vojske borila se do kraja. Ipak, vrhovno zapovjedništvo ozbiljno je shvatilo prve pobune i nagovještaje nezadovoljstva u postrojbama. Neki su Južni Slaveni već bili dezertirali i stvarali su bande razbojnika i dobrovoljačke grupe.⁵³³ Istodobno su osnivane i „nacionalne“ jedinice u neprijateljskim vojskama, poput poznatih čeških legija, koje su se na strani Francuske, Italije i Rusije borile protiv Habsburške Monarhije. Udio onih koji su odbili izvršiti zapovijed ili su dezertirali bio je u hrvatskim jedinicama manji nego u postrojbama drugih nenjemačkih nacionalnosti. Ipak, broj južnoslavenskih dezertera – nisu sve bili Hrvati – bio je već dovoljan za osnutak znatne borbene postrojbe. Tako je takozvani *zeleni kadar* imao na raspolaganju strojnice i nekoliko topova te je bio stalna prijetnja austrougarskim postrojbama.⁵³⁴ Krajem rata razbojstva su postala učestalija i širila su se na sve više jedinica. Koncem listopada 1918. zahvatila su i Borojevićevu armijsku grupu na Piavi, gdje se ugarske postrojbe više nisu željele boriti i zahtijevale su povratak u domovinu. I u mornarici su se pojačali nemiri pa je zapovjednik flote kontraadmiral Miklós Horthy još 28. listopada 1918. uzalud tražio pouzdanu pješачku brigadu za svladavanje pobune mornara u Puli.⁵³⁵ I srpski general i mađarski admiral su bez sumnje ostali vjerni caru i kralju. Jednako odana bila je većina časnika. Oni su svoje postrojbe i dalje poučavali o ideji jedinstvenog carstva. Ipak, ono se više nije moglo održati *indivisibiliter ac inseparabiliter*. Pritom je odgovornost razdijeljena na sve strane iako su Mađari zasigurno odigrali posebnu ulogu. Uzme li se u obzir broj mrtvih, ne može se ne primijetiti da je izreka *caru vjeran do smrti* bila istinita u slučaju vojnika. Među preživjelima je i godinama poslije bila primjetna čežnja za carskom vojskom. Zasigurno je bilo ogorčenja, a ponekad i razočaranja zbog političkog razvoja poslijeratnih prilika, pogotovo u Hrvata.

Na pitanje je li i u kolikoj je mjeri eksperiment s domobranstvom bio vojno uspješan u Hrvatskoj i Slavoniji, mora se dati pozitivan odgovor. Do 1914. godine može se govoriti o uspjehu ugarske političke volje iz 1868., barem vezano za vojna pitanja. Kad je rođen *honvéd*, jako je malo ljudi vjerovalo da će se razviti u uistinu učinkovitu oružanu snagu. Mađarski radikali željeli su da domobranstvo bude ili potpuno neovisno o zajedničkoj vojsci ili da ga uopće nema. Vojni krugovi u Beču gledali su pak na *honvéd* kao na potencijalnu opasnost za državno jedinstvo. U Hrvatskoj i Slavoniji političari su se manje zanimali za vojna pitanja, a ako i jesu, tada su radije govorili o zajedničkoj vojsci. Hrvatskoj su javnosti

⁵³² G. E. ROTHENBERG, „The Habsburg Army and the Nationality Problem“, 85.

⁵³³ I. DEÁK, „The Ethnic Question“, 44.

⁵³⁴ *Österreich–Ungarns letzter Krieg VII: Das Kriegsjahr 1918*, Wien 1938., 97.

⁵³⁵ *Isto*, 634.

bili važniji teritorijalna budućnost zemlje i pitanje Vojne krajine. Kada su nakon prihvaćanja Hrvatsko-ugarske nagodbe stvorene hrvatske domobranske jedinice i oružništvo, ban Ivan Mažuranić zagovarao je dodjeljivanje oružništva autonomnoj zemaljskoj upravi. U razdoblju između 1867. i 1868., nakon zaključenja pregovora o nagodbi između Austrije i Ugarske te Ugarske i Hrvatske, još je bilo vrlo živo sjećanje na 1848. Pomirenje se nije pokazalo samo mogućim, nego je istodobno postalo i trajno. Događaji iz 1848./1849. uvijek su se iznova pojavljivali u javnoj polemici, ali su zapravo postali poglavljem povijesti obiju nacija, a ne trajnim političkim argumentom. Tome je pridonijela i činjenica da je 1848. godina imala različite učinke s jedne i druge strane Drave. Godine 1867. u Ugarskoj su najprije pobijedili „umjereni“ bivši revolucionari. Oni su željeli postići iskreni dogovor s nacionalnostima. U tom je kontekstu nova ugarska vlada namjeravala organizirati vlastitu vojsku jer je uvidjela da ne može presudno utjecati na zajedničku vojsku. Da bi osigurao ono što je bilo bitno, ministar predsjednik Andrassy popustio je u detaljima vojnog pitanja. Čim je prihvaćen princip ugarskog domobranstva i time priznato njegovo podređivanje vlastitom Ministarstvu zemaljske obrane, ugarska je vlada dobila veći manevarski prostor za svoje vojne inicijative. Ugarska politika prihvatila je *honvéd* kao malo rješenje u nedostatku većega. To objašnjava i činjenicu da je Ugarska često odbijala izglasovati proračun i novake za zajedničku vojsku, ali je naprotiv uvijek bila spremna velikodušno opremiti Kraljevsko ugarsko domobranstvo. S jedne strane, nisu željeli da previše mladih Mađara ode u zajedničku vojsku, s druge su pak strane pokušavali kao i prije mađarizirati ugarske pukovnije zajedničke vojske uvođenjem mađarskoga kao zapovjednog jezika.

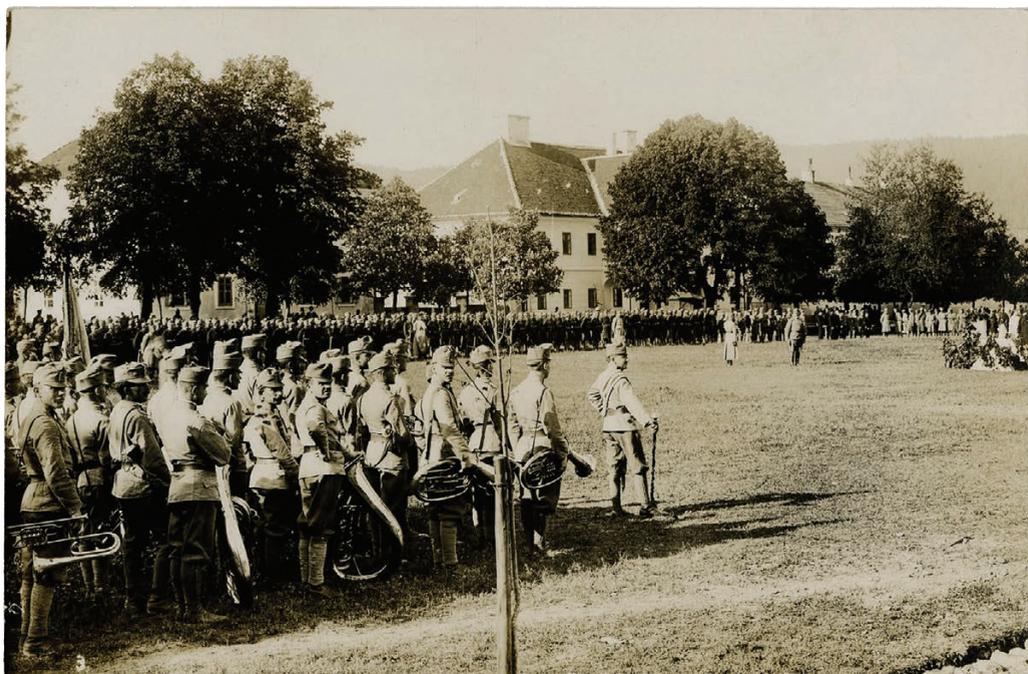
Ugarski političari iz 1868. pokušavali su putem Kraljevskoga ugarskog domobranstva ostvariti različite ciljeve te su u tome gotovo u potpunosti i uspjeli. Željeli su konačno zacijeliti rane iz 1848./49. i dokazati da je nova Ugarska u stanju osnovati vojsku odanu kralju, ali neovisnu o Austriji. Iza toga se nije krila, kako su se mnogi visoki časnici pribojavali, priprema za neki budući rat za neovisnost, ali je zajednička vojska dobila konkurenciju. Ugarska su nastojanja pritom obuhvaćala razne inicijative: razmještaj, izgradnju vojarni i ostalih vojnih ustanova, opremu i izobrazbu, i to ne samo za domobranstvo već i za oružništvo, iako je potonje raspolagalo iznimno malim sredstvima. Razvoj vlastitih oružanih snaga bio je aspekt ugarskog procesa modernizacije. Postrojbe su trebale biti dobro obučene, zdrave, opremljene prikladnim odorama i modernim oružjem, smještene u čistim i prostranim vojarnama da bi društvu mogle slati sliku prikladnu duhu vremena. Iako su ciljevi tek djelomično ostvareni, ta je namjera naišla na odobravanje javnosti. I u Hrvatskoj i Slavoniji ta je dimenzija modernizacije također imala važnu ulogu. Podudarala se, kao i u Ugarskoj, s uvođenjem školske i vojne obveze, stvaranjem građanskog društva i urbanizacijom. Time su vojnici, a još više oružnici, postali akteri procesa modernizacije. Vojska se trudila biti viđenom. Zbog toga su se često organizirale parade u sjajnim odorama i uza zvuke vojnih orkestara, kao i jahački turniri i streljačka natjecanja. Ugarska je strana obilato pomagala militarizaciju Hrvatske i Slavonije. Postrojbe su doduše bile rijetko razmještene, što se može pripisati nedostatku financijskih sredstava, ali je to bio i pokazatelj da se na tu zemlju nije više gledalo kao na neprijateljsku. Zbog toga su domobranstvo i oružništvo u Hrvatskoj i Slavoniji bili nacionalno hrvatski pa nije bila potrebna čvršća kontrola kao u mađarizira-

nim postrojbama u Sedmogradskoj. Osim toga, hrvatski vojnici i časnici s pravom su slo-
vili kao odani kralju tako da im se moglo vjerovati, a i dokazali su svoju pouzdanost prema
ugarskoj državi. U zajedničkim su se akcijama postrojbe i zapovjednici ponašali bespri-
jekorno. Nakon razvojačenja Vojne krajine, u Hrvatskoj i Slavoniji nije više bilo naznaka
vojničkog neposluha. Iznimno pozitivna slika Kraljevskoga ugarskog domobranstva, koju
su već i suvremenici brižno njegovali, a mađarska historiografija međuratnog razdoblja na-
stavila održavati, uglavnom je odgovarala stvarnosti i obilježavala je mentalitete.

Nacionalno su pitanje shvaćali očito samo viši časnici, i to na umjeren način. Svoju su
kritiku – s iznimkom Mollinaryja – formulirali uglavnom tek nakon kraja Prvoga svjetskog
rata. Njihova se kritika odnosila na politiku općenito, a ne na vojsku i domobranstvo. Uz
ugarske političare, ni hrvatske stranke ni njihovi vođe u pravilu nisu bili bolje vrednovani.
Predstavnike vojske su, naprotiv, i u narodu uglavnom doživljavali kao zemljake. Zbog toga
su se rijetki slučajevi izbijanja javnog nezadovoljstva, poput onih 1883. godine, usmjeravali
prema ugarskim simbolima državne moći, ali ne i protiv domobranstva. Ugarska vlada ni-
je željela i nije mogla mađarizirati hrvatsko-slavonske jedinice Kraljevskoga ugarskog do-
mobranstva i oružništva. To se nije smatralo potrebnim jer su postrojbe ispunjavale svoju
dužnost i jer su dokazale svoju vjernost državi. Osim toga, takav bi pokušaj mađarizacije
značio opasnu igru zato što ne bi bila isključena moguća pobuna. Bilo je to naposljetku
i organizacijski nemoguće zbog premalog broja časnika i drugih kadrova koji su govorili
mađarski. Ono što se moglo pokušati s namještenicima željeznica ili financijske uprave, u
Kraljevskom je ugarskom domobranstvu bilo nezamislivo.

SLIKOVNI PRILOZI 2

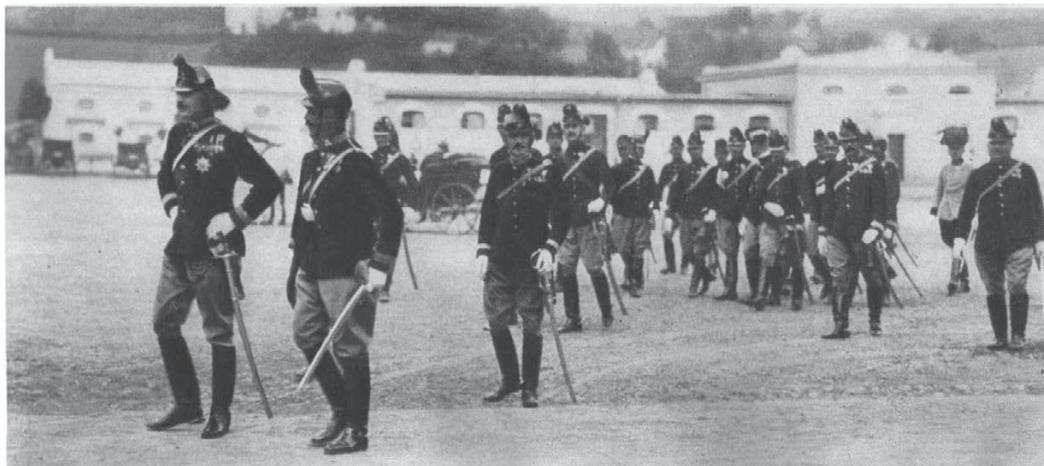
DEMONSTRACIJA VOJNE MOĆI

Slika 33.

Slika 34.

Slika 35.

Slika 36.

RATNA ZNAMENJA DOMOBRANSKIH POSTROJBI

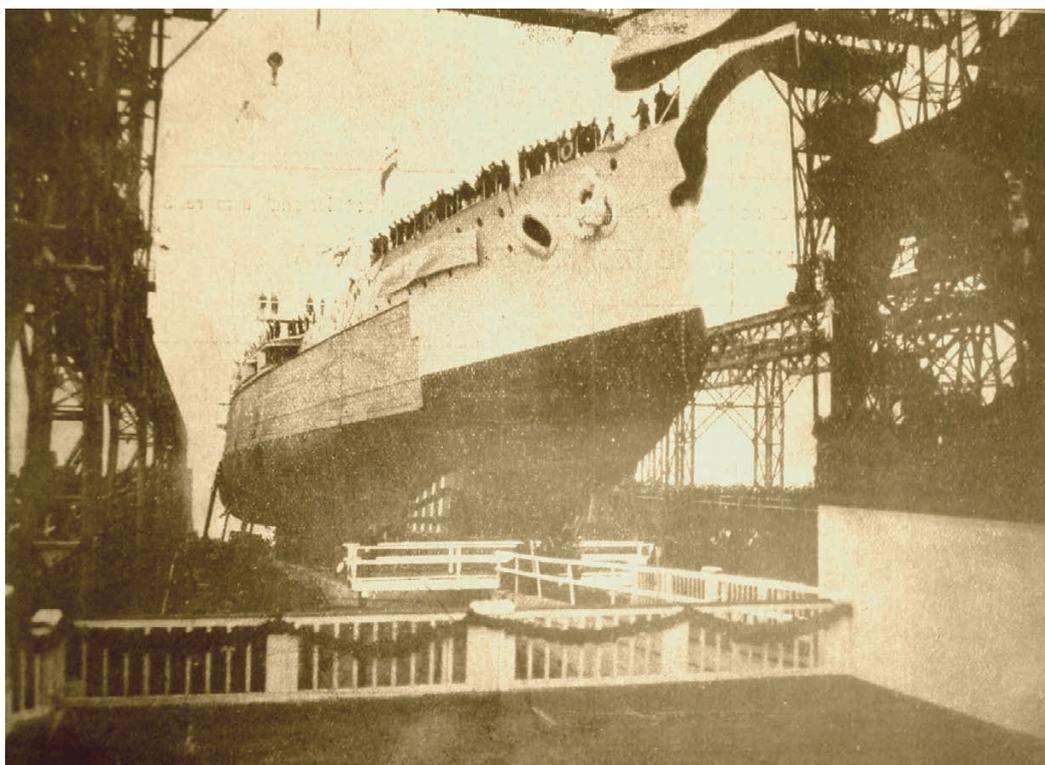

Slika 37.

Slika 38.

UGARSKI VOJNI PONOS SAGRAĐEN NA HRVATSKOM TLU

Slika 39.

VOJNIČKI PROFILI I KARAKTERI

Slika 40.

Slika 41.

Slika 42.

Slika 43.

Slika 48.

Slika 49.

Slika 50.

PRED PONOROM RATA

Slika 51.

Slika 52.

ZAGREB U RATNO DOBA.

Slika 53.

Slika 54.

Slika 55.

Slika 56.

Slika 57.

Slika 58.

Mr. J. Williams
Balas.
Permanental
D. S. S. S.

Slika 59.

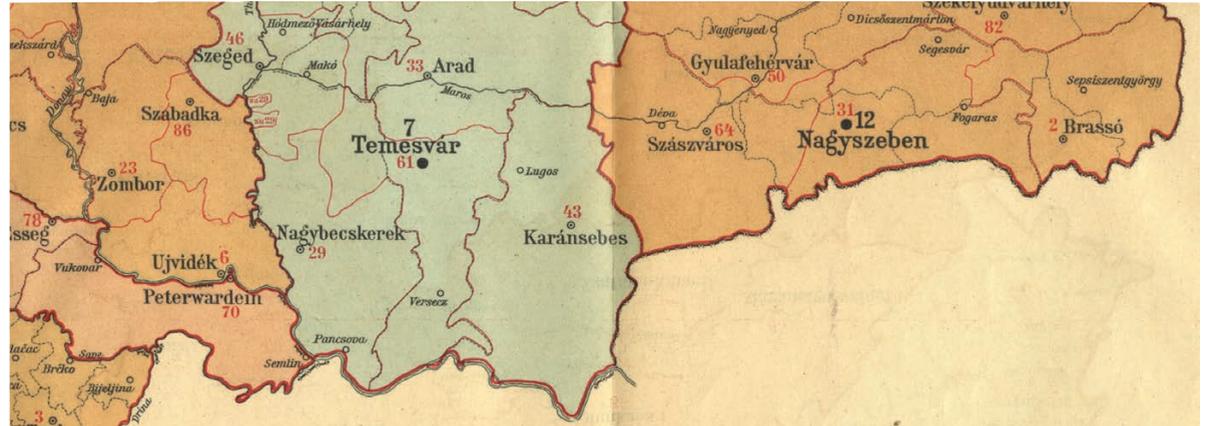
Slika 60.

Militärterritorial- und Ergänzungsbezirkseinteilung

(Razmjestaj vojno-teritorijalnih i popunidbenih okružja)

Slika 61.

Übersicht der Ergänzungsbezirke nach ihrer Territorialeinteilung.

Des Ergänzungsbezirkkommandos		In Bereiche des Militärterritorkom.		Des Ergänzungsbezirkkommandos		In Bereiche des Militärterritorkom.		Des Ergänzungsbezirkkommandos		In Bereiche des Militärterritorkom.	
Nr.	Standort	Nr.	Standort	Nr.	Standort	Nr.	Standort	Nr.	Standort	Nr.	Standort
1	Proppan	28	Nagybecskerek	37	Tarnów	88	Krakau	89	Máramarosiget	90	Kassa
2	Brassó	30	Lénberg	38	Lemberg	89	Lemberg	91	Szabadka	91	Budapest
3	Krenster	31	Nagyszeben	39	Nagyszeben	90	Imnbruck	92	Cilli	92	Gras
4	Wien	32	Budapest	40	Eger	91	Kassa	93	Beraun	93	Prag
5	Szatmár-Németi	33	Kassa	41	Temesvár	92	Temesvár	94	Gródek	94	Przemysl
6	Ujvidék	34	Budapest	42	Kassa	93	Maros-Vásárhely	95	Jorobau	95	Przemysl
7	Klagenfurt	35	Pilsen	43	Prag	94	Bosnierze	96	Belweis	96	Prag
8	Reims	36	Jungbunzlau	44	Leitmeritz	95	Szászváros	97	Konotau	97	Leitmeritz
9	Stry	37	Nagy-Váradi	45	Temesvár	96	Munkács	98	Mähr. Schönberg	98	Krakau
10	Przemysl	38	Kecskemét	46	Budapest	97	Ungvár	99	Turau	99	Leitmeritz
11	Pisek	39	Debrecen	47	Temesvár	98	Eperjes	100	Csozokó	100	Lemberg
12	Komárom	40	Rzeszów	48	Przemysl	99	Szolnok	101	Carlsstadt	101	Agram
13	Krakau	41	Csernowitz	49	Lemberg	100	Székeshérvár	102	Triest	102	Gras
14	Linz	42	Theresienstadt	50	Leitmeritz	101	Peterwardein	103	Hohenmanth	103	Leitmeritz
15	Tarnopol	43	Karásnebes	51	Temesvár	102	Trencsén	104	Zaaim	104	Wien
16	Belovar	44	Kapovár	52	Budapest	103	Pozsony	105	Krakau	105	Krakau
17	Laibach	45	Sanok	53	Przemysl	104	Pozsony	106	Teachen	106	Temesvár
18	Königsgrätz	46	Szeged	54	Temesvár	105	Prag	107	Hódőcsaba	107	Nagyszeben
19	Győr	47	Marburg	55	Gras	106	Leitmeritz	108	Beneochau	108	Prag
20	Neusandez	48	Krakau	56	Pozsony	107	Prag	109	Für die	109	Insbruck
21	Cattaro	49	Nagykinnisa	57	Wien	108	Für die	110	Tiroler	110	Insbruck
22	Sinj	50	Kapovár	58	Wien	109	Kaiserjäger	111	Brixen	111	Insbruck
23	Zombor	51	Ragusa	59	Wien	110	Trident	112	Triest	112	Gras
24	Kolomea	52	Gyulafehérvár	60	Nagyszeben	111	Kriegs-	113	Fiume	113	Agram
25	Loancon	53	Kolozsár	61	Budapest	112	Sebenico	114	Sarajevo	114	Ragusa
26	Besztergom	54	Pécs	62	Agram	113	Nagyszeben	115	Sarajevo	115	Sarajevo
27	Gras	55	Olmitz	63	Nagyszeben	114	Pozsony	116	2 Banjalaka	116	Sarajevo
28	Prag	56	Bratsány	64	Lemberg	115	Wien	117	3 Tuzla	117	Sarajevo
			Wadowice	65	Krakau	116	Wien	118	4 Mostar	118	Ragusa

Der ehemalige Kreis Cattaro und das Festland des ehemaligen Kreises Ragusa bilden ausschließlich Anteile des k. k. Landwehr-Ergänzungsbezirkes Nr. 37 Castelnuovo.

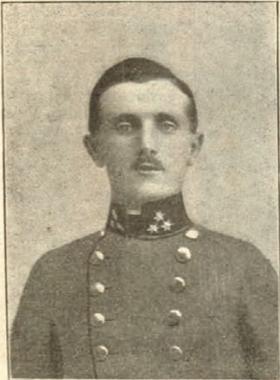
„CARU VJERAN DO SMRTI“

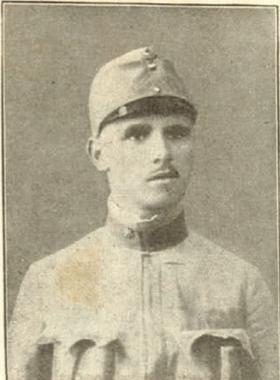
Slika 62.

BR. 47. „ILUSTROVANI LIST“ STRANA 1107.

PALI HRVATSKI JUNACI

Antun Pipinić,
vodnik 26 domobr. pukovnije u Kar-
lovcu, pao na bojnopolju u Srbiji.

Mirko Tićak,
domobran-poručnik, rođen u Bakru,
pao na južnom ratištu

August Malnar,
desetnik 26 dom. pješ. puk., tipograf u
Zagrebu, umro 28. listopada u Tuzli
uslijed zadobivenih rana na srp. bojištu

Slika 63.

POGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Drago Rokсандić

Prošle godine u Hrvatskoj je održan impresivan broj skupova, otvoreno mnoštvo izložbi i upriličen velik broj različitih događanja posvećenih 100. obljetnici početka Prvoga svjetskog rata. „Zaboravljeni rat“ je „oživio“ u javnosti i medijima na načine koji su u štoćemu bez presedana u hrvatskoj kulturi sjećanja. Sve što je učinjeno i što se radi izgleda da ima paradoksalan učinak. Što se više kumuliraju nove spoznaje o Prvom svjetskom ratu, sve je jasnije koliko su proturječne te u svakom slučaju nedovoljne spoznaje o svijetu prije 28. lipnja 1914. godine. Taj se učinak pojačava u slučaju inače otvorenih pitanja hrvatske povijesti prije i poslije spomenutog datuma. Aktualne reminiscencije na habsburšku lojalističku bravuroznost hrvatskih postrojbi u spomenutom ratu u očitu su kontrapunktu s *master-narratives* u hrvatskoj historiografiji i kulturi o hrvatskoj povijesti od 1883. do 1914. godine pa i o čitavu razdoblju od Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine do Prvoga svjetskog rata. „Khuenovo doba“ ili „Doba komesarijata“ teško da mogu biti inspirativna „zlatna doba“ hrvatske povijesti. Postavlja se pitanje je li bio potreban svjetski rat da bi Habsburgovci dobili svoj *raison d'être* u Hrvatskoj. Pitanje je nesumnjivo retoričko jer se historiografija ipak ne može svesti na stereotipe. Njezina se pitanja drugačije formuliraju.

Hrvatsko izdanje knjige Catherine Horel *Vojnici između nacionalnih fronti. Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868.–1914.* stoga je u hrvatskoj historiografiji važno prije svega kao doprinos povijesti „Nagodbene Hrvatske“. Moderna monografija/sinteza pod takvim naslovom, naime, u hrvatskoj historiografiji još uvijek ne postoji. Knjiga C. Horel je svakako dobrodošla imajući na umu važnost modernizacijskih i nacionalnointegracijskih promjena u hrvatskom društvu koje su se zbivale upravo tada, između 1868. i 1918. godine, a koje uključuju i vojne aspekte. Kraljevsko ugarsko domobranstvo u Hrvatskoj i Slavoniji je samo po sebi, kao što to ova knjiga dokazuje, i nacionalnointegracijski i modernizacijski fenomen u hrvatskoj povijesti. Ono je nastalo – pored ostalog – nakon razvojačenja Vojne krajine i prisajedinjenja Hrvatsko-slavonske Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj. Kao što je Hrvatsko-slavonska Vojna krajina doprinosila distinktivnosti statusa Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Habsburškoj Monarhiji, tako ju je i Kraljevsko ugarsko domobranstvo u Hrvatskoj i Slavoniji činilo različitom od drugih zemalja u nagodbenoj Austro-Ugarskoj. Ovaj je aspekt privukao posebnu pažnju autorice te je s njime u vezi ipak potrebno dodati da se hrvatsku vojnu povijest u habsburškom podaništvu, od početka 16. do početka 20. stoljeća, ne može svesti samo na Vojnu krajinu kao dinastički *corpus separatum*. Prvo, hrvatska staleška povijest sve do 1848. godine je povijest staleškog „monopola na upotrebu sile“, neovisno o promjenama dinastičkih ovlasti. Drugo, vojnokrajiška povijest je u svim fazama svog razvitka nerazlučiva i od hrvatske staleške povijesti, isto tako neovisno o ograničenjima staleških jurisdik-

cija. Treće, Habsburgovci su na svojoj imperijalnoj tromedi na hrvatskom tlu na različite načine u različitim periodima i situacijama militarizirali sve društvene zajednice, neovisno o njihovu statusu. Kraljevsko ugarsko domobranstvo u Hrvatskoj i Slavoniji je u tom smislu bilo nastavak istih tradicija u novim, modernizacijskim uvjetima. Treba dodati – i u promijenjenoj geopolitičkoj konstelaciji nakon 1878. godine, kada se epicentri habsburških imperijalnih ambicija inače pomjeraju prema europskom Jugoistoku, što je koincidiralo s logikama različitih hrvatskih nacionalno-integracijskih ideologija.

Ova knjiga je otvorila još jedno važno pitanje koje je u hrvatskoj historiografiji dosad samo povremeno bilo predmet znanstvenih istraživanja, a to je nacionalni aspekt modernizacijskih vojnih reformi nakon dualizacije Monarhije. Ono uključuje i subaspekt nacionalnog samoosvješćivanja zapovjednog kadra u svim komponentama habsburških oružanih snaga, dakle i u Kraljevskom ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji. Nije teško suglasiti se s autoricom da je nacionalno samoosvješćivanje zapovjednog kadra u oružanim snagama kontinuirano bilo nerazlučivo povezano s habsburškim dinastičkim lojalizmom, što je u ljeto 1914. godine došlo do svoga punog izražaja. Ipak treba naglasiti da je već iskustvo 1848./1849. godine posvjedočilo širom Austrijskog Carstva da vojni zapovjedni kadar uopće nije bio imun na nacionalni izazov. Mnogi časnici talijanske i mađarske nacionalnosti odricali su se u to vrijeme habsburškog lojalizma. Dosljedno prihvaćajući načelo talijanskoga ili mađarskog narodnog suvereniteta, odbacivali su bilo kakav habsburški suverenitet. Neovisno o tome, velika većina vojnog zapovjednog kadra bila je u čitavu tom razdoblju habsburški lojalna i njegovo nacionalno samoosvješćivanje rijetko je kada bilo „ubrzanije“ nego što je to habsburški lojalizam podržavao ili mogao prihvatiti. Nakon 1848. te konačno nakon 1867. godine Habsburgovci su prihvatili načelo narodnosti. Iako su to učinili krajnje nedosljedno – dualiziravši Monarhiju te nijansirajući građanska i narodnosna prava u različitim svojim povijesnim zemljama – nacionalno izjašnjavanje bilo je svim nedosljednostima unatoč legalno. Vojni zapovjedni kadar, *in corpore* i kao pojedinci, nesumnjivo su i sami bili akteri u tom procesu. Njegova nacionalizacija slijedila je obrasce koji u hrvatskoj povijesti još uvijek nisu detaljnije istraženi tako da i u historiografiji prevladavaju krajnje pojednostavljeni obrasci. Ova knjiga Catherine Horel nije rješavala te probleme, ali ih je kompleksnošću svoje strukture postavila na nov način i uvelike olakšala daljnja, konceptualno osmišljenija istraživanja.

Knjiga o Kraljevskom ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji čini mi se najuspješnija kao socijalnohistorijska interpretacija modernizacijskih aspekata vojnih reformi u Bansknoj Hrvatskoj, tj. svih onih promjena koje će već Prvi svjetski rat učiniti „totalnim ratom“. Čitatelj ove knjige će na sugestivna način shvatiti da je vojna učinkovitost domobranstva itekako ovisila o razini skolarizacije u hrvatskom društvu, o zdravstvenom stanju stanovništva, o kvaliteti prehrane, o stambenim uvjetima itd., itd. Kada je o samom domobranstvu riječ, tj. o lancu obveza od novačenja do otpusta iz pučkog ustanka, o aktivnom i rezervnom statusu obveznika, o izobrazbama, obukama, vježbama, logorovanjima, mobilizacijama, vojnom angažiranju, moderni je ustroj vojne obveze promijenio način života kako samih obveznika tako i njihovih obitelji. Militarizacija je imala kapilarne učinke u ljudskoj svakodnevnici u čitavu društvu. Kada je pak o zapovjednom kadru riječ, najteže

je bilo sačuvati prestižnost njegova socijalnog statusa, a time i autoritet u društvu. Vojna su zanimanja, sa čitavim nizom disciplinskih ograničenja u službi i izvan službe, bila zahtjevnija i vremenom sve manje atraktivna za društveno povlaštene. Ona su pretpostavljala čitav niz osobnih odricanja u pravu na obiteljski život, kulturu svakodnevnice itd. Simboličke privilegije i različite povlastice, češće materijalne nego novčane naravi, doprinosile su isticanju vojništva u javnim prostorima, ali ne i socijalnom dinamiziranju njegove uloge na načine koji bi bili usporedljivi sa socijalnim dinamizom profesija društva na putu industrijalizacije i otvaranja prema svijetu. Militarizacija kao društveni proces imala je mnogo veći utjecaj na društvene promjene jer su u biti sve modernizacijske promjene imale i svoje vojne vidove, od poštanske službe, telegrafa i telefona do prometnih mreža, tehničkih i tehnoloških inovacija te urbanih transformacija.

O svemu tome autorica je pisala na način koji čitatelju omogućuje da se suoči s novim pristupima hrvatskoj vojnoj povijesti „Nagodbene doba“. Nepotrebno je reći da ovo uistinu pionirsko djelo nije moglo monografski riješiti sva otvorena pitanja. Mnoga je tek postavilo. Ono time nije manje vrijedno. Naprotiv. Sigurno je da će u hrvatskoj historiografiji biti referentno sve dok se konceptualno i konkretnohistorijski ne apsolviraju ovom knjigom postavljena pitanja na istraživački bitno produbljenijim razinama. U tome je njegova neupitna vrijednost.

Prof. dr. sc. Željko Holjevac je u *Historijskom zborniku* (LXIV/2011., br. 1, 171–185), u rubrici „Diskusija“, objavio opsežan rad posvećen ovom djelu pod naslovom „Poticajna jezgra i slaba opća mjesta ili uz knjigu Catherine Horel *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009., 262 str.)“. Neovisno o tome što bih štošta drugačije formulirao, naročito kada je o ispravkama i kritičkim opaskama riječ, moram reći da je svojom ozbiljnošću, informativnošću i utemeljenom kritičnošću ovaj rad nezaobilazan putokaz kada je riječ o pitanjima kojima je posvećen pa na ovom mjestu neće ni biti detaljnije riječi o pitanjima kojima se kolega Holjevac bavi. Knjiga Catherine Horel dobila je time svoje prepoznatljivo mjesto u historiografiji.

Dodao bih ponešto samo na jednu političkohistorijsku temu, a to su hrvatsko-srpski odnosi u Kraljevskom ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji u povijesnoj perspektivi razdoblja 1848.–1914. godine. Tema nije irelevantna jer su Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji 1840. činili 31,41% stanovništva spram većinskoga hrvatskog udjela od 67,01%, a 1890. 25,71% spram većinskoga hrvatskog udjela od 62,19% (Fran VRBANČIĆ, *Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije* (= *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 144), Zagreb 1899., str. 17–58. Citat na str. 55.). U posljednjih dvadesetak godina postalo je uobičajeno raspravljati o hrvatsko-srpskim odnosima u hrvatskim zemljama u to doba najčešće u kategorijama konflikata. Nije sporno da interferentni nacionalno-integracijski procesi u istom društvu nigdje ne mogu biti „idilični“ pa tako nisu mogli biti ni u hrvatsko-srpskom slučaju u hrvatskim zemljama u navedenom razdoblju. Oni, s druge strane, isto tako nisu mogli biti trajno konfliktni jer bi kumulativni učinci trajne sukobljenosti onemogućili bilo kakvu društvenu modernizaciju. Kakvi su kada uistinu bili, danas se

mного manje zna nego što se obično misli. Upozorit ću na dva poznata dokumenta. Proglas bana Josipa Jelačića od 25. travnja 1848. godine bio je upućen „Narodu hrvatskome i sèrbskome u Trojednoj kraljevini Dalmacije, Hèrvatske i Slavonie...“, a u njemu, pored ostalog stoji: „Kriepka nam volja sad treba; a kriepke volje ne može biti bez sloge. Zato sloga i bratinstvo neka bude medju nami bez razlike vierozakona; brat nek se ne tudji više od brata; ta svaki je uzrok dosadašnje mèržnje i razpre medju jednokèrvnom bratjom već prestao. Razlika viere i cèrkve ne čini više medju bratjom i udima jednog naroda bedeme u društvenom i dèržavnom životu; jednakost je izrečena. Zaštita dakle i jednaka blagodat u dèržavnom i društvenom životu neka bude svakom poštenom žitelju naše Trojedne domovine bez razlike viere i stališa“ (*Hrvatski državni sabor 1848. Svezak 1*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2001., 171). Ubrzo nakon toga, Majska skupština, održana u Srijemskim Karlovcima 1./13. i 3./15. svibnja 1848. godine, pored ostalog je zaključila: „...nijedan razkomadan narod ne može se ni materijalno, ni duševno, ni politički razviti i dovoljno naobraziti dok se u jedan narod ne stopi i jedno državno telo na temelju slobode i savršene jednakosti ne osnuje, zato 4. Politični savez Vojvodovine Srbske s Trojednom Kraljevinom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na temelju slobode i savršene jednakosti priznaje, s tim da uslovija ovoga saveza na istom temelju izgrade i u život provedu.“ (*Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848–1849. Serija I, knjiga I: mart – juni 1848*, Srpska akademija nauka, Beograd 1952., 258). Sličnih deklarativnih očitovanja bilo je i s hrvatske i sa srpske strane podosta u navedenom razdoblju, kao što je bilo i onih oprečne naravi, opterećenih međusobnim nesuglasticama i sukobima. (*Nota bene*, Đorđe pl. Stratimirović je u svibnju 1848. godine bio umirovljeni niži časnik. Nakon Majske skupštine bio je izabran za predsjednika Glavnog odbora Vojvodine srpske i, u iščekivanju dolaska izvikanog vojvode Stefana pl. Šupljikca, pukovnika Ogulinske pukovnije, bio je glavnozapovjedajući srpskih ustaničkih snaga.)

O praksama da ne govorimo! Jedna činjenica ipak zavrjeđuje posebnu pozornost. Nasuprot frankovačkim pokušajima da nakon dvostrukog ubojstva u Sarajevu u lipnju 1914. godine izazovu slom vladajuće Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskom saboru, oni u tome nisu uspjeli. Svojevrsni je paradoks da su se od 1914. do 1918. godine održali i Hrvatski sabor u svome legalno izabranom sastavu i saborska većina Hrvatsko-srpske koalicije, sve do 29. listopada 1918. godine, tj. do proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba u tome istom Saboru. Povijest Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji ima svoju vlastitu hrvatsko-srpsku dinamiku, koja je još uvijek praktično nepoznata, uvelike i zato što je je ovo domobranstvo u prijelomnim danima u prosincu 1918. godine izgubilo i legitimitet pa i legalitet. Je li to bilo neizbježno, drugo je pitanje.

U svojim predgovorima austrijskom i hrvatskom izdanju profesorica Catherine Horel ističe našu višegodišnju suradnju u međunarodnom projektu *Vojska i vojni čimbenik u državama i društvima Jugoistočne Europe od 18. do 20. stoljeća*, koji je financirao NATO i koji je u razdoblju od pet godina realizirao tri međunarodne konferencije u Hrvatskoj, Sloveniji i Austriji s partnerima iz Austrije i Slovenije kao što su bili profesori Arnold Suppan, Erwin Schmidl, Dušan Nećak, Božo Repe itd. Moram dodati sa svoje strane da je to bila suradnja u kojoj sam profesionalno uistinu mnogo naučio. Visok profesionalni nivo rasprava i mnoštvo neformalnih komunikacija poticajno su djelovali, pored ostalog, i na profesoricu

Horel da odluči napisati knjigu koja se sada pojavljuje u svome hrvatskom izdanju. Iako smo u nizu navarata autorica i ja raspravljali o raznim pitanjima kojima se knjiga bavi, nikada nisam čitao bilo koju verziju rukopisa prije objavljivanja austrijskog izdanja knjige.

Kao stručni redaktor odlučio sam da ništa što je činjenične naravi ne bude mijenjano u hrvatskom prijevodu. To je načelno pitanje kulture dijaloga. Jednu knjigu ili prihvaćate ili ne prihvaćate, neovisno o tome s čime u njezinu sadržaju jeste ili niste suglasni. Hrvatsko izdanje je uspjelo na prvom mjestu zahvaljujući Ivani Cvijović Javorina. Posvetila se uistinu predanom radu na terminološki i stilski što kvalitetnijem prijevodu, što nije bilo nimalo jednostavno, naročito kada je o terminologiji riječ. Na kraju mogu reći da je knjiga i prevoditeljski doprinos razvitku hrvatske historiografije ovog doba.

Na kraju, osjećam potrebu naglasiti da se ova knjiga pojavljuje zahvaljujući odobrenim sredstvima na temelju Ugovora o namjenskom višegodišnjem institucijskom financiranju znanstvene djelatnosti u godinama 2013., 2014. i 2015., sklopljena 18. srpnja 2013. između Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta i Sveučilišta u Zagrebu te sredstvima Francuskog instituta u Zagrebu i Austrijskog kulturnog foruma u Zagrebu. Svima im srdačno zahvaljujem. Posebnu zahvalnost dugujem FF pressu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, napose njegovu uredniku Borisu Buiu. Alki Zdjelar-Paunović zahvalan sam na lektorskom doprinosu poboljšanju kvalitete hrvatskog prijevoda. Većina fotografija reproduciranih u ovom izdanju knjige Catherine Horel potječe iz fotodokumentacije Hrvatskoga državnog arhiva. Dugujem najljepšu zahvalnost Hrvatskom državnom arhivu, Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu te rovinjskom Centro di ricerche storiche na uvrštenim slikovnim materijalima te na profesionalnoj pomoći u pripremi hrvatskog izdanja.

Zagreb, 12. siječnja 2015.

Drago Rokсандić

Kr. ug. 10 *Konjanici* domobranski *puškar*

KONAČNA ODPUŠTILICA

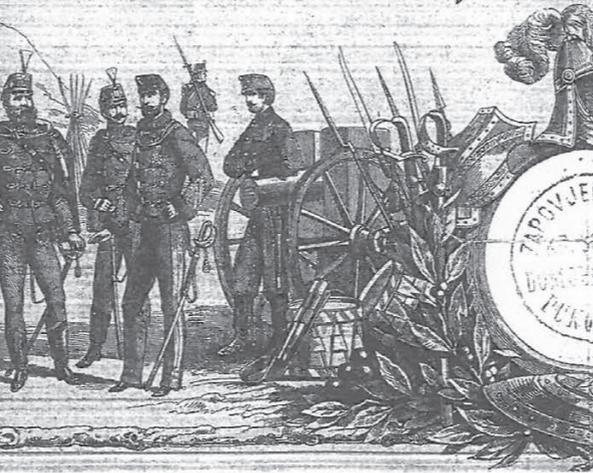
Stjepan Sokolović kr. ug. domobranski *vojnik*

občini *Travnica, rimokatolička, neorganizirana, progladna*
Mar. kralj. starog sistema, 1. septembra, 1868. godine, 9. godine i
1. dana služio *u* *vojsci* *u* *Slaviji* *g* *od* *1868.*

obranbenoj obvezanosti udavao *ni*
Rečen domobranski *vojnik* ovlašten je, nositi *ratni*

U dokaz gore navedenoga izdana je rečenomu nazočna izprava
na temelju §. 39. zakonskoga članka XL. od god. 1868.

Varaždinska vojna uprava 1868.

Slika 64.

Zapismika { godište 1865
tekući broj 115

STNA IZPRAVA.

rođen 1849 u Hrvatskoj županiji *Belovarskoj*
služi je kod vel. velj. 6. *Magijske pukovnije*
domobransk e
12 godina mjesec -

te dočim je tako svojoj zakonom propisanoj *liniji ulaz i domobranskij*

Njegova cesarsko i kraljevske apostojskoga Veličanstva pravi

Domobranski pukovnikomski
Kapacitarni 10. domobranski
Magijske pukovnije
domobranski

POPIS KORIŠTENIH IZVORA I LITERATURE

Arhivalije

Hadtörténelmi levéltár Budapest (HL Budapest)

Anyakönyvi Lapok [Upisni listovi] (AKVI), Tiszti és személyügyi anyakönyvi lapok [Kvalifikacijske liste časnika i osoblja]

Honvédelmi Ministerium [Ministarstvo zemaljske obrane]

Magyar királyi Honvéd Főparancsnokság [Glavno zapovjedništvo Kraljevskoga ugarskog domobranstva 1869. – 1918.]

Őfelsége katonai irodája [Vojna kancelarija Njegova Veličanstva]

Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Kriegsarchiv Wien (KA Wien)

Bildersammlung [Zbirka slika]

Qualifikationslisten [Kvalifikacijske liste]

Nachlass Borojević [Ostavština Borojević]

Nachlass Sarkotić [Ostavština Sarkotić]

Hrvatski državni arhiv Zagreb (HDA Zagreb)

Fond 16: Rakovička buna (1871.–1884.)

Fond 434: Odjel za unutarnju upravu

Fond 466: Vojno-građevinski odjel XIII. zbora

Fond 475: Kraljevsko ugarsko 28. domobransko pučko-ustaško zapovjedništvo u Osijeku

Fond 818: Salis-Seewis Ivan

Militaria varia (rukopisi)

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK Zagreb). Zbirka rukopisa i starih knjiga

Czerlien (Crljen) Marko: Autobiografski sastavci (1840–1918)

Mažuranić Ivan: Javna djelatnost

Autorenprotokoll der Warasdiner Infanterie-Regimentsbibliothek

Joseph Freiherr von NEUSTAEDTER, *Le Ban Joseph Baron Šokčević et la Croatie depuis le diplôme impérial du 20 octobre 1860*, NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga.

Zbirke izvora

Hrvatski državni sabor 1848., sv. 1, Zagreb 2001.

Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie II/1: 1867–1870 (ur. Éva Somogyi), Budapest 1999.

Službeni listovi, novine, shematizmi, priručnici, godišnjaci, udžbenici, rječnici, statistike

- Rendeleti közlöny a Magyar Királyi Honvédség* [Službeni list Kraljevskoga ugarskog domobranstva].
Viestnik naredabah za kraljevsko ugarsko domobranstvo
Der Kamerad. Österreichisch-ungarische Webr-Zeitung (Wien).
Zukunft. Organ für nationale, konstitutionelle und volkswirtschaftliche Interessen (Wien).
- Ferdinand BÄRTL, *Handbuch über die Organisation der k.k. Armee, der k.k. Gendarmerie und des Serežaner-Corps, der k.k. Finanzwache, deren Geschäftsgang und Geschäftspraxis ferner Verfassung dienstlicher Aufsätze und Briefe, dann die Arithmetik*, 3 sv., Olmütz 1877.
- Bevölkerung und Viehstand der Militärgränze nach der Zählung vom 31. December 1869*, Wien 1871.
- Maximilian EHNL, *Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgar-nison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914 (= Österreich-Ungarns letzter Krieg, Ergänzungsheft 9)*, Wien 1934.
- Karl GLÜCKMANN, *Das Heerwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie. Für den Unterricht und das Selbststudium dargestellt*, Wien ¹²1911.
- Károly (Karl) GLÜCKMANN, *Tankönyv a m. kir. honvéd hadaprod iskolák számára* [Udžbenik za kraljevske ugarske kadetske škole], Budapest 1900.
- Határörvidék Rendezésére Vonatkozó Legfelsőbb Határozványok és Szabályzatok* [Važnije odluke i propisi vezani uz organizaciju Vojne krajine], Pest 1871.
- Anton Leo HICKMANN, *Die Nationalitäten-Verhältnisse des Mannschaftsstandes der k.u.k. österr.-ung. gemeinsamen Armee*, Wien 1903.
- Kaiserlich-Königlicher Militärschematismus 1871–1876*, Wien 1871. – 1876.
- Károly KISS, *Hadi-műsótár, magyar-németül és német-magyarúl* [Vojno-tehnički rječnik, mađar-sko-njemački i njemačko-mađarski], Pest 1843.
- K.u.K. Armee Taschenkalender*, Teschen 1894.
- Leitfaden für den Unterricht in der Militär-Grenz-Verwaltung zum Gebrauche der k. k. Grenz-Schul-Compagnien*, Wien 1855.
- A Magyar Királyi Csendőrség Szolgálati Körére Vonatkozó Törvényes Rendelkezések Kivonatos Gyűjteménye* [Pregled odredaba za službu u Kraljevskome ugarskom oružništvu], Budapest 1901.
- A Magyar Királyi Honvédelmi Miniszterium és Honvédség Névkönyve 1876 Évre* [Imenik Kraljevsko-ga ugarskog ministarstva zemaljske obrane i domobranstva za godinu 1876.], Budapest 1876.
- A magyar királyi honvédelmi miniszterium, honvédség és csendőrség névkönyve 1913 évre* [Imenik Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane, domobranstva i oružništva za 1913. go-dinu], Budapest 1913.
- Magy. kir. honvéd ludovika akadémia tényleges allományu tisztképző tanfolyamat végzett növendékek és rendkívüli hallgatók névjegyzéke (1887–1901)* [Imenik diplomiranih pitomaca i izvanrednih slušatelja tečaja za aktivne časnike Kraljevske ugarske akademije Ludovika 1887. – 1901.], Bu-dapest 1917.
- A m. kir. honvéd legénység egészségügyi viszonyainak statisztikája az 1897–ik évben* [Statistički go-dišnji izvještaj o sanitarnim prilikama u postrojbama Kraljevskoga ugarskog domobranstva za 1897. godinu], Budapest 1899.
- A m. kir. honvéd legénység egészségügyi viszonyainak statisztikája az 1902–ik évben* [Statistički go-dišnji izvještaj o sanitarnim prilikama u postrojbama Kraljevskoga ugarskog domobranstva za 1902. godinu], Budapest 1904.

- A magyar király honvédség kerületeinek, zászlóalj és lovas-század járásainak hely-névtára* [Razmjesta okruga, bataljuna i konjičkih eskadrona Kraljevskoga ugarskog domobranstva], Pest 1869.
- A magyar királyi honvédség schematismusa* [Shematizam Kraljevskoga ugarskog domobranstva], Pécs 1873.
- Magyarországi tiszti czim- és névtára 1890* [Popis imena i činova ugarskih časnika 1890.], Budapest 1890.
- Militär-statistisches Jahrbuch für das Jahr 1893*, Wien 1894.
- Névkönyv A Magyar Királyi Népfölkelés Szamara 1900. Évre* [Imenik Kraljevskoga ugarskog pučkog ustanka za 1900. godinu], Budapest 1900.
- Növelési szabalyzat a mag. kir. honvédség és csendőrség szamara* [Ženidbeni propisi za Kraljevsko ugarsko domobranstvo i oružništvo], Budapest 1913.
- Der Organismus des Heeres und der Landwehren Österreich-Ungarns*, Wien 1872.
- Károly PÁL, *Általános német-magyar és magyar-német hadiszótár* [Opći njemačko-mađarski i mađarsko-njemački vojni rječnik], Pest 1871.
- Ernő RAKOS, *Hadseveg-szervezet kérdés és feleletekben. A cs. és kir. közöshadsereg és a m. kir. honvédség altisztjei és altisztji szamara* [Pitanja i odgovori o upravljanju vojskom. Za škole za niže časnike c. i k. vojske i k. u. domobranstva], Budapest 1894.
- Schematismus für das K.u.K. Heer und für die K.u.K. Kriegsmarine 1914*, Wien 1914.
- Statistischer Jahresbericht über die sanitären Verhältnisse des k. k. Heeres und der Population in der Militärgrenze dann über die Ergebnisse der Untersuchung der Wehrpflichtigen im Jahre 1869*, Wien 1871.
- Matthias STOPFER, *Lehrbuch über die Statistik der Militär-Gränze des österreichischen Kaisertums*, Graz 1840.
- Rudolf UNGERSBÖCK, *Militärisches Konversations-Taschenbuch der kroatischen (serbokroatischen) Sprache*, Wien 1908.
- Mattyús UZOR, *Hadi-műszótár, német-magyar rész* [Vojno-tehnički rječnik, njemačko-mađarski dio], Pest 1866.
- Ignác VAGHÓ, *Katonai olvasokönyv a magyar királyi honvédség iskolai szamara* [Vojna čitanka za kraljevske ugarske domobranske škole], Nagykanizsa 1887.
- Wilhelm WINKLER, *Der Anteil der nichtdeutschen Volksstämme an der österreichisch-ungarischen Wehrmacht*, Wien 1919.
- Antal ZDELLAR, *Horvát nyelvtan a m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia hallgatói számára* [Hrvatsko jezikoslovlje za slušatelje Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika], Budapest 1882.

Suvremeni zapisi, memoari

- Gyula ANDRÁSSY, *Die Einheit der österreichisch-ungarischen Armee. Rede des Grafen Julius Andrássy über die Wehrgesetz-Vorlage, gehalten am 5. April 1889*, Wien 1889.
- János ASBÓTH, *A magy. kir. honvédelmi minisztérium működése 1867–1872* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1867. – 1872.], Budapest 1873.
- István BARCZY, *A magyar királyi honvédelmi ministerium működése 1873–1877* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1873. – 1877.], Budapest 1879.
- István BERKÓ *A magyar huszárság története* [Povijest ugarskih husara], Budapest ²1918.

- Pál BIRÓ, *A magyar királyi honvédelmi minisztérium működése az 1877–1890 években* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskoga ministarstva zemaljske obrane 1877. – 1890.], sv. 2, Budapest 1891.
- Major (Emil) DEMBSHER, „Die königlich ungarische Honvéd-Cavallerie im Jahre 1880“, *Streffleur's österreichische militärische Zeitschrift*, 21/1880., 381–422.
- Joseph EÖTVÖS, *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*, Leipzig 1854.
- Friedrich GATTI, *Geschichte der k. u. k. technischen Militär-Akademie I: Geschichte der k.k. Ingenieur- und k.k. Genie-Akademie 1717–1869*, Wien 1901.
- „Gegenwart und Zukunft der Militärgrenze“, *Zukunft. Organ für nationale, konstitutionelle und volkswirtschaftliche Interessen*, 14.–16. lipnja 1869.
- (Georg GRIVIČIĆ,) *Gedanken über den Dualismus in der kaiserlich-österreichischen Armee*, Wien 1868.
- Historische Schilderung der k.u.k. Militär-Unterrealschule in Kismarton*, Kismarton 1909.
- Eugen HORVÁTH, „Ausbildungs- und Unterrichts-Verhältnisse der königlich ungarischen Landwehr“, *Organ der Militär-wissenschaftlichen Vereine*, 26/1883., 305–327.
- „A horvátok és magyarok 1848–ban és 1849–ben“ [Hrvati i Mađari 1848. i 1849.], *Croatia: horvát-szerb szociál-politikai, gazdasági és szépirodalmi havi szemle* [Croatia: hrvatsko-srpski društveno-politički, ekonomski i književni mjesečni pregled], 1/1906., 38–42.
- Josef HOSTINEK, *Die k. k. Militär-Grenze, ihre Organisation und Verfassung*, 2 sv., Wien 1861.
- Emmerich (Imre) IVÁNKA, *Die ungarische Armee. Den Mitgliedern der Gesetzgebung empfohlen*, Wien 1868. Izvorni mađarski naslov: *A magyar hadsereg. A törvényhozás tagjainak figyelmébe ajánlja*, Pest 1868.
- Felix KEMENOVIC (ur.), *Geschichte der Pionierkadetten und deren Schulen 1811–1911*, Wien 1911.
- Gustav KOLMER, *Parlament und Verfassung in Österreich IV: 1885–1891*, Wien – Leipzig 1907., reprint Graz 1978., 67–72.
- Leopold Martin KRAINZ, *Die k. k. Militärgrenze und deren Grundgesetz*, Wien 1866.
- Gotthold KREBS, *Die k. und k. Militär-Oberrealschule zu Mährisch Weisskirchen. Ein Beitrag zur Geschichte des Militär-Bildungswesens während der letzten 50 Jahre*, Wien – Leipzig 1906.
- Die k. und k. Kriegsschule 1852–1902*, Wien 1903.
- A magyar királyi honvédelmi ministerium működése az 1891–1898 években* [Djelatnost Kraljevskoga ugarskog ministarstva zemaljske obrane 1891. – 1898.], 2 sv., Budapest 1900.
- Rezső MÁRFFY-MANTUANO, *Horvát-Szlavon- és Dalmatországok autonómiaja és a magyar államiság* [Hrvatsko-slavonska i dalmatinska autonomija i ugarska državna ideja], Budapest 1914.
- Petar MATKOVIĆ, *Kroatien-Slavonien nach seinen physischen und geistigen Verhältnissen. Denkschrift zur Wiener Weltausstellung 1873*, Zagreb 1873.*
- Anton Freiherr von MOLLINAR, *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere 1833–1879*, 2 sv., Zürich 1905.
- Alexander MUSULIN, *Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten*, München 1924.
- Mihály Illésfalvi PAPP, *A m. kir. honvédség fejlődése 1869–1899* [Razvoj kraljevskog ugarskog domobranstva 1869.–1899.], Budapest 1899.
- Frigyes PESTY, *Száz politikai és történeti levél Horvátországról* [Stotinu političkih i povijesnih pisama o Hrvatskoj], Budapest 1885.
- Martin POLIĆ, *Banus Karl Graf Khuen-Hédervary und seine Zeit*, Essek 1901.*

* Usp. Petar MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih: spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873*, Zagreb 1873.

* Usp. Martin POLIĆ, *Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba*, Zagreb 1901.

- Peter SALCHER, *Geschichte der k.u.k. Marine-Akademie*, Pola 1902.
- Stefan Freiherr von SARKOTIĆ, *Jugoslawien*, Wien 1919.
- Stephan Freiherr von SARKOTIĆ, „Meine letzte Audienz beim Kaiser. Die südslawische Frage“, u: Eduard Ritter von STEINITZ (ur.), *Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich apostolischer König von Ungarn*, Berlin 1931., 341–353.
- (Johann SCHWEINITZ,) *Neun Briefe an einen ungarischen Patrioten. Vom Verfasser der „Gedanken über die Reform der K.k. Armee“*, Wien – Pest 1868.
- Georg von STRATIMIROVIĆ, *Was ich erlebte. Erinnerungen von ihm selbst aufgezeichnet und herausgegeben von seiner Tochter*, Wien – Leipzig 1901.
- Johann SVOBODA, *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis aus unsere Tage*, 3 sv., Wien 1894.–1897.
- Sándor SZURMAY, *A honvédség fejlődésének története annak felállításától napjainkig 1868–1898* [Povijest razvoja Kraljevskoga ugarskog domobranstva od nastanka do našeg vremena 1868.–1898.], Budapest 1898.
- E[mmerich] I[mbro] IGNJATIJEVITSCH [TKALAC], *Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zueinander und zu Deutschland. Sendschreiben an Arnold Ruge*, Wien 1848.
- E[mmerich] I[mbro] von TKALAC, *Jugenderinnerungen aus Kroatien 1749–1823. 1824–1843*, Leipzig 1894.*
- Gustav TURBA, „Armee-Einheit und ungarisches Staatsrecht“, *Österreichische Rundschau*, 2/1905., 389–399.
- Ognieslav UTIEŠENOVIĆ, *Die Militärgrenz-Frage und der österreichisch-ungarische Constitutionalismus*, Wien 1869.
- VERIDICUS (= Kornél ÁBRÁNYI D. J.), *Horvátország az 1907–1908* [Hrvatska 1907. – 1908.], Budapest 1909.
- Ein Wort über die österreichisch-ungarischen Heeresverhältnisse. An die Mitglieder der Delegation zum Neujahr 1871*, Pest 1871.

Sekundarna literatura

- Endre AJTAY (ur.), *A magyar huszár* [Ugarski husar], Budapest 1936.
- Johann Christoph ALLMAYER-BECK, „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, V: Die bewaffnete Macht*, Wien 1987., 1–141.
- Jakob AMSTADT, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, 2 sv., Würzburg 1969.
- László BACHÓ (ur.), *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története* [Povijest Kraljevske ugarske domobranske akademije Ludovika], Budapest 1930.
- JÓZSEF BAJZA, *A magyar-horvát unió felbomlása* [Raskidanje ugarsko-hrvatske unije], Budapest 1925.
- Tibor BALLA, *A magyar királyi honvéd lovasság* [Kraljevska ugarska domobranska konjica], Budapest 2000.

* Usp. Imbro Ignjatijević pl. TKALAC, Mladenačke uspomene iz Hrvatske = Jugenderinnerungen aus Kroatien (1749–1823; 1824–1843), Zagreb 2012. (nap. ur.)

- Tibor BALLA, „Die Organisation der Honvédartillerie in den Jahren 1912–1914“, u: DIE K.U.K. ARMEE (= *Begegnungen. Schriftenreihe der Europa Institutes* 6), Budapest 1998., 75–78.
- George BARANY, „The Age of Royal Absolutism, 1790–1848“, u: PETER F. SUGAR (ur.), *A History of Hungary*, Bloomington 1994., 174–208.
- Zoltán BARCY, „The Army of the 1848–1849 Hungarian War of Independence“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions* (= *War and Society in East Central Europe* 4), New York 1984., 439–472.
- Ernest BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Graz – Wien – Köln 1988.
- Ernest BAUER, *Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna*, Graz – Wien – Köln 1985.
- István BERKÓ, *A magyarság a régi hadseregben* [Mađari u staroj vojsci], Budapest 1927.
- André BLANC, „Les confins militaires croates au XIXe siècle“, *Revue des Études Slaves*, 28/1951., 111–128.
- Moritz CSÁKY, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894–95* (= *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie* 6), Graz – Wien – Köln 1967.
- Csaba CSAPÓ, *A magyar király csendőrség története 1881 – 1914* [Povijest Kraljevskoga ugarskog oružništva 1881. – 1914.], Pécs 1999.
- Pál CSIKI (ur.), *A magy. Kir. Honvédelmi ministerium szervezeti változásai és ügyforgalma 1867–1927. évig* [Administrativne promjene u Kraljevskome ugarskom ministarstvu zemaljske obrane 1867. – 1927.], Budapest 1928.
- István DEÁK, „The Ethnic Question in the Multinational Habsburg Army“, u: Nándor F. DREISZIGER (ur.), *Ethnic Armies. Polyethnic Armed Forces from the Time of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*, Waterloo 1990., 21–49.
- Istvan DEÁK, „The Habsburg Army in Memoir Literature“, u: Solomon WANK, Heidrun MASCHL, Brigitte MAZOHL-WALLNIG (ur.), *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*, Santa Barbara – Oxford 1998., 69–89.
- István DEÁK, *Die rechtmäßige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn 1848–1849*, Wien – Köln – Graz 1989.
- István DEÁK, *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918* [Bio jednom jedan časnik. Društvena i politička povijest časničkog kadra Habsburške Monarhije 1848. – 1918.], Budapest 1993.
- István DEÁK, „A zsoldtálanságtól nyomorúságos zsoldig“ [Od nepostojeće plaće do bijedne plaće], u: Tibor HAJDU (ur.), *A magyar katonatiszt 1848–1945* [Ugarski časnik 1848.–1945.], Budapest 1989., 21–40.
- János DÉCSY, „Gyula Andrassy and the Founding of the Honvédség“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense 1859–1870* (= *War and Society in East Central Europe* 14), New York 1984., 540–550.
- Dimitrije DJORDJEVIĆ, „Die Serben“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1: Die Völker des Reiches*, Wien 1980., 734–779.
- Dimitrije DJORDJEVIĆ, „The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 48–82.
- Ferenc FELSZÉGHY (ur.), *A magyar tüzér* [Ugarski topnik], Budapest 1938.
- Ernst FOJAN, „Geschichte des Gendarmeriekorps für Bosnien und Herzegovina“, u: Fritz HÖRMAN, Gerald HESZTERA (ur.), *Zwischen Gefahr und Berufung. Gendarmerie in Österreich*, Wien 1999., 112–121.
- Otto FRIEDLÄNDER, *Letzter Glanz der Märchenstadt. Bilder aus dem Wiener Leben um die Jahrhundertwende 1890–1914*, Wien 1948.

- Louis GEBHARD, „The Croats, the Habsburg Monarchy and the Austro-Hungarian Navy“, *Journal of Croatian Studies* 11–12/1970.–1971., 152–159.
- András GERŐ, „A véderő kérdése Magyarországon (1865–1868)“ [Pitanje vojnih snaga u Ugarskoj (1865.–1868.)], u: Gábor GYÁNY, Gábor PAJKOSSY (ur.), *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére* [Građanin Pešte. Sjećanja na Károlya Vörösa], Budapest 1999., 91–102.
- Carl GÖLLNER, *Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 28), München 1974.
- Gusztáv GRATZ, *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918* [Dualistička era. Povijest Ugarske 1867.–1918.], 2 sv., Budapest 1934., reprint 1992.
- Mirjana GROSS, *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848* (= *Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas* 1), Wien – Köln – Weimar 1993.
- Mirjana GROSS, „The Character of Croatian Autonomy in the First Decade after the Hungarian-Croatian Compromise of 1868“, u: Solomon WANK, Heidrun MASCHL, Brigitte MAZOHL-WALLNIG (ur.), *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*, Santa Barbara – Oxford 1998., 275–294.
- Mirjana GROSS, „Einige Details zur Frage der Militärgrenzbahn“, u: Richard PLASCHKA, Anna M. DRABEK, Birgitta ZAAR (ur.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern* (= *Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs* 19), Wien 1933., 133–142.
- Mirjana GROSS, „Der kroatische Sabor (Landtag)“, u: Helmut RUMPLER, Petar URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, VII/2: Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften*, Wien 2000., 2283–2316.
- Károly GYULA, *A horvát kérdés a dualista Magyarországon az I. Világháború előtti években* [Hrvatsko pitanje u dualističkoj Ugarskoj u godinama prije Prvoga svjetskog rata] (= *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 43), Szeged 1972.
- Tibor HAJDU, „Army and Society in Hungary in the Era of World War I“, u: Béla KIRÁLY, Nándor DREISZIGER (ur.), *East Central European Society in World War I* (= *War and Society in East Central Europe* 19), New York 1985., 112–123.
- Tibor HAJDU, „Social Origins, Selection, Education and Training of the Officer Corps in Hungary after the Ausgleich 1867–1882“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The East Central European Officer Corps 1740–1920's. Social Origins, Selection, Education and Training* (= *War and Society in East Central Europe* 24), New York 1988., 167–175.
- Tibor HAJDU, *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei* [Časnički kadar i srednja klasa. Ugarski časnici u vrijeme Franje Josipa], Budapest 1999.
- Tibor HAJDU, „A tisztikar társadalmi helyzetének változásai 1848–1914“ [Promjene u društvenom položaju časnika 1848. – 1914.], *Valóság*, 27/1987., br. 4.
- Horst HASELSTEINER, „Zur südslawischen Problematik des österreichisch-ungarischen Ausgleichs“, u: Adam WANDRUSZKA, Richard G. PLASCHKA, Anna M. DRABEK (ur.), *Die Donaumonarchie und die südschlawische Frage von 1848 bis 1918* (= *Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs* 8), Wien 1978., 47–56.
- Ferdinand HAUPTMANN, *Erzherzog Johann als Vermittler zwischen Kroatien und Ungarn im Jahre 1848*, Graz 1972.
- Ferdinand HAUPTMANN, *Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848* (= *Zur Kunde Südosteuropas* 2/5), 2 sv., Graz 1975.
- Ferdinand HAUPTMANN, „Der kroatisch-ungarische Ausgleich von 1868“, u: Theodor MAYER (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 20), München 1968., 36–47.

- Jan HAVRÁNEK, „Sociální postavení a mravní kodeks c. (a) k. důstojníka a úředníka“ [Socijalni položaj i moralni kodeks c. (i) k. časnika i činovnika], u: Zdeněk HOJDA, Roman PRAHL (ur.), *Český lev a rakouský orel v 19. století. Böhmischer Löwe und österreichischer Adler im 19. Jahrhundert*, Prag 1996.
- Honvédelmi Miniszterek 1848–1994 [Ministri zemaljske obrane 1848.– 1994.], Budapest 1994.
- Catherine HOREL, *Histoire de Budapest (Histoire des grandes villes du monde)*, Paris 1999.
- Catherine HOREL, „Les Juifs dans l’armée hongroise pendant la guerre d’indépendance de 1848–1849“, *Études Danubiennes*, 8/1992., br. 2, 117–132.
- Catherine HOREL, *Juifs de Hongrie 1825–1849, problèmes d’assimilation et d’émancipation*, Strasbourg 1995.
- Catherine HOREL, „A személyállapotí törvények Magyarországon (1894–1895): az első lépés az elvilágiasodás felé?“ [Civilni zakoni u Ugarskoj (1894. – 1895.): prva etapa laicizacije?], u: *Az egyházi intézmények szerepe az európai integráció fejlesztésében valamint a belga és magyar társadalomban* [Uloga vjerskih institucija u europskoj integraciji u belgijskom i mađarskom društvu], Budapest 2002., 89–96.
- Gustave HORN, *Le compromis de 1868 entre le Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l’Autriche et la Hongrie*, doktorska disertacija, Paris 1907.
- Walter HUMMELBERGER, „Zur Geschichte der Sereschaner“, u: DIE K. K. MILITÄRGRENZE. Beiträge zu ihrer Geschichte (= *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien* 6), Wien 1973., 205–229.
- Charles JELAVICH, „The Croatian Problem in the Habsburg Empire in the Nineteenth Century“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 83–115.
- Lajos JUHÁSZ, *A horvát kérdés az 1868–i kiegyezés után* [Hrvatsko pitanje nakon nagodbe 1868.], Budapest 1938.
- Karl KASER, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien – Köln – Weimar 1995.*
- László KATUS, *A horvát kérdés története a kapitalizmus korában 1849–1903* [Povijest hrvatskog pitanja u kapitalističkoj eri 1849.–1903.], doktorska disertacija, 2 sv., Budapest 1960.
- László KATUS, „A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak“ [Hrvatska politika Tiszine vlade i hrvatski narodni pokret 1883.], *Századok*, 52/1958., 644–684; 53/1959., 303–334.
- Kálmán KERI, „The Ludovika Military Academy 1802–1920“, u: Béla KIRÁLYI (ur.), *The East Central European Officer Corps 1740–1920: Social Origins, Selection, Education and Training* (= *War and Society in East Central Europe* 24), New York 1988., 136–148.
- Wolfgang KESSLER, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen* (= *Südosteuropäische Arbeiten* 77), München 1981.
- Rudolf KISZLING, „Habsburgs Wehrmacht im Spiegel des Nationalitätenproblems“, u: GEDENKSCHRIFT FÜR HARALD STEINACKER (1875–1965) (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 16), München 1966., 240–253.
- Rudolf KISZLING, *Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes*, Graz – Köln 1956.
- Rudolf KISZLING, „Das Nationalitätenproblem im Habsburgs Wehrmacht 1848–1918“, *Der Donauraum*, 4/1959., 82–92.
- Rudolf KISZLING, „Generaloberst Stephan Freiherr Sarkotić von Lovćen“, u: *Neue österreichische Biographie ab 1815*, Wien 1956., IX, 99–106.

* Usp. Karl KASER, *Porodica i srodstvo na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002. (nap. ur.)

- Béla KÖPECZI, *Histoire de la culture hongroise*, Budapest 1994.
- Vasilije KRESTIĆ, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969.
- Vasilije KRESTIĆ, „Über einige politisch-historische Bedingungen der Entstehung des kroatisch-ungarischen Ausgleichs 1868“, u: Ludovit HOLOTIK (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8–1.9.1967*, Bratislava 1971., 783–829.
- Bogdan KRIZMAN, „The Croats in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 2, 116–158.
- Egon LENDL, „Zur politischen Geographie der Österreichischen Militärgrenze“, *Der Donaauraum*, 8/1963., 201–214.
- Margarete MASCHAUER, *Die Auflösung der k. k. Militärgrenze*, doktorska disertacija, Wien 1949.
- Felix MILLEKER, *Geschichte der Banater-Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo 1925.
- Pál MÓRICZ, *A magyar királyi honvéd 1868–1918* [Kraljevsko ugarsko domobranstvo 1868.–1918.], Budapest 1929.
- Gerwin MÜLLER, *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten im altösterreichischen Offizierkorps*, doktorska disertacija, Wien 1980.
- Österreich–Ungarns letzter Krieg VII: Das Kriegsjahr 1918*, Wien 1938.
- Lajos PÁNDI (ur.), *Köztes-Európa 1763–1993. Terképgyűtemény* [Srednja Europa 1763. – 1993. Zemljopisni atlas], Budapest 21997.
- Tibor PAPP, „Die königlich-ungarische Landwehr (Honvéd) 1868–1914“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, V: Die bewaffnete Macht*, Wien 1987., 634–686.
- Tibor PAPP, „A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után [Razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva nakon Austro-ugarske nagodbe]“, *Hadtörténelmi közlemények NF*, 17/1967., 302–336; 688–708.
- Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980.
- Kurt PEBALL, Gunther E. ROTHENBERG, „Der Fall ‘U’. Die geplante Besetzung Ungarns durch die k.u.k. Armee im Herbst 1905“, u: *Aus drei Jahrhunderten. Beiträge zur österreichischen Heeres- und Kriegsgeschichte von 1645 bis 1938* (= *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums/Militärwissenschaftlichen Instituts* 4), Wien 1969., 85–126.
- Branko M. PEŠELJ, „Der ungarisch-kroatische Ausgleich vom Jahre 1868 – Verfassungsrechtlicher Überblick“, u: Peter BERGER (ur.), *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*, Wien – München 1967., 169–185.
- Milan POJIĆ, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“, *Arhivski vjesnik*, 43/2000., 147–169.
- Nikolaus von PRERADOVICH, *Des Kaisers Grenzer. 300 Jahre Türkenabwehr*, Wien 1970.
- Lóránd PRESZLY, *A magyar kir. csendőrség története 1881 – 1918* [Povijest Kraljevskoga ugarskog oružništva 1881. – 1918.], Budapest 1920.
- Imre RESS, „Az 1848-as magyar-horvát konfliktus és a Jelačić-kultusz változásai“ [Ugarsko-hrvatski sukob 1848. i promjene u Jelačićevu kultu], u: *1848–1849 örökség és emlékezet/Erbe und Erinnerung. Tagung in Oberpullendorf am 11.–13. September 1998*, Wien 1999., 79–88.
- Drago ROKSANDIĆ, 1848 – Revolution und Rebellion in Ungarn, u: Karlheinz MACK (ur.), *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn* (= *Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts* 23), Wien – München 1995., 70–82.

- Drago ROKSANDIĆ, „Der Parlamentarismus von 1848 in der politischen Kultur Kroatiens. Rezeptionen seit 1990“, u: Barbara HAIDER, Hans-Peter HYE (ur.), *1848. Ereignis und Erinnerung in den politischen Kulturen Mitteleuropas* (= *Zentraleuropa-Studien* 7), Wien 2003., 203–215.
- Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu 1809–1813.*, 2 sv., Zagreb 1988.
- Gunther E. ROTHENBERG, „The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteenth Century, 1815–1914“, *Austrian History Yearbook*, 3/1967., br. 1, 70–87.
- Gunther E. ROTHENBERG, *The Military Border in Croatia 1740–1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago 1966.
- Gunther E. ROTHENBERG, „The Military Compromise of 1868 and Hungary“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense 1859–1870* (= *War and Society in East Central Europe* 14), New York 1984., 519–532.
- Gunther E. ROTHENBERG, „The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850–1871“, *Slavic Review*, 23/1964., 63–78.
- Gunther E. ROTHENBERG, „Toward a National Hungarian Army. The Military Compromise of 1868 and its Consequences“, *Slavic Review*, 31/1972., 805–816.
- Inés SABOTIĆ, *Les cafés de Zagreb de 1884 à 1914: sociabilités, norme set identités*, doktorska disertacija, 2 sv., Paris 2002.*
- Erwin A. SCHMIDL, *Juden in der k. (u.) k. Armee 1788–1918* (= *Studia Judaica Austriaca* 11) Eisenstadt 1989.
- Antonio SCHMIDT-BRENTANO, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität 1816–1918*, Wien 2007., 203, http://www.oesta.gv.at/Docs/2007/6/5/K_k_%20bzw_%20k_u_k_%20Generale%201816-1918.pdf.
- Peter SCHWEIZER, *Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69*, doktorska disertacija, Wien 1980.
- Ulf SEREINIGG, *Das altösterreichische Offizierkorps 1868–1914. Bildung – Avancement – Sozialstruktur – Wirtschaftliche Verhältnisse*, doktorska disertacija, Wien 1983.
- Erwin SIECHE, Walter BLASI, „Seiner Majestät Schlachtschiff Szent István“, *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 44/2006., 563–578.
- Dénes SOKCSEVITS, „A Horvátok Kossuth-képe“ [Kossuthova slika među Hrvatima], *Világtörténet*, jesen–zima/1998., 56–62.
- Hedvig SPÁCZAY, „A honvédelmi minisztérium szervezete és hatásköre 1867–1918“ [Organizacija i ovlasti Ministarstva zemaljske obrane 1867. – 1918.], *Levéltári Szemle*, 2/1970., 273–309.
- Richard B. SPENCE, „The Yugoslav role in the Austro-Hungarian Army, 1914–18“, u: Béla KIRÁLY, Nándor DREISZIGER (ur.), *East Central European Society in World War I* (= *War and Society in East Central Europe* 19), New York 1985., 354–365.
- Norman STONE, „Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914“, *Past and Present* 33/1966., 95–111.
- Imre SUHAY (ur.), *A magyar királyi honvédség története 1868–1918* [Povijest Kraljevskoga ugarskog domobranstva 1868. – 1918.], Budapest 1928.
- Arnold SUPPAN, „Die Kroaten“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/1: Die Völker des Reiches*, Wien 1980., 626–733.
- György SZABAD, „Hungary’s Recognition of Croatia’s Self-Determination in 1848 and its Immediate Antecedents“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions* (= *War and Society in East Central Europe* 4), New York 1984., 591–609.

* Usp. Ines SABOTIĆ, *Stare zagrebačke kavane i krčme: s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb 2007. (nap. ur.)

- György SZABAD, „Military Reform Efforts in Hungary prior to 1848“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions* (= *War and Society in East Central Europe 4*), New York 1984., 330–342.
- Zoltán SZÁS, „The Founding of the Honvédség and the Hungarian Ministry of Defense 1867–1870“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *The Crucial Decade. East Central European Society and National Defense 1859–1870* (= *War and Society in East Central Europe 14*), New York 1984., 533–539.
- Jaroslav ŠIDAK, „Hrvatsko-mađarski odnosi u ljeto i ranu jesen 1848.“, u: ISTI, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49.*, Zagreb 1979., 197–248.
- Jaroslav ŠIDAK, „Ivan Mažuranić kao političar“, u: ISTI, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973., 279–308.
- Sándor TONELLI, „Tisza István utolsó utja. Sarkotić István Baró vezerezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója“ [Posljednje putovanje Istvána Tisze. Dnevnik generala zapovjednika stožera baruna Stjepana Sarkotića, zadnjeg upravitelja Bosne i Hercegovine], u: *Acta universitatis szegediensis VII/2*, Szeged 1941., 67–144.
- Aladár URBÁN, „One Army and Two Ministers of War. The Armed Forces of The Habsburg Empire between Emperor and King“, u: Béla KIRÁLY (ur.), *War and Society in the Era of Revolutions* (= *War and Society in East Central Europe 4*), New York 1984., 419–438.
- Mirko VALENTIĆ, „Borba hrvatskih političkih krugova za razvojačenje Vojne krajine i njezino sjedinjenje s Hrvatskom“, u: Dragutin PAVLIČEVIĆ (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Zagreb 1984., 353–384.
- Mirko VALENTIĆ, „Das Eisenbahnnetz in der Militärgrenze – Pläne und Verwirklichung“, u: Richard PLASCHKA, Anna M. DRABEK, Birgitta ZAAR (ur.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern* (= *Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 19*), Wien 1993., 99–131.
- Mirko VALENTIĆ, „Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790.–1881.“, u: Dragutin PAVLIČEVIĆ (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Zagreb 1984., 57–91.
- Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849 – 1881*, Zagreb 1981.
- Walter WAGNER, *Geschichte des k.k. Kriegsministeriums II: 1866–1888* (= *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarisch Monarchie 10*), Wien – Köln – Graz 1971.
- Walter WAGNER, „Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung 1866 bis 1914“, u: Adam WANDRUSZKA, Peter URBANITSCH (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, V: Die bewaffnete Macht*, Wien 1987., 142–633.
- Josef WOLF, *Die Banater Militärgrenze, ihre Auflösung und Einverleibung in das Königreich Ungarn*, doktorska disertacija, Innsbruck 1974.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1.

Karlovačka razglednica s početka 20. stoljeća. *Hauptplatz* i *Paradeplatz* iz vojnokrajiskih vremena s Oružanom (*Zeughaus*) (lijevo) i vojnom Brentano (desno) simboli su hrvatskih vojnih tradicija koje je od 1868. do 1918. godine baštinilo Kraljevsko ugarsko domobranstvo u Hrvatskoj i Slavoniji.

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Karlovac, br. 27)

Slika 2.

Bjelovarska razglednica s početka 20. stoljeća s motivom vojarne u prvom planu

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Bjelovar, br. 13)

Slika 3.

Osječka razglednica s početka 20. stoljeća: Glavna straža u osječkoj Tvrđi

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Osijek, br. 13)

Slika 4.

Vinkovačka razglednica s početka 20. stoljeća – materijalno znamenje razvojačenja Vojne krajine: palača Brodske imovne općine

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Vinkovci, br. 7)

Slika 5.

Tvrđava u Brodu na Savi početkom 20. stoljeća. Jedna od nekoliko najvećih fortifikacija u Vojnoj krajini gubi svoju stratejsku važnost nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, ali se i dalje koristi za vojne potrebe.

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Slavonski Brod, br. 24)

Slika 6.

„Vojno mjestno zapovjedništvo“ u Otočcu početkom 20. stoljeća. Otočac i poslije razvojačenja Vojne krajine ostaje važno vojno središte.

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Otočac, br. 2)

Slika 7.

Streljana na karlovačkoj Gazi koristila se od 1892. do 1909. za potrebe karlovačke vojne glazbe.

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Karlovac, br. 11)

Slika 8.

Monumentalnu Domobransku vojarnu u Sisku – primjer građevine projektirane u skladu s potrebama modernizacije domobranstva – izgradio je Andrija Colussi prema projektu zagrebačkog arhitekta Kune Waldmanna.

([http:// commons.wikimedia.org/wiki/File:Sisak_vojarna2.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sisak_vojarna2.jpg))

Slika 9.

Zagrebačka Domobranska vojarna na Črnomercu, u Ilici 242, sagrađena je 1888./1899. godine. Djelo je vodećeg zagrebačkog urbanista Milana Lenucija i Janka Holjca, jednog od najboljih zagrebačkih arhitekata tog doba.

([http:// commons.wikimedia.org/wiki/File:Domobranska_vojarna.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Domobranska_vojarna.jpg))

Slika 10.

Stilizirani prikaz Domobranske vojarne s početka 20. stoljeća. Naglašavanje činjenice da je sagrađena „za načelnikovanja Adolfa pl. Mošinskog“ i „po osnovi“ Milana Lenucija svjedočanstvo je o prestižu građevine u Zagrebu.

(*Zagrebačke ulice*, Naklada Zadro & Muzej grada Zagreba, Zagreb 1994., str. 49)

Slika 11.

Glazba 53. pješačke pukovnije prolazi Frankopanskom ulicom (1913.). VI. Muzej grada Zagreba

(Branko RANITOVIĆ (priredio), *Zagreb 1900*, Liber, Zagreb 1974., str. 57)

Slika 12.

Vojnička glazba u tijelovskoj procesiji na Kaptolu (1906.). Foto: Vladimir Guteša / VI. Muzej grada Zagreba

(Branko RANITOVIĆ (priredio), *Zagreb 1900*, Liber, Zagreb 1974., str. 116)

Slika 13.

„Tjelovski ophod u Zagrebu: Tjelovska procesija kreće do kapelice na Kipnom trgu u Gornjem gradu“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 25 od 20. lipnja 1914., str. 577)

Slika 14.

„Burno proljeće u Zagrebu 1903. Policija je bila u stalnoj pripravnosti. Red žandara na straži na početku Ilice zbog žestokih nemira u vezi s mađarskim natpisom na zgradi Prometne uprave.“

(Krešimir KOVAČIĆ, *Priče iz starog Zagreba* (izbor ilustracija i bilješke Nada Premerl), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1990., str. 148)

Slika 15.

Demonstracije u Zagrebu god. 1903. Kordon vojske u Ilici kod Frankopanske. VI. Muzej grada Zagreba

(Branko RANITOVIĆ (priredio), *Zagreb 1900*, Liber, Zagreb 1974., str. 119)

Slika 16.

Perivoj kod blatnih kupki u Topuskom (razglednica s početka 20. stoljeća)

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Topusko, br. 2)

Slika 17.

Časnički paviljon u Topuskom početkom 20. stoljeća

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Topusko, br. 3)

Slika 18.

Bivši hotel „K caru austrijskomu“ (1870.) u Ilici 4.

(*Zagrebačke ulice*, Naklada Zadro & Muzej grada Zagreba, Zagreb 1994., str. 95)

Slika 19.

„Vježbe na skijima hrvatskog domobranstva: 1. Uspon jedne časničke ophodnje na Skradski vrh, 1044 m nad morem. – 2. Vojne vježbe cijelog odjela. – 3. Odmor časničke ophodnje za uspona na Skradski vrh. – 4. Spuštanje sa Skradskog vrha.“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 9 od 28. veljače 1914., str. 202)

Slika 20.

Uputa za obuku mačevanja sabljom za kr[aljevska] ug[arska] brv[atka] slav[onska] oružništvo, Budapest 1906.
(Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

Slika 21.

„Konjska utrka u Zagrebu: Donosimo snimke sa konjske utrke u Černomercu, koja se održala u nedjelju dne 3. svibnja. – Slika 1. prikazuje galeriju sa mnogobrojnim občinstvom; - 2. prizor sa utrke; – 3. galerija odličnika, među njima ban Skerlec; - 4. nagradjeni utrkivači.“
(*Ilustrovani list*, god. I., br. 19 od 9. svibnja 1914., str. 445)

Slika 22.

Karikatura „Zágráb – Zagreb“

„Grof Tisza (sa skela): Hat kerem baratom, ne puntajte se, to je i onako za opsjeniti prostotu, a ploče će se brzo vratiti na svoje mjesto. Ja ću ih dotle čuvati!“
(*Ilustrovani list*, god. I, br. 2 od 10. siječnja 1914., str. 48)

Slika 23.

Karlovac: Kadetska škola iz jednog ugla (razglednica s početka 20. stoljeća)
(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Karlovac, br. 2)

Slika 24.

Karlovac: Kadetska škola iz drugog ugla (stilizirana razglednica s početka 20. stoljeća)
(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, Karlovac, br. 43)

Slika 25.

Uputa za mladiće, koji se natječu za prijam u kr[aljevske]ug[arske] domobranske kadetske škole, Budapest 1904.
(<http://mek.oszk.hu/kiallitas/krleza/html/talalkozas.htm>)

Slika 26.

Kadet Miroslav Krleža 1911. godine
(Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb)

Slika 27.

Kadet Miroslav Krleža sa školskim kolegama 1909. godine (sjedi prvi s desne strane)
(Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb)

Slika 28.

Ludoviceum odnosno Kraljevska ugarska domobranska akademija Ludovika (*Magyar királyi honvéd Ludovika akadémia*) u Budimpešti
(http://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Budapest_Ludoviceum_1913.jpg)

Slika 29.

Kadetska škola u Pečuhu
(<http://postcards.arcanum.hu/hu/78140/>)

Slika 30.

Službovnik za kr[aljevsko] ugarsko domobranstvo. Dio drugi, Budapešta 1897.

(<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sluzbovnik.JPG>)

Slika 31.

Pečat *Ludoviceuma*

Slika 32.

Kraljevsko ugarsko domobranstvo u Hrvatskoj i Slavoniji imalo je i svoju konjicu. Ona je i u to doba, neovisno o sve razornijoj moći vatrenog oružja, i dalje bila prestižan rod vojske.

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1235)

Slika 33.

Austro-ugarske oružane snage posvećivale su veliku pozornost vojnoj glazbi. Pratila je ritmove vojnih obveza, ali je i kapilarno ulazila u civilnu svakodnevnicu. Glazbena kultura bila je u svojim najpopularnijim žanrovima prožeta vojničkim motivima.

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1428)

*Slika 34.**Slika 35.*

Vojna vježna u Črnomercu (1912.) (dva motiva); stereosnimak Ivan Szüts. VI. Boris Szüts (Zagreb)

(Branko RANITVIĆ (priredio), *Zagreb 1900*, Liber, Zagreb 1974., str. 123)

Slika 36.

Vojnici na zagrebačkom Brestovcu (1914.). VI. Institut za književnost i teatrologiju HAZU (Zbirka Dežman)

(Branko RANITVIĆ (priredio), *Zagreb 1900*, Liber, Zagreb 1974., str. 122)

Slika 37.

Značka 42. domobranske „vražje“ divizije iz 1917. godine

(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:42._domobranska_1917.jpg)

Slika 38.

Značka 10. domobranske varaždinske husarske pukovnije s natpisom „Na vojsku, na vojsku, vitezi valjani“.

(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dom._10._puk._zna%C4%8Dka.jpg)

Slika 39.

„Porinuće ‘Szent Istvana’ u more: Ratni brod ‘Szent Istvan’ na brodogradilištu na Rijeci, čas pred porinućem u more“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 4 od 24. siječnja 1914., str. 73)

Slika 40.

Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (Umetići, 13. prosinca 1856. – Klegenfurt, 23. svibnja 1920.)

(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Svetozar_Boro%C3%ABvi%C4%87_von_Bojna_1914.jpg)

Slika 41.

General pješaštva Anton Lipošćak (Odorheiu Secuiesc (*mađ.* Székely-Udvarhely), 9. travnja 1863. – Beč, 24. lipnja 1924.)

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1151)

Slika 42.

Podmašal Stjepan barun Sarkotić (Sinac, 4. listopada 1858. – Beč, 16. listopada 1939.)

(http://www.bezrumanemasturma.hismus.hr/wwi/foto/UZ_5_8_5105.png)

Slika 43.

Podmaršal Matija Raslić (Otočac, 1832. – Zagreb, 7. svibnja 1893.), zapovjednik VII. domobranskog okružja

(<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rasli%C4%87.JPG>)

Slika 44.

Fotografija s prijateljskom posvetom za uspomenu na zajedničku časničku službu u Bosni i Hercegovini, snimljena u Sarajevu 1912. godine.

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Bosne i Hercegovine s kraja 19. i početka 20. stoljeća, HR-HDA-2006, br. 1)

Slika 45.

Fotografija dvojice prijatelja. Zapis na fotografiji sa stražnje strane: „Kumičić Josip i Pokopčić Janko zajedno smo služili vojsku od 1.915 g. do 1.918 g.“

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1344)

Slika 46.

Zagrebački krčmar Janko Boldin bio je samo jedan od onih koji su bili mobilizirani sa svojim sinovima.

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 41 od 10. listopada 1914., str. 975;

HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1315)

Slika 47.

Fotografija domobranskog vodnika Franje Kovača iskorištena kao dopisnica. Zapis na fotografiji: „27 rujna 1914 nakon dva mjeseca rata“. Zapis na poledini fotografije: „P[ričuvni] Vodnik Franjo Kovač, dok[nadna] bitnica 6 dom[obranske] polj[ske] top[ničke] pukov[nije] Zagreb“ Dopisnica je bila upućena na adresu „G[ospodin] Hugo Igaly / Res[erve] Zugsf[ührer] 7/78. I[nfanterie] Regiment

Z[a]g[reb], 17/X. [1]914“, a u poruci je napisano: „Još uvijek nalazim se živ i zdrav u rasporedu doknadne bitnice. Kako Vi?, a Vaš Martin? Iskreno Vas pozdravlja uvijek još Vas se sjećajući Franjo Kovač. Brat moje buduće zaručnice je ozleđen granatom u glavu – te lebdi između smrti i života.“

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1303)

Slika 48.

„Dolazeći u vojsku i izlazeći iz nje, mnogi su se vojnici rado fotografirali u uniformi, često prvi i zadnji put u životu.“ (C. Horel)

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1413)

Slika 49.

„Zasluzni oružnik: Tomo Novković, zaslužni oružnički postajevođnik u Vrapču, čijom su zaslugom pohvatani mnogobrojni tatovi i provalnici u zagrebačkoj okolici, kao što su i ortaci razbojnika Kunšteka, koji je izveo poznato grabežno umorstvo u Starjaku kraj Brezovice.“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 23 od 6. lipnja 1914., str. 540)

Slika 50.

Zbog strogih ženidbenih propisa i visokih iznosa ženidbenih jamčevina časnici su bili prisiljeni živjeti kao samci ili pokušati sklopiti 'brak za novac'. Stoga su se tek rjeđi ženili u mlađoj dobi, a još su rjeđi imali brojno potomstvo.

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1360)

Slika 51.

„Uspomena na mobilizaciju: Kako je izgledao zagrebački Jelačićev trg za prvih dana mobilizacije“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 36 od 5. rujna 1914., str. 850)

Slika 52.

Provjera zdravstvene sposobnosti mobiliziranih vojnih obveznika

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1388)

Slika 53.

„Zagreb u ratno doba.: 1. Općinstvo motri vojnički logor na Sveučilišnom trgu. – 2. Vojnici kod objeda. – 3. Oproštaj sa materom. – 4. Vojnici u razgovoru sa rođacima.“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 32 od 8. kolovoza 1914., str. 752)

Slika 54.

„Ratno stanje u Fužinama: Ne samo na ratištu, te u većim posadnim gradovima, već i u manjim mjestima naše pokrajine može se vidjeti zanimivih ratnih prizora. Naša slika prikazuje odio naoružanih pučkih ustaša u Fužinama.“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 36 od 5. rujna 1914., str. 853)

Slika 55.

Pučko-ustaška izkazna knjižica: Labazan Tomo

(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pu%C4%8Dko-usta%C5%A1ka_iskazna_knji%C5%BEica.gif)

Slika 56.

Gozba na rubu ratnog ponora nije bila rijedak prizor u časničkom životu 1914. godine.

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br.1190)

Slika 57.

Časnički zbor s vojnim svećenikom

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1356)

Slika 58.

Fotografija iz Prvoga svjetskog rata sa zapisom na poledini: „K. und k. Infanterieregiment Nr. 87 / Ersatzbattalion. / 1. Ersatzkompagnie“

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1376)

Slika 59.

„Naši vojnici na Drini: Šančevi naših vojnika na Drini u Bosni, u kojima se dočekuje neprijatelj, a u kojima se također po više noći spava.“ Pretpostavlja se da je prvi s lijeva na slici Josip Broz, vodnik u zagrebačkoj domobranskoj pukovniji (*nap. ur.*).

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 40 od 3. listopada 1914., str. 948)

Slika 60.

Briga za ranjenike u pozadini bojišnice

(HDA Zagreb, Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata, HR-HDA-1426, br. 1402)

Slika 61.

„Militärterritorial- und Ergänzungsbezirkseinteilung“ (Beč, uoči Prvoga svjetskog rata)

(Centar za povijesna istraživanja Rovinj / Centro di ricerche storiche Rovigno)

Slika 62.

Zagreb, Jelačićev spomenik (razglednica s početka 20. stoljeća)

(HDA Zagreb, Zbirka razglednica, HR-HDA-1684, br. 64)

Slika 63.

„Pali hrvatski junaci“

(*Ilustrovani list*, god. I., br. 47 od 21. studenog 1914., str. 1107)

Slika 64.

„Konačna odpustna izprava“: u 28. godini života, nakon 12 godina vojne službe

(Otpusno pismo domobranskog vodnika Josipa Sokolovića Kraljevske ugarske 10. konjaničke domobranske pukovnije (1877.), HDA Zagreb, Razni ratno-povijesni spisi, HR-HDA-477, kutija 5)

Imensko kazalo

A

Ábrányi d. J., Kornél (= Veridicus) 159
Ajtay, Endre 53, 132
Allmayer-Beck, Johann Christoph 96, 135, 141
Amstadt, Jakob 31, 32, 65, 68, 69
Andrássy, grof Gyula 38, 39, 40, 41, 42, 43, 49, 50, 52, 63, 64, 65, 68, 72, 135, 136, 150, 151, 172
Apafi, Mihály, vojvoda 19
Arpad, kralj 169
Asbóth, János 86, 95, 141, 144
Auersperg, vojvoda Karl 39

B

Bach, Josip (*njem.* Joseph) 94, 122, 123
Bach, Ljudevit 152
Bachó, László 24, 87
Bajsza, József 159
Balla, Tibor 132, 139
Balzac, Honoré de 116
Barany, George 23
Barczy, István 76
Bärtl, Ferdinand 51, 52, 76
Basarabić, Aleksandar (*mad.* Bassarabics, Alexander) 88
Batthyány, grof Lajos 28, 34, 37
Bauer, Ernst 119, 123
Beck, Friedrich von 39, 42
Bedečković, Koloman (*mad.* Kálmán) 44, 45, 157
Bedečković, Karlo (*mad.* Károly) 76
Berger, Peter 43
Berkó, István 52, 132
Beust, grof Friedrich Ferdinand 42, 63
Bíró, P. 76, 131
Blanc, André 65

Blanuša (*mad.* Blanussa), Izidor 139, 140
Blasi, Walter 137
Blašković, Marko 146
Bogat, Stefan von 119
Boldin, Janko 195
Bonaparte, Napoléon I. 20, 116
Borojević (*st. brv., njem.* Borojević) od Bojne, Svetozar 94, 117, 119, 124, 163, 170, 194
Brinjski (*njem.* Bründl), Hiacinta von 143
Brinjski (*njem.*) Bründl vitez od Kirchenaua, Karl 76, 143
Brlić, Ignjat 44
Broz, Josip 197
Budimirović, Kuzman 88
Bui, Boris 177

C

Car, Janko 44
Clausewitz, Carl von 116
Colussi, Andrija 191
Conrad von Hötendorf, grof Franz 168
Crljen, Marko (*njem.* Czerljén, Markus von) 124, 125
Csáky, Moritz 135
Csapó, Csaba 74
Csengery, Antal 43
Csiki, Pál 150
Cvijović Javorina, Ivana 15, 177

Č

Čanić, Đuro (*njem.* Georg) 92, 94, 97, 117, 123
Čemerlić, Petar (*njem.* Chemerlich, Peter) 87
Čepetić, Stefan 146
Čepulić, Avelin 43
Čizmić, Ivan 168

Ć

Ćuić, Rade 152

D

Dávid, Antal 156
 Deák, Ferenc 30, 38, 40, 42, 43, 69, 135
 Deák, István 12, 13, 27, 28, 29, 42, 64,
 103, 104, 105, 106, 108, 114, 115, 159,
 162, 170
 Décsy, J. 39, 52
 Dembsher, Emil 53, 84, 92
 Deutsch, Filip 142
 Djordjević, Dimitrije 62, 153, 168
 Drabek, Anna M. 44, 65
 Dreisziger, Nándor 103, 104, 105

Đ

Đurić od Viteza i Sokolgrada, barun David
 (*njem. Imad. Gyurits*) 126
 Đurić od Viteza i Sokolgrada, barun Velisar
 (*njem. Imad. Gyurits*) 126

E

Edelsheim-Gyulai, barun Leopold 39, 134
 Ehn, Maximilian 104
 Eötvös, barun József 41, 42, 43, 44, 116
 Eremić, Miloš 117

F

Fejérváry, barun Géza 49, 133, 150
 Fellner, Fritz 64
 Felszégny, Ferenc 53, 138, 139
 Fernkorn, Anton 33
 Filipović, barun Franjo (*njem. Philippovich,*
 barun Franz) 157
 Fleischmann, Jakob 144
 Fojan, E. 75, 153
 France, Anatole 116
 Frankopan, grof Fran Krsto 19–20

Friedländer, Otto 110
 Frohreich-Szabó, Ernst 92

G

Gablenz, Ludwig 39
 Gaj, Ljudevit 25
 Galić, Lovro 13
 Gallina, Joseph Wilhelm 39
 Gellineck, potpukovnik 161
 Gatti, Friedrich 92
 Gebhard, Louis 137
 Gerö, A. 42
 Ghyczy, Kálmán 43
 Glückmann, Karl (*mad. Károly*) 78, 90, 95,
 99, 134, 138
 Goethe, Johann Wolfgang von 116
 Göllner, Carl 69
 Gömbös, Gyula 94
 Gorki, Maksim 116
 Gratz, Gusztáv 134
 Grba, Rade (*njem. Gerba, Raimund*) 94,
 116, 123, 124, 160
 Grbeša, Vladimir 192
 Grivičić, Đuro (*njem. Georg*) 39, 40, 41
 Gross, Mirjana 44, 65, 71, 154, 159
 Gyula, Károly 154, 155

H

Habsburgovci 8, 19, 20, 24, 47
 Albrecht, nadvojvoda 38, 40, 42, 52, 63,
 134
 Franjo Josip I., car i kralj 38, 39, 40, 42,
 48, 51, 53, 63, 68, 124, 133, 134, 137,
 153, 154, 158, 160
 Friedrich, nadvojvoda 161
 Johann, nadvojvoda 28
 Joseph, nadvojvoda 42, 47, 84, 125, 142,
 152
 Joseph Anton, nadvojvoda 47
 Karl, nadvojvoda 23, 33
 Karl, car i kralj 124, 139

Marija Terezija, kraljica 124
 Rudolf, nadvojvoda 116
 Stjepan /v. Stephan/, nadvojvoda 28, 30
 Haider, Barbara 33
 Hajdu, Tibor 13, 51, 88, 103, 104, 107,
 108, 110, 125, 134
 Halla, Nándor 76
 Haller, grof Franjo 27
 Haselsteiner, Horst 44, 62
 Hauptmann, Ferdinand 28, 30, 32, 43
 Havránek, Jan 105, 107
 Hazai, barun Samu 116, 139
 Heine, Heinrich 116
 Hentzi, Heinrich 134
 Herzner, Konrad 139, 140
 Hickmann, Anton Leo 104
 Hojda, Zdeněk 105
 Holotik, L'udovit 43
 Holjac, Janko 191
 Holjevac, Željko 175
 Horel, Catherine 7, 8, 14, 23, 24, 134, 135,
 173, 174, 175, 176, 177
 Horn, Gustav 45, 93,
 Horváth, Eugen 83
 Horthy, Miklós 170
 Hostinek, Josef 57, 59
 Hrabovszky, barun János 28, 31
 Hugo, Victor 116
 Humboldt, Alexander von 116
 Hummelberger, Walter 74
 Hye, Hans-Peter 33

I

Ivánka, Imre 41

J

Janković, grof Julije 44
 Jankowich, László 43
 Jansky, Ludwig 134

Jelačić, grof Josip 8, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 42, 45, 176, 197
 Jelavich, Charles 154, 158
 Jókai, Mór 116
 Jorgović, Dušan 49, 149
 Juhász, Lajos 44

K

Kállay, Benjamin von 116, 159
 Kálnoky, grof Gustav 121
 Karadorđevići 159
 Károly, Pál 47
 Kasapinović, Svetozar 70
 Kaser, Karl 73
 Katus, László 43, 45, 63, 70, 71, 153, 157
 Kemenović, Felix 91, 92
 Keri, Kálmán 85, 88, 138
 Kerkapoly Károly 64, 72
 Kessler, Wolfgang 25
 Khuen-Hédervary, grof Károly (*brv.* Dragu-
 tin) 137, 139, 157, 158, 159, 168, 173
 Király, Béla 23, 26, 27, 38, 49, 85, 103,
 105
 Kiss, Károly 48
 Kiszling, Rudolf 29, 123, 136, 138, 160,
 168
 Klaić, Miho 43
 Klapka, György 40, 41, 47
 Klobučar, barun Otto 125
 Klobučar, barun Vilim (*njem.* Wilhelm) 87,
 125
 Kohn, Samuel 139
 Kölcsey, Ferenc 23
 Koller, Alexander von 48
 Kolmer, Gustav 135
 Köpeczi, Béla 19
 Korvin, Matija, kralj 19
 Kossuth, Lajos 26, 27, 33, 34
 Kovač, Franjo 195
 Kovačić, Krešimir 192
 Kövi, Ádám 13
 Krainz, Leopold Martin 58, 60, 61

Kraljević, Miroslav 44
 Krebs, Gotthold 116
 Krema, Franz 113
 Krema, Richard 113
 Krestić, Vasilije 43, 44
 Krieghammer, barun Edmund von 137
 Kristijanović (*njem.* Christianovich), Julius otac 113
 Kristijanović (*njem.* Christianovich), Julius sin 113
 Kristijanović (*njem.* Christianovich), Konrad 113
 Krizman, Bogdan 25, 29
 Krleža, Miroslav 193
 Krnić, Peter 146
 Kugler, Alexander 115, 118
 Kuhn, barun Franz 39, 40
 Kulmer, barun Franjo 27
 Kulmer, grof Miroslav (*njem.* Friedrich) 50, 120, 152
 Kumičić, Josip 195
 Kunerle, Wilhelmine v. Musulin
 Kušlan, barun Dragojlo 43
 Kvaternik, Eugen 46, 152
 Kvaternik, Slavko 161

L

Labazan, Tomo 196
 Lamartine, Alphonse de 116
 Lamberg, grof Franz 31
 Landstoffs, Nándorné 13
 Lendl, Egon 21, 57
 Lenuci, Milan 191, 192
 Lipošćak, Anton 195
 Lónay, grof Menyhért 49, 64, 72
 Łubiński, grof Johann 112, 115
 Lukinac (*mađ.* Lukinacz), Eduard 92, 121, 125, 142

LJ

Ljubinković, Aron 76, 93
 Ljubinković, Mirko (*njem.* Emmanuel) 93

M

Mack, Karlheinz 26
 Madáh, Imre 116
 Maglič, Daniel 149
 Márffy-Mantuano, Reszö 45
 Maroičić, Josip 39
 Marterer, vitez Ferdinand 162
 Maschauer, Margete 64
 Maschl, Heidrun 65
 Masirević, Miklós 149
 Matanović, Aleksandar 139
 Matijak, Jure (*njem.* Georg)
 Matković, Petar 60
 Mayer, Theodor 43
 Mazohl-Walling, Brigitte 64
 Mazzini, Giuseppe 116
 Mažuranić, Ivan 46, 47, 70, 71, 73, 74, 156, 158
 Mikó, grof Imre 43
 Miletić, Svetozar 62, 63, 70, 153
 Milleker, Felix 60, 69, 70, 73
 Moering, Karl 39
 Moga, Janós 30
 Mollinary, barun Anton 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 116, 152, 143, 163, 172
 Móricz, Pál 47
 Mošinsky, Adolf pl. 192
 Mrazović, Matija 43
 Müller, Gerwin 110, 111
 Musulin, Alexander 120
 Musulin Gomirski, Milan (*njem.* Emil) 116, 121
 Musulin, Wilhelmine von /rođ. Kunerle/ 120

N

Nádasdy, grof Ferenc 19, 118
 Nadásky, Mirko (*mađ.* Imre) 118
 Napoleon I., car 20, 23, 116
 Nećak, Dušan 176
 Neustädter, barun Joseph (*hrv.* Josip) 28, 43
 Novković, Tomo 196

O

Obrenović, kralj Aleksandar 159
 Orczy, barun Béla 133
 Otto, Emil 116

P

Pál, Károly 48
 Pándi, Lajos 57
 Papp, Tibor 22, 23, 39, 41, 42, 49, 51, 77, 78, 84, 85, 88, 95, 153
 Parčetić, Aleksandar (*mađ.* Parcsetics, Alexander) 49
 Partas, Radovan 82
 Patković, major 145
 Pauler, Tivadar 72
 Pavličević, Dragutin 22, 65, 157
 Pázmány, Péter 159
 Peball, Kurt 137
 Pejačević, grof Ladislav 44, 156, 157
 Perkovac, Ivan 43
 Perzel, Móricz 40, 41
 Pesty, Frigyes 151
 Pešelj, Branko M. 43
 Pilaszanović, Georg 93
 Pintér, Antal 153
 Plaschka, Richard G. 44, 65
 Pöckh, Friedrich 39
 Pojić, Milan 13, 53
 Pokopčić, Janko 195
 Polić, Martin 157, 158, 168
 Pollak, Hermann 144

Pollak, Mihály 24
 Pollak, Samuel 144
 Prael, Roman 105
 Premrl, Nada 192
 Preradovich, Nikolaus von (*hrv.* Preradović, Nikola) 21
 Preszly, Lóránd 73, 74
 Prica, Maksimilijan 43

Q

Quinz, Károly 76

R

Rački, Franjo 43
 Ráday, grof Gedeon 133
 Radetzky, grof Joseph 32
 Radošević, Fedor 88
 Rajačić, Josif 29
 Rajačić, Vladimir 82
 Rákóczi, grof Ferenc II. 8, 19
 Rakos, Ernő 111
 Ramberg, barun Hermann von 157
 Ramming, Wilhelm 39
 Ranitović, Branko 192
 Raslić, Matija 94, 121, 195
 Ratković, Gabro 88
 Rauch, barun Levin 43, 46, 68
 Repe, Božo 176
 Ress, Imre 13, 33
 Roksandić, Drago 12, 13, 14, 20, 27, 33, 173, 177
 Rosenzweig, barun Ferdinand 69
 Rossbacher, barun Rudolf 63
 Rothenberg, Günther E. 13, 22, 32, 38, 39, 42, 53, 135, 137, 138, 152, 170
 Rukavina Vidovgradski, barun Đuro /Juraj/ 29
 Rumpler, Helmut 7, 44

S

Sabotič, Ines 144
 Sacher-Masocha, Leopold von 116
 Salcher, Peter 94
 Salis-Seewis, grof Ivan 124, 160, 161, 162
 Sand, George 116
 Sarkotič od Lovčena, Stjepan 94, 116, 117, 123, 124, 125, 160, 163, 195
 Savojski, Eugen, princ 33
 Schiller, Friedrich 116
 Schmarda od Graca, Karl 117, 119
 Schmidl, Erwin A. 13, 23, 176
 Schmidt-Brentano, Antonio 120, 125, 126
 Schnitzler, Arthur 114, 116
 Schönach, barun Franz 160
 Schwarz, János von 76
 Schwarzenberg, Felix zu, princ 27
 Schweinitz, grof Johann 40, 41
 Schweizer, Káraly 149
 Schweizer, Peter 38, 77
 Schwicker, J. B. 58
 Sekulić, Rudolf 139
 Sereinigg, Ulf 110, 117
 Sertić, Juraj 118
 Sieche, Erwin 137
 Sokcsevits, Dénes (*hrv.* Šokčević, Dinko) 33
 Sokolović, Josip 197
 Somogyi, Éva 63
 Somssich, Pál 43
 Spáczy, Hedvig 49
 Spence, Richard B. 105, 167
 Steinbrück, Otto 111
 Starčević, Ante 152
 Stipetić, Franjo 145
 Stojanović, Ante 44
 Stone, Norman 103, 105, 137
 Stopfer, Matthias 61, 62
 Stratimirović, Đorđe od (*njem.* Georg von) 29, 63, 153
 Strossmayer, Josip Juraj 43, 46
 Subotić, Jovan 43

Suhay, Imre 113, 120
 Sugar, Peter 23
 Suppan, Arnold 13, 22, 176
 Svoboda, Johann 93, 113, 125
 Szabad, György 23, 24, 26, 29, 30
 Szapáry, Gyula 157
 Szás, Zoltán 38
 Széchen, grof Antal 43
 Széchenyi, grof Gyula 161
 Széchenyi, grof István 26, 27, 33, 34
 Széll, Kálmán 72, 137, 159
 Szende, Béla 49, 69, 70, 133, 154
 Szlávy, József 49, 72
 Szögyény-Marich, László 43
 Szurmay, Sándor 50, 53, 93, 131
 Szüts, Boris 194
 Szüts, Ivan 194

Š

Šidak, Jaroslav 28, 46
 Škrinjar, Matija 125, 126
 Šokčević, Josip 43
 Šuhaj, Mirko 43, 44
 Šuica, Ivan (*njem.* Johann) 115–116
 Šupljikac, Stefan 176

T

Taafe, grof Eduard 39
 Tabakovits, Miklós 149
 Tadin, Ornata 13
 Tegetthof, Wilhelm 39
 Teleki, Ádám 30
 Tepperberg, Christoph 13
 Thallóczy, Lajos 161, 162
 Tisza, Kálmán 38, 48, 49, 72, 134, 135, 137, 138, 157,
 Tisza, István 124, 160, 161, 162, 163
 Tkalac, Imbro Ignjatijević (*njem.* Tkalac, Emmerich Imbro von) 26, 27, 32, 33
 Tolstoj, Lav Nikolajevič 116
 Tomerlin, Martin 76, 126

Tomičić, Đuro 88
 Tóth, Tivadar 82
 Tuđman, Franjo 33
 Turba, Gustav 42, 137, 140
 Turgenjev, Ivan 116
 Türr, István 40, 41

U

Ullrich, Leopold 116
 Ungersböck, Rudolf 169
 Urbán, Aladár 27, 37
 Urbanitsch, Peter 13, 22, 39, 44, 63, 96, 168
 Utješenić Ostrožinski, Ognjeslav 66, 67, 68
 Uzor, Mattyús 48

V

Vaghó, Ignác 170
 Vakanović, Antun 44
 Valentić, Mirko 22, 32, 58, 65, 66, 68
 Verne, Jules 116
 Višnjic od Naszóda, Karl 120
 Voltaire (François-Marie Arouet) 116
 Vraniczany, obitelj 160
 Vraniczany, barun Ambroz 43
 Vrbanić, Fran 175
 Vrbanić, Hugo 115
 Vučetić od Cseneya, Ivan 82, 117
 Vuković, Ivan 87
 Vuković, Stjepan 44, 146
 Vuletić, Ivan 146

W

Wagner, Walter 48, 53, 63, 134
 Waldheim, Kuno 191
 Wandruska, Adam 39, 44, 63, 96, 168
 Wank, Solomon 64, 65
 Wekerle, Sándor 138
 Wesselényi, grof Ferenc 19
 Wickenburg, grof István 82
 Winkler, Wilhelm 105, 106
 Windischgrätz, Alfred zu, princ 31
 Wolf, Johann 64, 146
 Württemberg, Wilhelm von, vojvoda 134

Z

Zaar, Brigitta 66
 Zdellar, Antal 87
 Zdjelar-Paunović, Alka 177
 Zečević, Otto 116
 Zmaić, Bartol 43
 Zobel, Alois 113
 Zola, Émile 116
 Zrinski (Zríny) 19
 grof Nikola Šubić (1508. – 1566.) 19, 169
 grof Nikola Šubić (1620. – 1664.) 19
 grof Petar Šubić Zrinski 19
 Zubović, Mihael 88

Ž

Živković, Jovan 44
 Žuvić, Josip 44

Mjesno kazalo

A

Arad 109

B

Bač (*mađ.* Bácsz) 59

Baja 93

Beč (*njem.* Wien) 7, 8, 10–13, 23–33, 37–41, 43, 44, 47, 63, 66–68, 71, 82, 83, 85, 91, 96, 97, 100, 108, 109, 122–124, 126, 133–135, 138, 153, 154, 157–160, 163, 170, 195

Bečko Novo Mjesto (*njem.* Wiener Neustadt) 20, 86, 88, 91, 92, 93, 113, 114, 119

Bela Crkva (*mađ.* Fehértemplom, *njem.* Weißkirchen) 57, 58, 68, 69

Beograd 21, 57, 71, 72, 153, 160–162, 176

Bjelovar (*mađ.* Belovár) 57, 58, 61, 69, 76, 82, 87, 109, 127, 131, 133, 144, 191

Blaškovec 75

Bozen (*tal.* Bolzano) 123

Brašov (*mađ.* Brassó, *njem.* Kronstadt) 75

Bratislava (*hrv. pov.* Požun, *mađ.* Pozsony, *njem.* Preßburg) 24, 50, 82, 90, 91, 95, 96, 109, 160

Brno (*njem.* Brünn) 116

Bruck na Litavi (*njem.* Bruck a.d. Leitha) 126, 140

Budimpešta (*mađ.* i *njem.* Budapest /od 1872./; *mađ.* Buda i Pest, *njem.* Buda i Ofen /prije 1872./) 7, 9–14, 24, 26, 28–32, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 46–48, 50, 59, 63, 65, 67, 71, 72, 75, 82, 90–93, 95, 97, 99, 100, 108, 109, 112, 121, 125, 132–134, 138, 139, 149, 150, 153, 154, 156–158, 160, 163, 167, 193

C

Cegléd 84, 92

Cernik 76

Cetin 58

Chłopy 137

Cluj-Napoca (*mađ.* Kolozsvár, *njem.* Klausenburg) 50, 75, 91, 93, 95, 97, 109

Colmar 112

Csanád 59

Č

Čabar 76

Čađavica 76

Čalma (*mađ.* Csála) 76

Čepin 76

Čerević 76

D

Dalj (*mađ.* Dálya) 76

Daruvar (*mađ.* Daruvár) 97

Debrecin (*mađ.* Debrecen) 109, 125

Delnice 52

Devčić Draga 57

Dobrinci 76

Donja Stubica 76

Donji Miholjac (*mađ.* Alsómiholjác) 76

Drežnik 152

Dubrovnik 20

Đ

Đakovo (*mađ.* Diakovár) 59, 76, 99

Đur (*hrv.* Đur, *mađ.* Györ, *njem.* Raab) 109, 157

F

Fužine 76, 196

G

Garešnica 76

Glina 57, 120, 131

Gola 76

Gospić 57, 61, 67, 74, 75, 78, 109, 127, 132, 133, 141, 144, 145, 153, 157

Gradec 119

Gradina 76

Graz 96, 119

Grubišno Polje 76

H

Hainburg 91, 93

Hranice (*njem.* Mährisch Weißkirchen) 93, 116, 139

I

Ilok (*mađ.* Újlak) 76

Indija 109

Innsbruck 123

Irig (*mađ.* Ireg) 76

Istanbul (*hrv. pov.* Carigrad, *njem.* Konstantinopel) 160

Ivanec (*mađ.* Ivanecz) 76

Ivanić Grad 21, 69

J

Jastrebarsko (Jaska) 52, 76

Jászberény 85, 121

Josefov (*njem.* Josephstadt) 83, 96, 134

K

Kaloča (*mađ.* Kalocsa) 59

Karansebeš (*rum.* Caransebeș, *mađ.* Karánsebes) 57, 68

Karlobag 57

Karlovac (*mađ.* Károlyváros, *njem.* Karlstadt) 13, 21, 52, 57, 59, 61, 62, 72, 76, 78, 82, 87, 98, 99, 109, 115, 119, 120, 133, 142, 144, 150, 156, 160, 191, 193

Kazan 123

Kecskemét 85

Kikinda (*mađ.* Nagykikinda, *njem.* Großkikinda) 70

Klagenfurt 7, 120

Klanjec 76

Knin 33

Komorán (*mađ.* Komárom, *njem.* Komorn) 41, 109

Koprivnica (*mađ.* Kaproncza, *njem.* Koprinitz) 21, 72, 76

Košice (*mađ.* Kassa, *njem.* Kaschau) 50, 82, 87, 91, 95, 96

Koška 76

Kotor (*tal.* Cattaro) 123

Krakov (*polj.* Kraków, *njem.* Krakau) 83, 96

Kraljevica (*tal.* Porto Re) 76

Krapina 76

Krapinske Toplice 52

Križ 76

Križevci (*mađ.* Kőrös, *njem.* Kreutz) 21, 22, 52, 57, 58, 59, 69, 76, 99

Kutina 76

Kutjevo 76

L

Lavov (*ukr.* L'viv, *njem.* Lemberg) 48, 82, 96, 134

Leoben 139

Levanjska Varoš 76

Liebenau kod Graza (*njem.* Liebenau bei Graz) 119

Litomerice (*češ.* Litoměřice, *njem.* Leitmeritz) 122

Louka (*njem.* Klosterbruck) 114

Lovinac 125

Ludbreg 76
Lugoj (*mađ.* Lugos, *njem.* Lugosch) 139

LJ

Ljubljana (*njem.* Laibach) 160

M

Maribor (*njem.* Marburg) 120
Miercurea-Ciuc (*mađ.* Csíkszereda, *njem.* Szeklerburg) 57
Miskolc (*mađ.* Miskolc) 109
Mödling 114
Mohaç (*mađ.* Mohács) 19
Moravice (Komorske Moravice /do 1919./, Srpske Moravice /od 1919. do 1991./) 76
Mostar 123
München 112
Mukačevo (*ukr.* Mukačeve, *mađ.* Munkács, *njem.* Munkatsch) 97

N

Násăud (*mađ.* Naszód, *njem.* Nussdorf) 57
Našice (*mađ.* Nasicz) 52, 76
Nitra (*mađ.* Nyitra, *njem.* Neutra) 109
Nova Gradiška (*mađ.* Újgradiska) 57, 109, 131, 156
Novi Marof 76
Novi Sad (*mađ.* Újvidék) 21, 62, 109, 153

O

Odorheiu Secuiesc (*mađ.* Székely-Udvarhely) 195
Ogulin 57, 65, 72, 74, 75, 122, 131, 133, 152, 153
Olomouc (*njem.* Olmütz) 145
Opatija (*tal./njem.* Abazzia) 122
Oradea (*mađ.* Nagyvárad, *njem.* Großwardein) 86, 88, 90, 98, 109, 112

Orahovica 76
Orlat (*mađ.* Orlát, *njem.* Winsberg) 57
Osijek (*mađ.* Eszég, *njem.* Esseg) 52, 72, 74, 76, 78, 82, 98, 99, 109, 113, 123, 133, 141, 153, 155, 156, 167, 191
Otočac (*mađ.* Otocsász) 57, 75, 82, 87, 109, 121, 133, 191, 195
Ozora 31

P

Pákozd 31, 33
Pakrac (*mađ.* Pakrácz) 59, 99
Paks 153
Pančevo (*mađ.* Pancsova) 57, 58, 61, 68, 69
Pápa 126
Pečuh (*mađ.* Pécs, *njem.* Fünfkirchen) 52, 72, 86, 88, 90, 98, 109, 113, 126, 132, 193
Petrinja 21, 57, 58, 61, 74, 75, 109, 133
Petrovaradin (*mađ.* Pétervárad, *njem.* Peterwardein) 21, 31, 53, 58, 61, 69, 109, 132, 153
Pisarovina 76
Pitomača 76
Popovača 76
Porto Teplo 57
Požega (*mađ.* Poszega) 22, 52, 70, 75, 76, 109, 131, 133, 142,
Prag (*češ.* Praha) 28, 82, 83, 96
Pregrada 76
Prešov (*mađ.* Eperjes, *njem.* Eperies) 82
Przemysł 83, 96
Pula (*tal./njem.* Pola, *mađ.* Póla) 93, 123, 170

R

Rača 58, 76
Rakovac 142
Rakovica 10, 46, 61, 71, 151, 152
Rakov Potok 75

Rijeka (*tal./mađ.* Fiume) 26, 28, 30, 32, 45, 57, 65, 66, 72, 82, 86, 93, 109, 116, 144, 150, 160, 161, 194
 Rimavská Sobota (*mađ.* Rimaszombat, *njem.* Großsteffelsdorf) 139
 Ruma 52, 72, 76, 109

S

Sambotelj (*mađ.* Szombathely, *njem.* Steinamanger) 109
 Samobor 75
 Sankt Pölten 92
 Sarajevo 72, 116, 118, 123, 154, 167, 168, 176, 195
 Segedin (*mađ.* Szeged, *njem.* Szegedin) 50, 70, 72, 83, 91, 93, 95, 109, 139, 153
 Senj (*mađ./njem.* Zengg) 57, 59, 61, 69, 72, 99, 122, 156
 Severin 76
 Sfântu Gheorghe (*mađ.* Sepsiszentgyörgy, *njem.* Sankt Georgen) 57
 Sibiu (*njem.* Hermannstadt, *mađ.* Nagyszeben) 109, 123, 126
 Siget (*mađ.* Szigetvár) 19
 Sinac 123, 125
 Sisak (*mađ.* Sziszek) 19, 21, 52, 69, 72, 75, 78, 97, 98, 109, 131, 141, 153, 191
 Skopje 160
 Slatina (*mađ.* Szlatina) 76
 Slavonski Brod (*mađ.* Bród) 21, 58, 74, 75, 109, 160, 191
 Slunj 131, 154
 Sombor (*mađ.* Zombor) 72
 Sopje 76
 Srijemska Kamenica (*srp.* Sremska Kamenica, *mađ.* Kamanc, *njem.* Kamenitz) 76, 109
 Srijemska Mitrovica (*srp.* Sremska Mitrovica, *mađ.* Mitrovicza) 57, 71, 72, 74, 109, 127, 133, 153

Srijemski Karlovci (*srp.* Sremski Karlovci, *mađ.* Karlócza, *njem.* Karlowitz) 21, 29, 31, 99, 176
 Stara Gradiška (*mađ.* Ógradiska) 58, 109
 Stari Vukovar (*mađ.* Óvukovár) 52
 Steyr 116
 Stolni Biograd (*mađ.* Székesfehérvár, *njem.* Stuhlweißenburg) 75, 85, 153
 Subotica (*mađ.* Szabadka) 72, 104, 109
 Sušak 76
 Sveti Ivan Zelina (*mađ.* Szentivánzelina) 75
 Sveti Ivan Žabno 76
 Sveti Križ 76
 Szatmár 98
 Szörény 70

Š

Šid (*mađ.* Sid) 76
 Šopron (*mađ.* Sopron, *njem.* Ödenburg) 86, 88, 90, 109
 Šumeće 124
 Švarča 142

T

Tápióbitske 33
 Târgu Mureș (*mađ.* Marosvásárhely, *njem.* Neumarkt am Mieresch) 90
 Târgu Secuiesc (*mađ.* Kézdivásárhely, *njem.* Szekler Neumarkt) 57
 Temišvar (*rum.* Timișoara, *mađ.* Temesvár, *njem.* Temeschburg) 29, 53, 59, 69, 96, 109
 Tenja 76
 Titel 57
 Topusko 97, 192
 Tordinci 76
 Tulln 91, 121

U

Umetić 119, 194

Užgorod (*mađ.* Ungvár, *njem.* Ungwar) 82

V

Varaždin (*mađ.* Varasd, *njem.* Warasdin) 21, 52, 75, 76, 78, 92, 97, 98, 109, 115, 121, 131, 132, 133, 141, 142, 144, 153, 157

Velika Gorica (*mađ.* Nagygoricza) 52, 76

Velika Kanjiža (*mađ.* Nagykanizsa, *njem.* Großkanizsa) 72, 93

Venecija (*tal.* Venezia, *njem.* Venedig) 20

Vinica 76

Vinkovci (*mađ.* Vinkovce, *njem.* Winkowitz) 52, 53, 57, 61, 72, 75, 116, 191

Virje 76

Virovitica (*mađ.* Verőcze, *njem.* Wirowitz) 52, 53, 76, 109, 132, 141

Vladimirovac (*mađ.* Petre) 69

Voćin 76

Vrbovec 76

Vrchlabí (*njem.* Hohenelbe) 93

Vršac (*mađ.* Versecz, *njem.* Werschetz) 59

Vukovar (*mađ.* Vukovár) 52, 76, 86, 132, 133, 141, 144, 156,

Z

Zadar (*tal.* Zara, *mađ.* Zára) 53, 82

Zagreb (*mađ.* Zágráb, *njem.* Agram) 7, 10, 13, 14, 27, 28, 29, 31–33, 47, 50, 52, 53, 59, 63, 64, 67, 68, 71–75, 78, 82, 91, 92, 95–100, 104, 109, 111, 117, 119, 120–123, 125, 127, 131, 133, 139–144, 146, 150, 152–160, 177, 191, 192, 193, 195, 196, 197

Zemun (*mađ.* Zimony, *njem.* Semlin) 58, 61, 65, 67, 71, 78, 109, 131, 141, 146, 153, 155

Zlatar 53, 76

Znojmo (*njem.* Znaim) 114

Ž

Željezno (*mađ.* Kismarton, *njem.* Eisenstadt) 89, 90

Sastavila Ivana Cvijović Javorina

VOJNICI IZMEĐU NACIONALNIH FRONTI

Ukidanje Vojne krajine i razvoj Kraljevskoga ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868. – 1914.

Catherine Horel

Naslov izvornika

Catherine Horel

“Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868-1914”,
Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009.

Izvršni nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

Zagreb, Ivana Lučića 3

tel. 01/6120-111; faks 01/6156-879

e-mail: info@ffzg.hr

www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Boris Bui

Lektura

Alka Zdjelar-Paunović

Izbor fotografija, izrada legendi i kazala

Drago Roksandić

Ivana Cvijović Javorina

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Tisak i uvez

Denona, Zagreb

siječanj, 2015.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 897531.